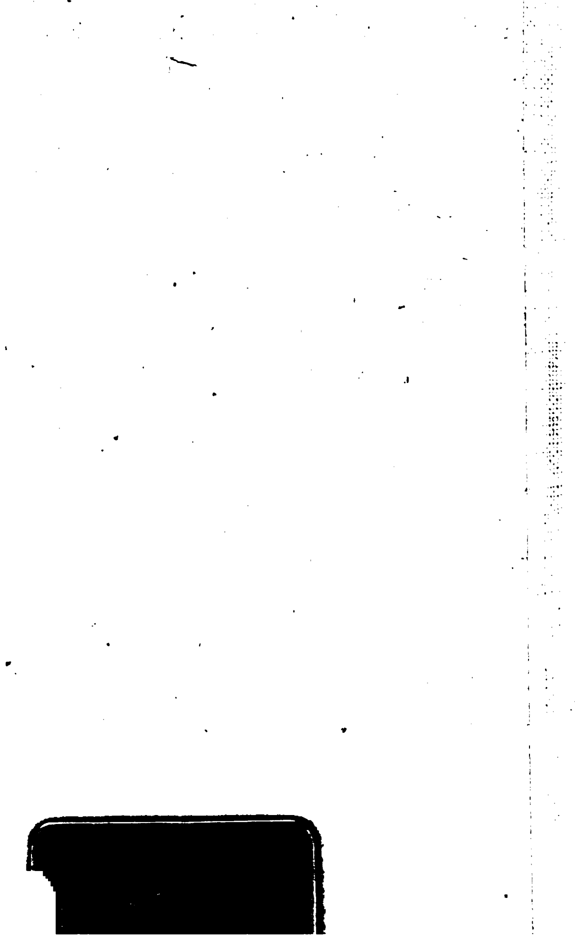

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM

LIBRI SUPERSTITES,

CUM DEPERDITORUM VOLUMINUM COMPENDIIS.

TOMUS II.

T. LIVII PATAVINI
HISTORIARUM
LIBRI SUPERSTITES,
CUM DEPERDITORUM VOLUMINUM COMPENDIIS
AB ANTIQUO SCRIPTORE CONFECTIS.

EX EDITIONE
ARNOLDI DRAKENBORCH,
SEDULO RECENSITÂ.

TOMUS II.

LONDINI:
SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN;
J. BOOKER; BALDWIN, CRADOCK, ET JOY;
G. ET W. B. WHITTAKER; J. WALKER; R. EDWARDS;
J. ROBINSON; ET B. REYNOLDS:
EXCUDIT S. HAMILTON.

1819.

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM AB URBE CONDITÂ LIBRI.

EPITOME LIBRI SEPTIMI.

Duo novi magistratus adjecti sunt, prætura et curulis ædilitas. Pestilentiâ civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furii Camilli: cujus remedium et finis cum per novas religiones quæreretur, ludi scenici tunc primum facti sunt. Cum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter delectum acerbe actum, et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine; adolescens ipse, cujus relegatio patri objiciebatur, venit in cubiculum tribuni, strictoque gladio coëgit eum in verba sua jurare, non perseveraturum se in accusatione. Cum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in præaltam voraginem urbis Romanæ. In eam Curtius armatus, sedens equo, se præcipitavit; eaque expleta est. T. Manlius adolescens, qui patrem a tribuniciâ vexatione vindicaverat, contra Gallum, provocantem aliquem ex militibus Romanis, in singulare certamen descendit, eique occiso torquem aureum detraxit; quem ipse postea tulit, et ex eo Torquatus est nuncupatus. Duæ tribus additæ, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege ab ipso

latâ damnatus est, quod plus quingentis jugeribus agri possideret. M. Valerius, tribunus militum, Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeæ corvo, et unguibus rostroque hostem infestante, occidit, et ex eo Corvi nomen accepit; consulque proximo anno, cum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. Amicitia cum Carthaginiensibus juncta. Campani, cum urgerentur a Samnitibus bello, auxilio adversus eos a senatu petito, cum id non impetrarent, urbem atque agros populo Romano dediderunt: ob quam causam ea, quæ populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. Cum ab A. Cornelio consule exercitus in iniquum locum deductus in magno discrimine esset, P. Decii Muris, tribuni militum, operâ servatus est: qui, occupato colle super id jugum, in quo Samnites consederant, occasionem consuli in æquiorem locum evadendi dedit: ipse ab hostibus circumsessus erupit. Cum milites Romani, qui Capuæ in præsidio erant relicti, de eâ occupandâ urbe conspirâssent, et, detecto consilio, metu supplicii a populo Romano defecissent; per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriæ restituti sunt. Res præterea contra Hernicos, et Gallos, et Tiburtes, et Privernates, et Tarquinienses, et Samnites, et Volscos prospere gestas continet.

T. LIVII PATAVINI

LIBER SEPTIMUS.

I. Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, insignis novis duobus magistratibus, præturâ et curuli ædilitate. Hos sibi patricii quæsivêre honores pro concesso plebi altero consulatu. Plebes consulatum L. Sextio, cujus lege partus erat, dedit: Patres præturam Sp. Furio M. filio Camillo; ædilitatem Cn. Quintio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratiâ campestri ceperunt. L. Sextio collega ex Patribus datus L. Æmilius Mamercinus. Principio anni et de Gallis, quos primo palatos per Apuliam congregari jam fama erat, et de Hernicorum defectione, agitata mentio. Cum de industriâ omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur, proferrentur, silentium omnium rerum ac justitio simile otium fuit; nisi quod, non patientibus tacitum tribunis, quod pro consule uno plebeio tres patricios magistratus, curulibus sellis prætextatos tamquam consules sedentes, nobilitas sibi sumsisset, prætorem quidem etiam jura reddentem, et collegam consulibus, atque iisdem auspiciis creatum, verecundia inde imposita est senatui ex Patribus jubendi ædiles curules creari. Primo, ut alternis annis ex plebe fierent, convenerat: postea promiscuum fuit. Inde, L. Genucio et Q. Servilio consulibus, et ab seditione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac periculis vacarent, pestilentia ingens orta. Censorem, ædilem curulem, tres tribunos plebis, mortuos ferunt; pro

portione et ex multitudine alia multa funera fuisse: maximeque eam pestilentiam insignem mors, quam matura, tam acerba, M. Furii fecit. Fuit enim vere vir unicus in omni fortunâ; princeps pace belloque prius quam exsulatum iret; clarior in exsilio vel desiderio civitatis, quæ capta absentis imploravit opem, vel felicitate, quâ restitutus in patriam secum patriam ipsam restituit. Par deinde per quinque et viginti annos (tot enim postea vixit) titulo tantæ gloriæ fuit, dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanæ ferrent.

II. Et hoc et insequenti anno, C. Sulpicio Petico, C. Licinio Stolone, consulibus, pestilentia fuit. Eo nihil dignum memoriâ actum, nisi quod, pacis Deûm exposcendæ causâ, tertio tum post conditam Urbem lectisternium fuit: et cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divinâ levaretur, victis superstitione animis, ludi quoque scenici, nova res bellicoso populo, (nam circi modo spectaculum fuerat) inter alia cœlestis iræ placamina, instituti dicuntur. Cæterum parva quoque (ut ferme principia omnia) et ea ipsa peregrina res fuit. Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruriâ acciti, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus more Tusco dabant. Imitari deinde eos juventus, simul inconditis inter se jocularia fundentes versibus, cœpêre; nec absoni a voce motus erant. Accepta itaque res, sæpiusque usurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia *hister* Tusco verbo ludio vocabatur, nomen *histrionibus* inditum; qui non, sicut ante, Fescennino versu similem, incompositum temere ac rudem alternis jaciebant; sed impletas modis saturas, descripto jam ad tibicinem cantu, motuque congruenti, peragebant. Livius, post aliquot annos, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, (idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor) dicitur, cum sæpius revocatus vocem obtudisset, veniâ petitâ

puerum ad canendum ante tibicinem cum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus impediebat. Inde ad manum cantari histrionibus cœptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relicta. Postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto joco res avocabatur, et ludus in artem paulatim verterat; juventus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus jactitare cœpit: quæ inde exodia postea appellata, consertaque fabellis potissimum Atellanis sunt. Quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit juventus, nec ab histrionibus pollui passa est. Eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu moveantur, et stipendia, tamquam expertes artis ludicræ, faciant. Inter aliarum parva principia rerum, ludorum quoque prima origo ponenda visa est: ut appareret, quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit.

III. Nec tamen ludorum primum initium, procurandis religionibus datum, aut religione animos, aut corpora morbis levavit. Quin etiam, cum medios forte ludos circus Tiberi superfuso irrigatus impedîsset, id vero, velut aversis jam Diis adspernantibusque placamina iræ, terrorem ingentem fecit. Itaque Cn. Genucio, L. Æmilio Mamercino secundum, consulibus, cum piaculorum magis conquisitio animos, quam corpora morbi, afficerent, repetitum ex seniorum memoriâ dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. Eâ religione adductus senatus dictatorem clavi figendi causâ dici jussit: dictus L. Manlius Imperiosus, L. Pinarium magistrum equitum dixit. Lex vetusta est, priscis literis verbisque scripta, ut, qui prætor maximus sit, Idibus Septembribus clavum pangat. Fixa fuit dextro lateri ædis Jovis Optimi Maximi, ex quâ parte Minervæ templum est. Eum clavum, quia raræ per ea tempora literæ erant, notam numeri annorum fuisse ferunt: eoque Minervæ templo dicatam legem, quia numerus

Minervæ inventum sit. Volsiniis quoque claves, indices numeri annorum, fixos in templo Nortiæ, Etruscæ Deæ, comparere, diligens talium monimentorum auctor Cincius affirmat. M. Horatius consul ex lege templum Jovis Optimi Maximi dedicavit anno post reges exactos: a consulibus postea ad dictatores, quia majus imperium erat, sollenne clavi figendi translatum est. Intermisso deinde more, digna etiam per se visa res, propter quam dictator crearetur: quâ de causâ creatus L. Manlius, perinde ac reipublicæ gerendæ, ac non solvendæ religione, gratiâ creatus esset, bellum Hernicum affectans, delectu acerbo juventutem agitavit; tandemque, omnibus in eum tribunis plebis coortis, seu vi, seu verecundiâ victus, dictaturâ abiit.

IV. Neque eo minus principio insequentis anni, Q. Servilio Ahalâ, L. Genucio consulibus, dies Manlio dicitur a M. Pomponio tribuno plebis. Acerbitas in delectu, non damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim virgis cæsis, qui ad nomina non respondissent, partim in vincula ductis, invisa erat: et ante omnia invisum ipsum ingenium atrox, cognomenque Imperiosi grave liberæ civitati, ab ostentatione sævitiæ adscitum; quam non magis in alienis, quam in proximis, ac sanguine ipse suo exerceret. Criminique ei tribunus inter cætera dabat, "quod filium juvenem, nullius probri compertum, extorrem Urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu æqualium prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in ergastulum, dederit: ubi summo loco natus dictatorius juvenis quotidianâ miseriâ disceret, vere imperioso patre se natum esse. At quam ob noxam? quia infacundior sit, et linguâ impromtus. Quod naturæ damnum utrum nutriendum patri (si quidquam in eo humani esset), an castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex progenie suâ parum prosperum sit. At (Hercule!) L. Manlium,

malum malo augere filii, et tarditatem ingenii insuper premere; et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id exstinguere vitâ agresti et rustico cultu, inter pecudes habendo."

V. Omnium potius his criminationibus, quam ipsius juvenis, irritatus est animus: quin contra, se quoque parenti causam invidiæ atque criminum esse, ægre passus, (ut omnes Dii hominesque scirent, se parenti opem latam, quam inimicis ejus, malle) capit consilium, rudis quidem atque agrestis animi, et quamquam non civilis exempli, tamen pietate laudabile. Inscientibus cunctis, cultro succinctus, mane in Urbem, atque a portâ domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit: janitori, opus esse sibi domino ejus convento extemplo, ait: nuntiaret, T. Manlium L. filium esse. Mox introductus, (etenim percitum irâ in patrem spes erat aut criminis aliquid novi, aut consilii ad rem agendam, deferre) salute acceptâ redditâque, esse ait, quæ cum eo agere arbitris remotis velit. Procul inde omnibus abire jussis, cultrum stringit: et, super lectum stans ferro intento, nisi, in quæ ipse concepisset verba, juraret, se, patris ejus accusandi causâ, concilium plebis nunquam habiturum, se eum extemplo transfixurum minatur. Pavidus tribunus (quippe qui ferrum ante oculos micare, se solum, inermem; illum prævalidum juvenem, et, quod haud minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis, cerneret) adjurat, in quæ adactus est verba; et præ se deinde tulit, eâ vi subactum se incepto destitisse. Nec perinde, ut maluisset plebes, sibi suffragii ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita ægre habuit, filium id pro parente ausum: eoque id laudabilius erat, quod animum ejus tanta acerbitas patria nihil a pietate avertisset. Itaque non patri modo remissa causæ dictio est, sed ipsi etiam adolescenti ea res honori fuit: et cum eo anno primum placuisset, tribunos militum ad legiones suffragio fieri, (nam et antea, sicut nunc, quos Rufulos vocant, im-

peratores ipsi faciebant) secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiæque ad conciliandam gratiam meritis; ut qui rure et procul cœtu hominum juventam egisset.

VI. Eodem anno, seu motu terræ, seu quâ vi aliâ, forum medium ferme specu vasto collapsum in immensam altitudinem dicitur: neque eam voraginem conjectu terræ, cum pro se quisque gereret, expleri potuisse prius, quam Deûm monitu quæri cœptum, quo plurimum populus Romanus posset? Id enim illi loco dicandum, vates canebant, si rempublicam Romanam perpetuam esse vellent. Tum M. Curtium, juvenem bello egregium, castigâsse ferunt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum, quam arma virtusque, esset. Silentio facto, templa Deorum immortalium, quæ foro imminent, Capitoliumque intuentem, et manus nunc in cœlum, nunc in patentes terræ hiatus ad Deos manes porrigentem, se devovisse: equo deinde, quam poterat, maxime exornato insidentem, armatum se in specum immisisse, donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas; lacumque Curtium, non ab antiquo illo T. Tatii milite Curtio Metto, sed ab hoc appellatum. Cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret: nunc famâ rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem: et lacûs nomen ab hac recentiore insignitius fabulâ est. Post tanti prodigii procurationem, eodem anno de Hernicis consultus senatus, cum feciales ad res repetendas nequidquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello indicendo Hernicis censuit; populusque id bellum frequens jussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte evenit. In exspectatione civitas erat, quod primus ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset; perinde ut eveniret res, ita communicatos honores pro bene aut secus consulto habitura. Forte ita tulit casus, ut Genucius, ad hostes magno conatu profectus, in insidias præcipitaret; le-

gionibus necopinato pavore fusis, consul circumventus ab insciis, quem interfecissent, occideretur. Quod ubi est Romam nuntiatum, nequâquam tantum publicâ calamitate mœsti Patres, quantum feroces infelici consulis plebeii ductu, fremunt omnibus locis: "Irent, crearent consules ex plebe; transferrent auspicia, quo nefas esset. Potuisse Patres plebis-scito pelli honoribus suis: num etiam in Deos immortales inauspicatam legem valuisse? Vindicâsse ipsos suum numen, sua auspicia: quæ ut primum contacta sint ab eo, a quo nec jus nec fas fuerit, deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde, turbato gentium jure, comitia haberentur." His vocibus curia et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem, majore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius consul dicit; delectusque et justitium indictum.

VII. Priusquam dictator legionesque novæ in Hernicos venirent, ductu C. Sulpicii legati res per occasionem gesta egregie est. In Hernicos, morte consulis contemtim ad castra Romana cum haud dubiâ expugnandi spe succedentes, hortante legato, et plenis iræ atque indignitatis militum animis, eruptio est facta. Multum ab spe adeundi valli res Hernicis abfuit; adeo turbatis inde ordinibus abscessêre. Dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus jungitur, et copiæ duplicantur: et pro concione dictator laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa erant, simul audientibus laudes meritas, tollit animos; simul cæteros ad æmulandas virtutes acuit. Neque segnius ad hostes bellum apparatur, qui, et parti ante decoris memores, neque ignari auctarum virium hostis, suas quoque vires augent. Omne Hernicum nomen, omnis militaris ætas, excitur; quadringenariæ octo cohortes, lecta robora virorum, scribuntur. Hunc eximium florem juventutis eo etiam, quod, ut duplex acciperent stipendium, decreverant, spei animorumque

implevêre. Immunes quoque operum militarium erant, ut, in unum pugnæ laborem reservati, plus sibi, quam pro virili parte, annitendum scirent. Extra ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset. Duûm millium planities castra Romana ab Hernicis dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugnatum est. Primo stetit ambiguâ spe pugna; nequidquam sæpe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem. Postquam equestris pugna effectu, quam conatibus, vanior erat; consulto prius dictatore, equites, permissu deinde ejus, relictis equis, clamore ingenti provolant ante signa, et novam integrant pugnam: neque sustineri poterant, ni extraordinariæ cohortes pari corporum animorumque robore se objecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res geritur. Quidquid hinc aut illinc communis Mars belli aufert, multiplex, quam pro numero, damnum est: vulgus aliud armatorum, velut delegatâ primoribus pugnâ, eventum suum in virtute alienâ ponit: multi utrimque cadunt; plures vulnera accipiunt. Tandem equites alius alium increpantes, quid deinde restaret, quærendo, si neque ex equis pepulissent hostem, neque pedites quidquam momenti facerent? quam tertiam exspectarent pugnam? quid ante signa feroces prosiluissent, et alieno pugnarent loco? His inter se vocibus concitati, clamore renovato, inferunt pedem: et primum gradu moverunt hostem, deinde pepulerunt; postremo jam haud dubie avertunt: neque, tam vires pares quæ superaverit res, facile dictu est, nisi quod perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos, et minuere potuit. Usque ad castra fugientes Hernicos Romanus sequitur: castrorum oppugnatione, quia serum erat diei, abstinuêre. Diu non perlitatum tenuerat dictatorem, ne ante meridiem signum dare posset: eo in noctem tractum erat certamen. Postero die deserta fugâ castra Hernicorum, et saucii relicti quidam inventi; agmenque fugientium

ab signis, cum præter mœnia eorum infrequentia conspecta signa essent, fusum, ac per agros trepidâ fugâ palatum est. Nec Romanis incruenta victoria fuit: quarta pars militum amissa; et, ubi haud minus jacturæ fuit, aliquot equites Romani cecidêre.

IX. Insequenti anno, cum C. Sulpicius et C. Licinius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent, neque inventis in agro hostibus, Ferentinum urbem eorum vi cepissent, revertentibus inde eis Tiburtes portas clausêre. Ea ultima fuit causa, cum multæ antea querimoniæ ultro citroque jactatæ essent, cur, per feciales rebus repetitis, bellum Tiburti populo indiceretur. Dictatorem T. Quintium Pennum eo anno fuisse, satis constat, et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginensem. Macer Licinius comitiorum habendorum causâ, et ab Licinio consule dictum scribit, quia, collegâ comitia bello præferre festinante, ut continuaret consulatum, obviam eundum pravæ cupiditati fuerit. Quæsita ea propriæ familiæ laus leviorem auctorem Licinium facit: cum mentionem ejus rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam; magis, ut belli Gallici causâ dictatorem creatum arbitrer, inclinat animus. Eo certe anno Galli ad tertium lapidem Salariâ viâ trans pontem Anienis castra habuêre. Dictator, cum tumultûs Gallici causâ justitium edixisset, omnes juniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab Urbe profectus, in citeriore ripâ Anienis castra posuit. Pons in medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. Prœlia de occupando ponte crebra erant; nec, qui potirentur, incertis viribus, satis discerni poterat. Tum eximiâ corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus processit; et, quantum maximâ voce potuit, "Quem nunc," inquit, "Roma virum fortissimum habet, procedat, agedum, ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior."

X. Diu inter primores juvenum Romanorum si-

lentium fuit, cum et abnuere certamen vererentur, et præcipuam sortem periculi petere nollent: tum T. Manlius, L. filius, qui patrem a vexatione tribuniciâ vindicaverat, ex statione ad dictatorem pergit: "Injussu tuo," inquit, "imperator, extra ordinem nunquam pugnaverim, non si certam victoriam videam. Si tu permittis, volo ego illi belluæ ostendere, quando adeo ferox præsultat hostium signis, me ex eâ familiâ ortum, quæ Gallorum agmen ex rupe Tarpeiâ dejecit." Tum dictator, "Macte virtute," inquit, "ac pietate in patrem, patriamque, T. Manli, esto. Perge, et nomen Romanum invictum, juvantibus Diis, præsta." Armant inde juvenem æquales: pedestre scutum capit; Hispano cingitur gladio, ad propiorem habili pugnam. Armatum adornatumque adversus Gallum stolide lætum, et (quoniam id quoque memoriâ dignum antiquis visum est) linguam etiam ab irrisu exserentem, producunt. Recipiunt inde se ad stationem: et duo in medio armati, spectaculi magis more, quam lege belli, destituuntur, nequâquam visu ac specie æstimantibus pares. Corpus alteri magnitudine eximium, versicolori veste pictisque et auro cælatis refulgens armis: media in altero militaris statura, modicaque in armis habilibus magis quam decoris species. Non cantus, non exsultatio armorumque agitatio vana: sed pectus, animorum iræque tacitæ plenum, omnem ferociam in discrimen ipsum certaminis distulerat. Ubi constitêre inter duas acies, tot circa mortalium animis spe metuque pendentibus, Gallus, velut moles superne imminens, projecto lævâ scuto, in advenientis arma hostis vanum cæsim cum ingenti sonitu ensem dejecit. Romanus, mucrone subrecto, cum scuto scutum imum perculisset, totoque corpore interior periculo vulneris factus, insinuâsset se inter corpus armaque, uno alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit, et in spatium ingens ruentem porrexit hostem. Jacentis inde corpus, ab omni aliâ vexatione intactum, uno torque spoliavit;

quem respersum cruore collò circumdedit suo. Defixerat pavor cum admiratione Gallos. Romani, alacres ab statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudantesque ad dictatorem perducunt. Inter carminum prope modum incondita quædam militariter jocuiantes, *Torquati* cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam, familiæque honori fuit. Dictator coronam auream addidit donum, mirisque pro concione eam pugnam laudibus tulit.

XI. Et (Hercule!) tanti eà ad universi belli eventum momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proximâ nocte, relictis trepide castris, in Tiburtem agrum, atque inde, societate belli factâ, commeatuque benigne ab Tiburtibus adjutus, mox in Campaniam transierit. Ea fuit causa, cur proximo anno C. Pœtelius Balbus consul, cum collegæ ejus M. Fabio Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes jussu populi exercitum duceret: ad quorum auxilium cum Galli ex Campaniâ redissent, fœdæ populationes in Lavicano, Tusculanoque, et Albano agro, haud dubie Tiburtibus ducibus, sunt factæ. Et, cum adversus Tiburtem hostem duce consule contenta respublica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari coëgit. Creatus Q. Servilius Ahala T. Quintium magistrum equitum dixit; et, ex auctoritate Patrum, si prospere id bellum evenisset, ludos magnos vovit. Dictator, ad continendos proprio bello Tiburtes consulari exercitu jusso manere, omnes juniores, nullo detrectante militiam, sacramento adegit. Pugnatum haud procul portâ Collinâ est totius viribus urbis, in conspectu parentum conjugumque ac liberorum; quæ magna, etiam absentibus, hortamenta animi, tum subjecta oculis, simul verecundiâ misericordiâque militem accendebant. Magnâ utrimque editâ cæde, avertitur tandem acies Gallorum. Fugâ Tibur, sicut arcem belli Gallici, petunt: palati a consule Pœtelio haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus, simul cum his intra portas compelluntur.

Egregie cum ab dictatore, tum ab consule res gesta est. Et consul alter Fabius prœliis primum parvis, postremo unâ insigni pugnâ, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit. Dictator, consulibus in senatu et apud populum magnifice collaudatis, et suarum quoque rerum illis remisso honore, dictaturâ se abdicavit. Pœtelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit. Fabio satis visum, ut ovans Urbem iniret. Irridere Pœtelii triumphum Tiburtes: "Ubi enim eum secum acie conflixisse? spectatores paucos fugæ trepidationisque Gallorum, extra portas egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint, et sine discrimine obvios cædi, recepisse se intra urbem. Eam rem triumpho dignam visam Romanis? ne nimis mirum magnumque censerent, tumultum exciere in hostium portis, majorem ipsos trepidationem ante mœnia sua visuros."

XII. Itaque insequenti anno, M. Popillio Lænate, Cn. Manlio consulibus, primo silentio noctis ab Tibure agmine infesto profecti, ad urbem Romam venerunt. Terrorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus pavor præbuit: ad hoc multorum inscitia, qui, aut unde, hostes advenissent. Conclamatum tamen celeriter ad arma est, et portæ stationibus, murique præsidiis firmati: et ubi prima lux mediocrem multitudinem ante mœnia, neque alium quam Tiburtem hostem ostendit, duabus portis egressi consules utrimque aciem subeuntium jam muros aggrediuntur: apparuitque, occasione magis quam virtute fretos venisse: adeo vix primum impetum Romanorum sustinuêre. Quin etiam bono fuisse Romanis adventum eorum constabat, orientemque jam seditionem inter Patres et plebem metu tam propinqui belli compressam. Alius adventus hostium fuit proximo bello, agris, quam urbi, terribilior. Populabundi Tarquinienses fines Romanos, maxime quâ ex parte Etruriam adjacent, peragravêre: rebusque nequidquam repetitis, novi consules C. Fabius et C. Plau-

tius jussu populi bellum indixêre; Fabioque ea provincia, Plautio Hernici evenêre. Gallici quoque belli fama increbrescebat. Sed inter multos terrores solatio fuit pax Latinis petentibus data, et magna vis militum ab iis ex fœdere vetusto, quod multis intermiserant annis, accepta: quo præsidio cum fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Præneste venisse, atque inde circa Pedum consedisse, auditum est. Dictatorem dici C. Sulpicium placuit: consul ad id accitus C. Plautius dixit: magister equitum dictatori additus M. Valerius. Hi robora militum, ex duobus consularibus exercitibus electa, adversus Gallos duxerunt. Lentius id aliquanto bellum, quam parti utrique placebat, fuit: cum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles, ruendo in arma ac dimicationem, aliquantum Gallicam ferociam vinceret; dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunæ se committere adversus hostem, quem tempus deteriorem in dies et locus alienus faceret, sine præparato commeatu, sine firmo munimento morantem; ad hoc, iis animis corporibusque, quorum omnis in impetu vis esset, parvâ eadem languesceret morâ. His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque edixerat pœnam, si quis injussu in hostem pugnâsset. Milites, ægre id patientes, primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere; interdum Patres communiter increpare, quod non jussissent per consules geri bellum. Electum esse eximium imperatorem, unicum ducem, qui nihil agenti sibi de cœlo devolaturam in sinum victoriam censeat. Eadem deinde hæc interdiu propalam, ac ferociora his, jactare; se injussu imperatoris aut dimicaturos, aut agmine Romam ituros. Immiscerique militibus centuriones: nec in circulis modo fremere, sed jam in principiis ac prætorio in unum sermones confundi, atque in concionis magnitudinem crescere turba, et vociferari ex omnibus locis, ut extemplo ad dictatorem iretur: verba pro ex-

ercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute ejus dignum esset.

XIII. Septimum primum pilum jam Tullius ducebat; neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia fecisset, vir factis nobilior. Is, præcedens militum agmen, ad tribunal pergit; mirantique Sulpicio non turbam magis, quam turbæ principem Tullium, imperiis obedientissimum militem, "Scilicet, dictator," inquit, "condemnatum se universus exercitus a te ignaviæ ratus, et prope ignominiæ causâ destitutum sine armis, oravit me, ut suam causam apud te agerem. Equidem, sicubi loco cessum, si terga data hosti, si signa fœde amissa objici nobis possent, tamen hoc a te impetrari æquum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere, et abolere flagitii memoriam novâ gloriâ patereris. Etiam ad Alliam fusæ legiones eamdem, quam per pavorem amiserant, patriam, profectæ postea ab Veiis, virtute recuperavêre: nobis, Deûm benignitate, felicitate tuâ populique Romani, et res et gloria est integra. Quamquam de gloriâ vix dicere ausim, si nos et hostes haud secus, quam feminas, abditos intra vallum omnibus contumeliis eludunt; et tu, imperator noster, quod ægrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis, sine manibus judicas esse; et prius, quam expertus nos esses, de nobis ita desperâsti, ut te mancorum ac debilium ducem judicares esse. Quid enim aliud esse causæ credemus, cur veteranus dux, fortissimus bello, compressis (quod aiunt) manibus sedeas? utcumque enim se habet res, te de nostrâ virtute dubitâsse videri, quam nos de tuâ, verius est. Sin autem non tuum istuc, sed publicum est consilium; et consensus aliquis Patrum, non Gallicum bellum, nos ab Urbe, a penatibus nostris ablegatos tenet; quæso, ut ea, quæ dicam, non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe Patribus; quæ, sicut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat. Quis tandem succenseat, milites

nos esse, non servos vestros? ad bellum, non in exsilium, missos; si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnaturos: si nihil armis opus sit, otium Romæ potius, quam in castris, acturos. Hæc dicta sint Patribus: te, imperator, milites tui oramus, ut nobis pugnandi copiam facias. Cum vincere cupimus, tum te duce vincere; tibi lauream insignem deferre; tecum triumphantes Urbem inire; tuum sequentes currum Jovis Optimi Maximi templum gratantes ovantesque adire." Orationem Tullii exceperunt preces multitudinis; et undique, ut signum daret, ut capere arma juberet, clamabant.

XIV. Dictator, quamquam rem bonam exemplo haud probabili actam cernebat, tamen facturum, quod milites vellent, se recepit; Tulliumque secreto, quænam hæc res sit, aut quo acta more, percontatur. Tullius magnopere a dictatore petere, ne se oblitum disciplinæ militaris, ne sui, neve imperatoriæ majestatis, crederet: multitudini concitatæ, quæ ferme auctoribus similis esset, non subtraxisse se ducem; ne quis alius, quales mota creare multitudo soleret, exsisteret: nam se quidem nihil non arbitrio imperatoris acturum: illi quoque tamen videndum magnopere esse, ut exercitum in potestate haberet. Differri non posse adeo concitatos animos: ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumturos, si ab imperatore non detur. Dum hæc loquuntur, jumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. In eos saxa conjecta a Gallis: deinde ab Romanâ statione clamor ortus, ac procursum utrimque est. Jamque haud procul justo prœlio res erant, ni celeriter diremtum certamen per centuriones esset. Affirmata certe eo casu Tullii apud dictatorem fides est: nec recipiente jam dilationem re, in posterum diem edicitur, acie pugnaturos. Dictator tamen, ut qui magis animis quam viribus fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agitare cœpit, ut arte aliquâ terrorem hostibus incuteret. Sollert-

animo rem novam excogitat, quâ deinde multi nostri atque externi imperatores, nostrâ quoque quidam ætate, usi sunt. Mulis strata detrahi jubet: binisque tantum centunculis relictis, agasones, partim captivis, partim ægrorum armis ornatos, imponit. His fere mille effectis centum admiscet equites: et nocte super castra in montes evadere, ac silvis se occultare jubet; neque inde ante moveri, quam ab se acciperent signum. Ipse, ubi illuxit, in radicibus montium extendere aciem cœpit sedulo, ut adversus montes consisteret hostis. Instructo vani terroris apparatu, qui quidem terror plus pæne veris viribus profuit, primo credere duces Gallorum, non descensuros in æquum Romanos; deinde, ubi degressos repente viderunt, et ipsi avidi certaminis in prœlium ruunt: priusque pugna cœpit, quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasêre Galli dextrum cornu: neque sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset, Sex Tullium nomine increpans rogitansque: "Siccine pugnaturos milites spopondisset? ubi illi clamores sint arma poscentium? ubi minæ injussu imperatoris prœlium inituros? en, ipsum imperatorem clarâ voce vocare ad prœlium, et ire armatum ante prima signa: ecquis sequeretur eorum, qui modo ducturi fuerint; in castris feroces, in acie pavidi?" Vera audiebant: itaque tantos pudor stimulos admovit, ut ruerent in hostium tela, alienatis a memoriâ periculi animis. Hic primo impetus prope vecors turbavit hostes: eques deinde emissus turbatos avertit. Ipse dictator, postquam labantem unâ parte vidit aciem, signa in lævum cornu confert, quo turbam hostium congregari cernebat; et iis, qui in monte erant, signum, quod convenerat, dedit. Ubi inde quoque novus clamor ortus, et tendere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt; tum metu, ne excluderentur, omissa pugna est; cursuque effuso ad castra ferebantur: ubi cum occurrisset eis M. Valerius, magister equitum, (qui, profligato dextro cornu, obequitabat hostium muni-

mentis) ad montes silvasque vertunt fugam: plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque excepti sunt; et eorum, quos pavor pertulerat in silvas, atrox cædes post sedatum prœlium fuit. Nec alius post M. Furium, quam C. Sulpicius, justiorem de Gallis egit triumphum. Auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum pondus, saxo quadrato septum, in Capitolio sacravit. Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum: nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt. Fabius collega ejus incaute atque inconsulte adversus Tarquinienses pugnavit: nec in acie tantum ibi cladis acceptum, quam quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquinienses immolârunt: quâ fœditate supplicii aliquanto ignominia populi Romani insignitior fuit. Accessit ad eam cladem et vastatio Romani agri, quam Privernates, Veliterni deinde, incursione repentinâ fecerunt. Eodem anno duæ tribus, Pomptina et Publilia, additæ. Ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti: et de ambitu ab C. Pœtelio tribuno plebis, auctoribus Patribus, tum primum ad populum latum est; eâque rogatione novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas et conciliabula obire soliti erant, compressam credebant.

XVI. Haud æque læta Patribus insequenti anno, C. Marcio, Cn. Manlio consulibus, de unciario fœnore a M. Duilio, L. Mænio, tribunis plebis, rogatio est perlata: et plebs aliquanto eam cupidius scivit accepitque. Ad bella nova, priore anno destinata, Falisci quoque hostes exorti, duplici crimine: quod et cum Tarquiniensibus juventus eorum militaverat; et eos, qui Falerios perfugerant, cum male pugnatum est, repetentibus fecialibus Romanis non reddiderant. Ea provincia Cn. Manlio obvenit: Marcius exercitum in agrum Privernatem, integrum pace longinquâ, induxit; militemque prædâ implevit. Ad copiam rerum addidit munificentiam, quod, nihil in publicum secernendo, augenti rem privatam militi favit. Pri-

vernates cum ante mœnia sua castris permunitis consedissent; vocatis ad concionem militibus, "Castra nunc," inquit, "vobis hostium, urbemque prædæ do, si mihi pollicemini, vos fortiter in acie operam navaturos, nec prædæ magis, quam pugnæ, paratos esse." Signum poscunt ingenti clamore: celsique et spe haud dubiâ feroces in prœlium vadunt. Ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum est, exclamat: "Adspice, imperator," inquit, "quemadmodum exercitus tuus tibi promissa præstet:" piloque posito, stricto gladio in hostem impetum facit. Sequuntur Tullium antesignani omnes, primoque impetu avertêre hostem: fusum inde ad oppidum persecuti, cum jam scalas mœnibus admoverent, in deditionem urbem acceperunt. Triumphus de Privernatibus actus. Ab altero consule nihil memorabile gestum; nisi quod legem, novo exemplo ad Sutrium in castris tributim de vicesimâ eorum, qui manumitterentur, tulit. Patres, quia eâ lege haud parvum vectigal inopi ærario additum esset, auctores fuerunt. Cæterum tribuni plebis, non tam lege quam exemplo moti, ne quis postea populum sevocaret, capite sanxerunt: nihil enim non per milites, juratos in consulis verba, quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri posse. Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popillio Lænate, suâ lege, decem millibus æris est damnatus, quod mille jugerum agri cum filio possideret, emancipandoque filium fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus secundum, et M. Popillius Lænas secundum, duo bella habuêre. Facile alterum cum Tiburtibus, quod Lænas gessit; qui, hoste in urbem compulso, agros vastavit. Falisci Tarquiniensesque alterum consulem primâ pugnâ fuderunt. Inde terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum, facibus ardentibus anguibusque prælatis, incessu furiali militem Romanum insuetâ turbaverunt specie; et tunc quidem, velut lymphati et attoniti, munimentis suis trepido agmine incide-

runt; deinde, ubi consul legatique ac tribuni puerorum ritu vana miracula paventes irridebant increpabantque, vertit animos repente pudor; et in ea ipsa, quæ fugerant, velut cæci ruebant. Discusso itaque vano apparatu hostium, cum in ipsos armatos se intulissent, averterunt totam aciem, castrisque etiam eo die potiti, prædâ ingenti partâ, victores reverterunt, militaribus jocis cum apparatum hostium, tum suum increpantes pavorem. Concitatur deinde omne nomen Etruscum, et, Tarquiniensibus Faliscisque ducibus, ad Salinas perveniunt. Adversus eum terrorem dictator C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus, magistrum equitum, item de plebe, C. Plautium dixit. Id vero Patribus indignum videri, etiam dictaturam jam in promiscuo esse: omnique ope impediebant, ne quid dictatori ad id bellum decerneretur, parareturve. Eo promtius cuncta, ferente dictatore, populus jussit. Profectus ab Urbe, utrâque parte Tiberis, ratibus exercitu, quocumque fama hostium ducebat, trajecto, multos populatores agrorum vagos palantes oppressit. Castra quoque, necopinato aggressus, cepit; et, octo millibus hostium captis, cæteris aut cæsis aut ex agro Romano fugatis, sine auctoritate Patrum, populi jussu, triumphavit. Quia nec per dictatorem plebeium, nec per consulem, comitia consularia haberi volebant, et alter consul Fabius bello retinebatur, res ad interregnum redit. Interreges deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C. Fabius, C. Sulpicius, L. Æmilius, Q. Servilius, M. Fabius Ambustus. In secundo interregno ortà contentio est, quod duo patricii consules creabantur: intercedentibusque tribunis, interrex Fabius aiebat, "in Duodecim Tabulis legem esse, ut, quodcumque postremum populus jussisset, id jus ratumque esset; jussum populi et suffragia esse." Cum intercedendo tribuni nihil aliud, quam ut differrent comitia, valuissent: duo patricii consules creati sunt, C. Sulpicius Peticus ter-

tium, M. Valerius Publicola; eodemque die magistratum inierunt.

XVIII. Quadringentesimo anno, quam urbs Romana condita erat, quinto tricesimo, quam a Gallis recuperata, ablato post undecimum annum a plebe consulatu, patricii consules ambo ex interregno magistratum inière, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum eo anno ex Tiburtibus haud memorando certamine captum; sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum est, ut scripsêre quidam; seu per idem tempus Tarquiniensium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule, quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit. Domi majus certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat. Fidei jam suæ, non solum virtutis, ducebant esse, ut accepissent duo patricii consulatum, ita ambobus patriciis mandare: quin aut toto cedendum esse, si plebeius jam magistratus consulatus fiat, aut totum possidendum, quam possessionem integram a patribus accepissent. Plebes contra fremit: "Quid se vivere, quid in parte civium censeri, si, quod duorum hominum virtute, L. Sextii ac C. Licinii, partum sit, id obtinere universi non possint? Vel reges, vel decemviros, vel, si quod tristius sit imperii nomen, patiendum esse potius, quam ambos patricios consules videant, nec in vicem pareatur atque imperetur; sed pars altera, in æterno imperio locata, plebem nusquam alio natam, quam ad serviendum, putet." Non desunt tribuni auctores turbarum; sed, inter concitatos per se omnes, vix duces eminent. Aliquoties frustra in Campum descensum cum esset, multique per seditiones acti comitiales dies; postremo victæ perseverantiâ consulum plebis eo dolor erupit, ut tribunos, actum esse de libertate vociferantes, relinquendumque non Campum jam solum, sed etiam Urbem, captam atque oppressam regno patriciorum, mœsta plebs sequeretur. Consules, relicti a parte populi, per in-

frequentiam comitia nihilo segnius perficiunt. Creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus tertium, T. Quintius. In quibusdam annalibus, pro T. Quintio, M. Popillium consulem invenio.

XIX. Duo bella eo anno prospere gesta: cum Tiburtibusque ad deditionem pugnatum. Sassula ex his urbs capta: cæteraque oppida eamdem fortunam habuissent, ni universa gens, positis armis, in fidem consulis venisset. Triumphatum de Tiburtibus: alioquin mitis victoria fuit. In Tarquinienses acerbe sævitum: multis mortalibus in acie cæsis; ex ingenti captivorum numero trecenti quinquaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam mitterentur: vulgus aliud trucidatum. Nec populus in eos, qui missi Romam erant, mitior fuit: medio in foro omnes virgis cæsi ac securi percussi: id, pro immolatis in foro Tarquiniensium Romanis, pœnæ hostibus redditum. Res bello bene gestæ, ut Samnites quoque amicitiam peterent, effecerunt. Legatis eorum comiter ab senatu responsum: fœdere in societatem accepti. Non eadem domi, quæ militiæ, fortuna erat plebi Romanæ: nam etsi, unciario fœnore facto, levata usura erat, sorte ipsâ obruebantur inopes, nexumque inibant: eo nec patricios ambo consules, neque comitiorum curam, publicave studia præ privatis incommodis plebs ad animum admittebat. Consulatus uterque apud patricios manet. Consules creati C. Sulpicius Peticus quartum, M. Valerius Publicola iterum. In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Cæritem populum misericordiâ consanguinitatis Tarquiniensibus adjunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertêre, nuntiantes, exercitum conscriptum armatumque jam suis finibus imminere: inde populabundos in agrum Romanum venturos esse. Censuit igitur senatus, neutram negligendam rem esse: utroque legiones scribi, consulesque sortiri provincias jussit. Inclinavit deinde pars major curæ in Etruscum bellum; postquam literis Sulpicii consulis, cui Tar-

quinii provincia evenerat, cognitum est, depopulatum agrum circa Romanas salinas, prædæque partem in Cæritum fines avectam, et haud dubie juventutem ejus populi inter prædatores fuisse. Itaque Valerium consulem, Volscis oppositum, castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere jussit. T. Manlium L. filium dixit. Is, eum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu contentus, ex auctoritate Patrum ac populi jussu Cæritibus bellum indixit.

XX. Tum primum Cærites, tamquam in verbis hostium vis major ad bellum significandum, quam in suis factis, qui per populationem Romanos lacessierant, esset, verus belli terror invasit: et, quam non suarum virium ea dimicatio esset, cernebant. Pœnitebatque populationis, et Tarquinienses exsecrabantur, defectionis auctores: nec arma, aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque legatos mitti jubebat ad petendam erroris veniam. Legati senatum cum adissent, ab senatu rejecti ad populum, Deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite procurâssent, ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quæ se rebus affectis quondam populi Romani cepisset; conversique ad delubra Vestæ, hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invocabant. "Eane meritos, crederet quisquam, hostes repente sine causâ factos? aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis, quam furore lapsos, fecisse, ut sua vetera beneficia, locata præsertim apud tam gratos, novis corrumperent maleficiis? florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cujus afflicti amicitiam cepissent? Ne appellarent consilium, quæ vis ac necessitas appellanda esset. Transeuntes agmine infesto per agrum suum Tarquinienses, cum præter viam nihil petîssent, traxisse quosdam agrestium, populationis ejus, quæ sibi crimini detur, comites. Eos, seu dedi placeat, dedere se paratos esse;

seu supplicio affici, daturos pœnas. Cære, sacrarium populi Romani, diversorium sacerdotum, ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli, hospitio Vestalium cultisque Diis darent." Movit populum non tam causa præsens, quam vetus meritum, ut maleficii quam beneficii potius immemores essent. Itaque pax populo Cæriti data, induciasque in centum annos factas in senatûsconsultum referri placuit. In Faliscos, eodem noxios crimine, vis belli conversa est: sed hostes nusquam inventi. Cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum; legionibusque Romam reductis, reliquum anni muris turribusque reficiendis consumtum, et ædes Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen Patrum ac plebis diremit; tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur; dictatore obstinato tollere potius totum e republicâ consulatum, quam promiscuum Patribus ac plebi facere. Prolatandis igitur comitiis, cum dictator magistratu abîsset, res ad interregnum rediit. Infestam inde Patribus plebem interreges cum accepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. Legis Liciniæ patrocinium tribuni jactabant. Propior dolor plebi fœnoris ingravescentis erat; curæque privatæ in certaminibus publicis erumpebant. Quorum tædio Patres L. Cornelium Scipionem interregem concordiæ causâ observare legem Liciniam comitiis consularibus jussêre. P. Valerio Publicolæ datus e plebe collega C. Marcius Rutilus. Inclinatis semel in concordiam animis, novi consules, fœnebrem quoque rem, quæ distinere unanimos videbatur, levare aggressi, solutionem alieni æris in publicam curam verterunt; quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniæ appellârunt. Meriti æquitate curâque sunt, ut per omnium annalium monimenta celebres nominibus essent. Fuêre autem C. Duilius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius, et Ti.

Æmilius: qui rem, difficillimam tractatu, et plerumque parti utrique, semper certe alteri, gravem, cum aliâ moderatione, tum impendio magis publico, quam jacturâ, sustinuerunt: tarda enim nomina, et impeditiora inertiâ debitorum quam facultatibus, aut ærarium, mensis cum ære in foro positis, dissolvit, ut populo prius caveretur; aut æstimatio æquis rerum pretiis liberavit: ut non modo sine injuriâ, sed etiam sine querimoniis partis utriusque, exhausta vis ingens æris alieni sit. Terror inde vanus belli Etrusci, cum conjurâsse duodecim populos fama esset, dictatorem dici coëgit. Dictus in castris (eo enim ad consules missum senatûs-consultum est) C. Julius, cui magister equitum adjectus L. Æmilius. Cæterum foris tranquilla omnia fuêre.

XXII. Tentatum domi per dictatorem, ut ambo patricii consules crearentur, rem ad interregnum perduxit. Duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius interpositi obtinuêre, quod dictator frustra tetenderat, mitiore jam plebe ob recens meritum levati æris alieni, ut ambo patricii consules crearentur. Creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui prior interregno abiit, et T. Quintius Pennus: (quidam Cæsonem, alii Caium, nomen Quintio adjiciunt.) Ad bellum ambo profecti, Faliscum Quintius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste, cum agris magis quam cum hominibus, urendo populandoque, gesserunt bella: cujus lentæ velut tabis senio victa utriusque pertinacia populi est, ut primum a consulibus, dein, permissu eorum, ab senatu inducias peterent: in quadraginta annos impetraverunt. Ita, positâ duorum bellorum, quæ imminebant, curâ, dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio æris alieni multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit. Cæterum cum censoribus creandis indicta comitia essent, professus censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum turbavit: quod videbatur quidem tempore alieno fecisse; quia

ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem ejus se habituros negabant. Sed et ipse constantiâ inceptum obtinuit; et tribuni, omni vi recuperando jus consularibus comitiis amissum, adjuverunt; et cum ipsius viri majestas nullius honoris fastigium non æquabat, tum per eumdem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in partem vocari plebes volebat. Nec variatum comitiis est, quin cum Manlio Cnæo censor Marcius crearetur. Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium, nullo terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus observaretur. Magister equitum dictatori additus Q. Servilius: nec tamen dictatura potentiorem eum consensum Patrum consularibus comitiis fecit, quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popillius Lænas a plebe consul, a Patribus L. Cornelius Scipio datus. Fortuna quoque illustriorem plebeium consulem fecit: nam, cum ingentem Gallorum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum esset; Scipione gravi morbo implicito, Gallicum bellum Popillio extra ordinem datum. Is, impigre exercitu scripto, cum omnes extra portam Capenam ad Martis ædem convenire armatos juniores jussisset, signaque eodem quæstores ex ærario deferre, quatuor expletis legionibus, quod superfuit militum, P. Valerio Publicolæ prætori tradidit; auctor Patribus scribendi alterius exercitûs, quod ad incertos belli eventus subsidium reipublicæ esset. Ipse, jam satis omnibus instructis comparatisque, ad hostem pergit: cujus ut prius nosceret vires, quam periculo ultimo tentaret; in tumulo, quem proximum castris Gallorum capere potuit, vallum ducere cœpit. Gens ferox et ingenii avidi ad pugnam, cum, procul visis Romanorum signis, ut extemplo prœlium initura, explicuisset aciem; postquam neque in æquum demitti agmen vidit, et cum loci altitudine, tum vallo etiam integi Romanos, perculsos pavore rata, simul opportuniores, quod intenti tum maxime operi essent,

truci clamore aggreditur. Ab Romanis nec opus intermissum, (triarii erant, qui muniebant) et ab hastatis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique steterant, prœlium initum. Præter virtutem locus quoque superior adjuvit, ut pila omnia hastæque non, tamquam ex æquo missa, vana (quod plerumque fit) caderent, sed omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, quibus aut corpora transfixa, aut prægravata inhærentibus gerebant scuta, cum cursu pæne in adversum subîssent, primo incerti restitêre: dein, cum ipsa cunctatio et his animos minuisset, et auxisset hosti, impulsi retro ruere alii super alios, stragemque inter se cæde ipsâ fœdiorem dare: adeo præcipiti turbâ obtriti plures, quam ferro necati.

XXIV. Necdum certa Romanis victoria erat: alia in campum degressis supererat moles: namque multitudo Gallorum, sensum omnem talis damni exsuperans, velut novâ rursus exoriente acie, integrum militem adversus victorem hostem ciebat: stetitque suppresso impetu Romanus; et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat, et quod consul, dum inter primores incautus agitat, lævo humero matari prope trajecto, cesserat parumper ex acie. Jamque omissa cunctando victoria erat, cum consul, vulnere alligato, revectus ad prima signa, "Quid stas, miles?" inquit. "Non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis socium ex hoste facias. In belluas strinximus ferrum: hauriendus, aut dandus est sanguis. Propulistis a castris; supinâ valle præcipites egistis; stratis corporibus hostium superstatis. Complete eâdem strage campos, quâ montes replêstis. Nolite exspectare, dum stantes vos fugiant: inferenda sunt signa, et vadendum in hostem." His adhortationibus iterum coorti pellunt loco primos manipulos Gallorum; cuneis deinde in medium agmen perrumpunt. Inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia nec duces essent, vertunt impetum in suos; fusique per campos, et præter castra etiam sua fugâ præ-

lati, quod editissimum inter æquales tumulos occurrebat oculis, arcem Albanam petunt. Consul, non ultra castra insecutus, (quia et vulnus degravabat, et subjicere exercitum pugnâ fessum tumulis ab hoste occupatis nolebat) prædâ omni castrorum militi datâ, victorem exercitum, opulentumque Gallicis spoliis, Romam reduxit. Moram triumpho vulnus consulis attulit: eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset, qui, ægris consulibus, comitia haberet. Dictator L. Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione, reddidit Patribus possessionem pristinam consulatûs: ipse ob id meritum ingenti Patrum studio creatus consul, collegam Ap. Claudium Crassum dixit.

XXV. Priusquam inirent novi consules magistratum, triumphus a Popillio de Gallis actus magno favore plebis: mussantesque inter se rogitabant, num quem plebeii consulis pœniteret? Simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniæ spretæ mercedem consulatum, privatâ cupiditate quam publicâ injuriâ fœdiorem, cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet. Annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hiemis vim pati nequiverant, per campos maritimaque loca vagi populabantur. Mare infestum classibus Græcorum erat, oraque litoris Antiatis, Laurensque tractus, et Tiberis ostia; ut prædones maritimi, cum terrestribus congressi, ancipiti semel prœlio decertârint, dubiique discesserint in castra Galli, Græci retro ad naves, victos se, an victores, putarent. Inter hos longe maximus exstitit terror, concilia populorum Latinorum ad lucum Ferentinæ habita: responsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent. Latinos pro suâ libertate potius, quam pro alieno imperio, laturos arma. Inter duo simul bella externa, defectione etiam sociorum senatus anxius, cum cerneret metu tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes imperii vires consules de-

lectu habendo jussit: civili quippe standum exercitu esse, quando socialis cœtus desereret. Undique, non urbanâ tantum, sed etiam agresti juventute, decem legiones scriptæ dicuntur quaternûm millium et ducenorum peditum, equitumque trecenorum. Quem nunc novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hæ vires populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractæ in unum haud facile efficiant: adeo in quæ laboramus sola crevimus, divitias, luxuriamque. Inter cætera tristia ejus anni, consul alter Ap. Claudius in ipso belli apparatu moritur: redierantque res ad Camillum; cui unico consuli, vel ob aliam dignationem haud subjiciendam dictaturæ, vel ob omen faustum ad Gallicum tumultum cognominis, dictatorem arrogari haud satis decorum visum est Patribus. Consul, duabus legionibus Urbi præpositis, octo cum L. Pinario prætore divisis, memor paternæ virtutis, Gallicum sibi bellum extra sortem sumit: prætorem maritimam oram tutari, Græcosque arcere litoribus jussit: et, cum in agrum Pomptinum descendisset, (quia neque in campis congredi nullâ cogente re volebat, et prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessitas cogeret, satis domari credebat hostem) locum idoneum stativis delegit.

XXVI. Ubi cum stationibus quieti tempus tererent, Gallus processit, magnitudine atque armis insignis: quatiensque scutum hastâ, cum silentium fecisset, provocat per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro decernat. M. erat Valerius tribunus militum, adolescens, qui haud indigniorem eo decore se, quam T. Manlium, ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit. Minus insigne certamen humanum numine interposito Deorum factum: namque conserenti jam manum Romano corvus repente in galeâ consedit, in hostem versus: quod primo, ut augurium cœlo missum, lætus accepit tribunus: precatus deinde, "Si divus, si diva esset, qui sibi præpetem misisset, volens propitius

adesset." Dictu mirabile! tenuit non solum ales captam semel sedem, sed, quotiescumque certamen initum est, levans se alis, os oculosque hostis rostro et unguibus appetiit; donec territum prodigii talis visu, oculisque simul ac mente turbatum, Valerius obtruncat: corvus e conspectu elatus orientem petit. Hactenus quietæ utrimque stationes fuêre: postquam spoliare corpus cæsi hostis tribunus cœpit, nec Galli se statione tenuerunt; et Romanorum cursus ad victorem etiam ocyor fuit. Ibi, circa jacentis Galli corpus contracto certamine, pugna atrox concitatur. Jam non manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrimque effusis res geritur. Camillus lætum militem victoriâ tribuni, lætum tam præsentibus ac secundis Diis, ire in prœlium jubet: ostentansque insignem spoliis tribunum, "Hunc imitare, miles," aiebat; "et circa jacentem ducem sterne Gallorum catervas." Dii hominesque illi affuêre pugnæ; depugnatumque haudquâquam certamine ambiguo cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos pugnatum erat, utraque acies animis perceperat. Inter primos, quorum concursus alios exciverat, atrox prœlium fuit: alia multitudo, priusquam ad conjectum teli veniret, terga vertit. Primo per Volscos Falernumque agrum dissipati sunt: inde Apuliam ac Mare Inferum petierunt. Consul, concione advocatâ, laudatum tribunum decem bubus aureâque coronâ donat: ipse, jussus ab senatu bellum maritimum curare, cum prætore junxit castra. Ibi, quia res trahi segnitiâ Græcorum non committentium se in aciem videbantur, dictatorem comitiorum causâ T. Manlium Torquatum ex auctoritate senatûs dixit. Dictator, magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto, comitia consularia habuit, æmulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum (id enim illi deinde cognominis fuit) summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. Collega Corvo de plebe M. Popillius Lænas, quartum consul futurus,

datus est. Cum Græcis a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terrâ, nec Romanus mari bellator erat. Postremo, cum litoribus arcerentur, aquâ etiam præter cætera necessaria usui deficiente, Italiam reliquêre. Cujus populi ea, cujusque gentis classis fuerit, nihil certi est: maxime Siciliæ fuisse tyrannos crediderim: nam ulterior Græcia, eâ tempestate intestino fessa bello, jam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis, cum et foris pax, et domi concordiâ ordinum otium esset, ne nimis lætæ res essent, pestilentia civitatem adorta coëgit senatum imperare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent; eorumque monitu lectisternium fuit. Eodem anno Satricum ab Antiatibus colonia deducta, restitutaque urbs, quam Latini diruerant: et cum Carthaginiensibus legatis Romæ fœdus ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent. Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, C. Plautio consulibus: semunciarium tantum ex unciario fœnus factum, et in pensiones æquas triennii, ita ut quarta præsens esset, solutio æris alieni dispensata est: et sic quoque parte plebis affectâ, fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. Levatæ maxime res, quia tributo ac delectu supersessum. Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis, M. Valerius Corvus, secundum consul cum C. Pœtelio factus, cum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos Latinorum ad concitandum bellum; priusquam plus hostium fieret, Volscis arma inferre jussus, ad Satricum exercitu infesto pergit. Quo cum Antiates aliique Volsci præparatis jam ante, si quid ab Româ moveretur, copiis occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum quam ad bellandum gens, certamine victi, fugâ effusâ Satrici mœnia petunt: et, ne in muris quidem satis firmâ spe, cum coronâ militum cincta

jam scalis caperetur urbs, ad quatuor millia militum, præter multitudinem imbellem, sese dedidêre. Oppidum dirutum atque incensum: ab æde tantum Matris Matutæ abstinuêre ignem. Præda omnis militi data. Extra prædam quatuor millia deditorum habita: eos vinctos consul ante currum triumphans egit: venditis deinde, magnam pecuniam in ærarium redegit. Sunt, qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse scribant; idque magis verisimile est, quam deditos veniisse.

XXVIII. Hos consules secuti sunt M. Fabius Dorso, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum ab repentinâ populatione cœptum: metuque, ne id factum populi unius, consilium omnis nominis Latini esset, dictator, velut adversus armatum jam Latium, L. Furius creatus, magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum dixit: et cum, (quod per magnos tumultus fieri solitum erat) justitio indicto, delectus sine vacationibus habitus esset; legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos ductæ. Ibi prædonum magis, quam hostium, animi inventi. Primâ itaque acie debellatum est. Dictator tamen, quia et ultro bellum intulerant, et sine detrectatione se certamini offerebant, Deorum quoque opes adhibendas ratus, inter ipsam dimicationem ædem Junoni Monetæ vovit: cujus damnatus voti cum victor Romam revertisset, dictaturâ se abdicavit. Senatus duumviros ad eam ædem pro amplitudine populi Romani faciendam creari jussit: locus in arce destinatus, quæ area ædium M. Manlii Capitolini fuerat. Consules, dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi, Soram ex hostibus, incautos adorti, ceperunt. Anno post, quam vota erat, ædes Monetæ dedicatur, C. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato secundum, consulibus. Prodigium extemplo dedicationem secutum simile vetusto montis Albani prodigio: namque et lapidibus pluit, et nox interdiu visa intendi: librisque inspectis, cum plena religione civitas esset, senatui pla-

cuit, dictatorem feriarum constituendarum causâ dici. Dictus P. Valerius Publicola: magister equitum ei Q. Fabius Ambustus datus est. Non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos; ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus. Judicia eo anno populi tristia in fœneratores facta, quibus ab ædilibus dicta dies esset, traduntur. Et res, haud ullâ insigni ad memoriam causâ, ad interregnum rediit. Ex interregno, (ut id actum videri posset) ambo patricii consules creati sunt, M. Valerius Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.

XXIX. Majora jam hinc bella, et viribus hostium, et longinquitate vel regionum vel temporum [spatio] quibus bellatum est, dicentur: namque eo anno adversus Samnites, gentem opibus armisque validam, mota arma. Samnitium bellum, ancipiti Marte gestum, Pyrrhus hostis, Pyrrhum Pœni secuti. Quanta rerum moles! quoties in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quæ vix sustinetur, erigi imperium posset! Belli autem causa cum Samnitibus, Romanis, cum societate amicitiâque juncti essent, extrinsecus venit; non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis injusta arma, quia viribus plus poterant, cum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere, Campanis sese conjungunt. Campani magis nomen ad præsidium sociorum, quam vires, cum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Sidicino pulsi agro, in se deinde molem omnem belli verterunt: namque Samnites, omissis Sidicinis, ipsam arcem finitimorum Campanos adorti, unde æque facilis victoria, prædæ atque gloriæ plus esset, Tifata, imminentes Capuæ colles, cum præsidio firmo occupâssent, descendunt inde quadrato agmine in planitiem quæ Capuam Tifataque interjacet. Ibi rursus acie dimicatum; adversoque prœlio Campani intra mœnia compulsi, cum, robore juventutis suæ acciso, nulla propinqua spes esset, coacti sunt ab Romanis petere auxilium.

XXX. Legati, introducti in senatum, maxime in hanc sententiam locuti sunt: "Populus nos Campanus legatos ad vos, Patres conscripti, misit; amicitiam in perpetuum, auxilium præsens a vobis petitum: quam si secundis rebus nostris petîssemus, sicut cœpta celerius, ita infirmiore vinculo contracta esset: tunc enim, ut qui ex æquo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici forsitan pariter ac nunc, subjecti atque obnoxii vobis minus essemus. Nunc, misericordiâ vestrâ conciliati, auxilioque in dubiis rebus defensi, beneficium quoque acceptum colamus, oportet; ne ingrati atque omni ope divinâ humanâque indigni videamur. Neque, (Hercule) quod Samnites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur; sed ut vetustate et gradu honoris nos præstent: neque enim fœdere Samnitium, ne qua nova jungeretis fœdera, cautum est. Fuit quidem apud vos semper satis justa causa amicitiæ, velle eum vobis amicum esse, qui vos appeteret. Campani, etsi fortuna præsens magnifice loqui prohibet, non urbis amplitudine, non agri ubertate, ulli populo præterquam vobis cedentes, haud parva (ut arbitror) accessio bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram. Æquis Volscisque, æternis hostibus hujus urbis, quandocumque se moverint, ab tergo erimus: et, quod vos pro salute nostrâ priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloriâ semper faciemus. Subactis iis gentibus, quæ inter nos vosque sunt, quod propediem futurum spondet et virtus et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habebitis. Acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna nostra cogit. Eo ventum est, Patres conscripti, ut aut amicorum aut inimicorum Campani simus. Si defenditis, vestri; si deseritis, Samnitium erimus. Capuam ergo et Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus accedere malitis, deliberate. Omnibus quidem, Romani, vestram misericordiam, vestrumque auxilium æquum est patere; iis tamen

maxime, qui, eam implorantibus aliis auxilium dum supra vires suas præstant, omnes ipsi in hanc necessitatem venerunt: quamquam pugnavimus verbo pro Sidicinis, re pro nobis, cum videremus finitimum populum nefario latrocinio Samnitium peti; et, ubi conflagrâssent Sidicini, ad nos trajecturum illud incendium esse. Nec enim nunc, quia dolent injuriam acceptam Samnites, sed quia gaudent oblatam sibi esse causam, oppugnatum nos veniunt. An, si ultio iræ hæc, et non occasio cupiditatis explendæ esset, parum fuit, quod semel in Sidicino agro, iterum in Campaniâ ipsâ, legiones nostras cecidêre? Quæ est ista tam infesta ira, quam per duas acies fusus sanguis explere non potuerit? Adde huc populationem agrorum, prædas hominum atque pecudum actas, incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata. Hiscine ira expleri non potuit? Sed cupiditas explenda est: ea ad oppugnandam Capuam rapit. Aut delere urbem pulcherrimam, aut ipsi possidere volunt. Sed vos potius, Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere per maleficium sinatis. Non loquor apud recusantem justa bella populum; sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra, ne bello quidem arbitror vobis opus fore. Usque ad nos contemtus Samnitium pervenit, supra non escendit. Itaque umbrâ vestri auxilii, Romani, tegi possumus; quidquid deinde habuerimus, quidquid ipsi fuerimus, vestrum id omne existimaturi. Vobis arabitur ager Campanus; vobis Capua urbs frequentabitur: conditorum, parentum, Deorum immortalium numero nobis eritis. Nulla colonia vestra erit, quæ nos obsequio erga vos fideque superet. Annuite, Patres conscripti, nutum numenque vestrum invictum Campanis, et jubete sperare, incolumem Capuam futuram. Quâ frequentiâ omnium generum multitudinis prosequente creditis nos illinc profectos? quam omnia votorum lacrymarumque plena reliquisse? in quâ nunc exspectatione senatum populumque Campanum,

conjuges, liberosque nostros esse? Stare omnem multitudinem ad portas, viam hinc ferentem prospectantes, certum habeo, quid illis nos, Patres conscripti, sollicitis ac pendentibus animi renuntiare jubeatis. Alterum responsum salutem, victoriam, lucem, ac libertatem; alterum, ominari horreo, quæ ferat. Proinde ut aut de vestris futuris sociis atque amicis, aut nusquam ullis futuris nobis, consulite."

XXXI. Submotis deinde legatis, cum consultus senatus esset, etsi magnæ parti urbs maxima opulentissimaque Italiæ, uberrimus ager marique propinquus ad varietates annonæ horreum populi Romani fore videbatur; tamen tantâ utilitate fides antiquior fuit, responditque ita ex auctoritate senatûs consul: "Auxilio vos, Campani, dignos censet senatus: sed ita vobiscum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Samnites nobiscum fœdere juncti sunt: itaque arma, Deos prius quam homines violatura, adversus Samnites vobis negamus. Legatos, sicut fas jusque est, ad socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat." Ad ea princeps legationis, (sic enim domo mandatum attulerant) "Quandoquidem," inquit, "nostra tueri adversus vim atque injuriam justâ vi non vultis, vestra certe defendetis. Itaque populum Campanum, urbemque Capuam, agros, delubra Deûm, divina humanaque omnia in vestram, Patres conscripti, populique Romani ditionem dedimus; quidquid deinde patiemur, dediticii vestri passuri." Sub hæc dicta omnes, manus ad consules tendentes, pleni lacrymarum in vestibulo curiæ procubuerunt. Commoti Patres vice fortunarum humanarum, si ille præpotens opibus populus, luxuriâ superbiâque clarus, a quo paulo ante auxilium finitimi petîssent, adeo infractos gereret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienæ faceret: tum jam fides agi visa, deditos non prodi, nec facturum æqua Samnitium populum censebant, si agrum urbemque, per deditionem factam populi Romani, oppugnarent.

Legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. Data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatûs amicitiæ Samnitium memor, deditionem postremo factam, Samnitibus exponerent. Peterent pro societate amicitiâque, ut dediticiis suis parcerent; neque in eum agrum, qui populi Romani factus esset, hostilia arma inferrent. Si leniter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus populi Romani senatûsque verbis, ut Capuâ urbe Campanoque agro abstinerent. Hæc legatis agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistratus eorum e curiâ egressi, stantibus legatis, præfectos cohortium vocarent; iisque clarâ voce imperarent, ut prædatum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

XXXII. Hac legatione Romam relatâ, positis omnium aliarum rerum curis, Patres, fecialibus ad res repetendas missis, belloque, quia non redderentur, sollenni more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de eâ re ad populum ferretur: jussuque populi consules ambo cum duobus ab Urbe exercitibus profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt. Priori Valerio Samnitium legiones (eo namque omnem belli molem inclinaturam censebant) occurrunt: simul in Campanos stimulabat ira, tam promtos nunc ad ferenda, nunc ad arcessenda adversus se auxilia. Ut vero castra Romana viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, affirmare, eâdem fortunâ Romanum Campano laturum opem, quâ Campanus Sidicino tulerit. Valerius, levibus certaminibus, tentandi hostis causâ, haud ita multos moratus dies, signum pugnæ proposuit, paucis suos adhortatus: "Ne novum bellum eos novusque hostis terreret. Quidquid ab Urbe longius proferrent arma, magis magisque in imbelles gentes eos prodire. Ne Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium æstimarent virtutem: qualescumque inter se certaverint,

necesse fuisse alteram partem vinci: Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiâque suâ, quam vi hostium, victos esse. Quid autem esse duo prospera in tot sæculis bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos pæne plures, quam annos ab Urbe conditâ, numeret? qui omnia circa se, Sabinos, Etruriam, Latinos, Hernicos, Æquos, Volscos, Auruncos, domita armis habeat? qui Gallos, tot prœliis cæsos, postremo in mare ac naves fugâ compulerit? Cum gloriâ belli ac virtute suâ quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri, cujus ductu auspicioque ineunda pugna sit: utrum qui audiendus duntaxat magnificus adhortator sit, verbis tantum ferox, operum militarium expers; an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari mediâ in mole pugnæ sciat. Facta mea, non dicta, vos, milites," inquit, "sequi volo; nec disciplinam modo, sed exemplum etiam, a me petere. Non factionibus modo nec per coitiones usitatas nobilibus, sed hac dextrâ, mihi tres consulatus summamque laudem peperi. Fuit, cum hoc dici poterat: Patricius enim eras, et a liberatoribus patriæ ortus: et, eodem anno familia ista consulatum, quo urbs hæc consulem, habuit. Nunc jam nobis Patribus vobisque plebeiis promiscuus consulatus patet; nec generis, ut ante, sed virtutis est præmium: proinde summum quodque spectate, milites, decus. Non, si mihi novum hoc Corvi cognomen Diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum familiæ nostræ cognomen memoriâ excessit. Semper ego plebem Romanam militiæ domique, privatus, in magistratibus parvis magnisque, æque tribunus ac consul, eodem tenore per omnes deinceps consulatus, colo atque colui. Nunc, quod instat, Diis bene juvantibus, novum atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite."

XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit, omnia inter infimos militum haud gravate munia obeundo. In ludo præterea militari, cum velocitatis

viriumque inter se æquales certamina ineunt, comiter facilis vincere ac vinci vultu eodem; nec quemquam adspernari parem, qui se offerret; factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis alienæ, quam suæ dignitatis, memor; et, quo nihil popularius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gerebat. Itaque universus exercitus, incredibili alacritate adhortationem prosecutus ducis, castris egreditur. Prœlium, ut quod maxime unquam, pari spe, utrimque æquis viribus, cum fiduciâ sui, sine contemtu hostium, commissum est. Samnitibus ferociam augebant novæ res gestæ et paucos ante dies geminata victoria; Romanis contra quadringentorum annorum decora, et conditæ Urbi æqualis victoria: utrisque tamen novus hostis curam addebat. Pugna indicio fuit, quos gesserint animos: namque ita conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent acies. Tum consul, trepidationem injiciendam ratus, quando vi pelli non poterant, equitibus immissis turbare prima signa hostium conatur: quos ubi nequidquam tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit, nec posse aperire in hostes viam, revectus ad antesignanos legionum, cum desiluisset ex equo, "Nostrum," inquit, "peditum illud, milites, est opus: agitedum, ut me videritis, quâcumque incessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite. Illa omnia, quâ nunc erectæ micant hastæ, patefacta strage vastâ cernetis." Hæc dicta dederat, cum equites consulis jussu discurrunt in cornua; legionibus in mediam aciem aperiunt viam. Primus omnium consul invadit hostem; et, cum quo forte contulit gradum, obtruncat. Hoc spectaculo accensi dextrâ lævâque, ante se quisque, memorandum prœlium cient. Stant obnisi Samnites, quamquam plura accipiunt, quam inferunt, vulnera. Aliquamdiu jam pugnatum erat: atrox cædes circa signa Samnitium, fuga ab nullâ dum parte erat: adeo morte solâ vinci destinaverant animis. Itaque Romani, cum et fluere jam lassitudine vires

sentirent, et diei haud multum superesset, accensi irâ concitant se in hostem. Tum primum referri pedem, atque inclinari rem in fugam, apparuit; tum capi, occidi Samnis. Nec superfuissent multi, ni nox victoriam magis, quam prœlium, diremisset. Et Romani fatebantur, nunquam cum pertinaciore hoste conflictum: et Samnites, cum quæreretur, quænam prima causa tam obstinatos movisset in fugam? oculos sibi Romanorum ardere visos, aiebant, vesanosque vultus et furentia ora: inde plus, quam ex aliâ ullâ re, terroris ortum: quem terrorem non pugnæ solum eventu, sed nocturnâ profectione, confessi sunt. Postero die vacuis hostium castris Romanus potitur; quo se omnis Campanorum multitudo gratulabunda effudit.

XXXIV. Cæterum hoc gaudium magnâ prope clade in Samnio fœdatum est: nam ab Saticulâ profectus Cornelius consul exercitum incaute in saltum, cavâ valle pervium, circaque insessum ab hoste, induxit; nec prius, quam recipi tuto signa non poterant, imminentem capiti hostem vidit. Dum id moræ Samnitibus est, quoad totum in vallem infimam demitterent agmen, P. Decius tribunus militum conspicit unum editum in saltu collem, imminentem hostium castris, aditu arduum impedito agmini, expeditis haud difficilem. Itaque consuli territo animi, "Videsne tu," inquit, "A. Corneli, cacumen illud supra hostem? Arx illa est spei salutisque nostræ, si eam, quam cæci reliquêre Samnites, impigre capimus. Ne tu mihi plus, quam unius legionis principes hastatosque, dederis; cum quibus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu, teque et exercitum serva: neque enim moveri hostis, subjectus nobis ad omnes ictus, sine suâ pernicie poterit. Nos deinde aut fortuna populi Romani, aut nostra virtus, expediet." Collaudatus ab consule, accepto præsidio, vadit occultus per saltum; nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem petebat, appropinquavit. Inde, admira-

tione paventibus cunctis, cum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in æquiorem locum, et ipse in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissâ occasione, neque insequi consulem, nisi per eamdem vallem, in quâ paulo ante subjectum eum telis suis habuerant, possunt; nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumulum. Sed cum ira in hos magis, qui fortunam gerendæ rei eripuerant, tum propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat: et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut a consule Decium intercludant; nunc viam patefacere, ut degressos in vallem adoriantur: incertos quid agerent, nox oppressit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in adversum collem ex superiore loco se pugnaturum: deinde admiratio incessit, quod nec pugnam inirent, nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque circumdarent. Tum centurionibus ad se vocatis, "Quænam illa inscitia belli ac pigritia est? aut quonam modo isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? Huc atque illuc signa moveri, ac modo in unum conferri, modo educi videtis: opus quidem incipit nemo, cum jam circumdati vallo potuerimus esse. Tum vero nos similes istorum simus, si diutius hîc moremur, quam commodum sit. Agitedum, ite mecum; ut, dum lucis aliquid superest, quibus locis præsidia ponant, quâ pateat hinc exitus, exploremus." Hæc omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item manipularium militum habitu ductis, ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit.

XXXV. Vigiliis deinde dispositis, cæteris omnibus tesseram dari jubet: "ubi secundæ vigiliæ buccinâ datum signum esset, armati cum silentio ad se convenirent." Quo ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, "Hoc silentium, milites," inquit, "omisso militari assensu, in me audiendo servandum est. Ubi sententiam meam vobis peregero, tum, quibus eadem

placebunt, in dextram partem taciti transibitis: quæ pars major erit, eo stabitur consilio. Nunc, quæ mente agitem, audite. Non fugâ delatos, nec inertiâ relictos hîc vos circumvenit hostis: virtute cepistis locum; virtute hinc, oportet, evadatis. Veniendo huc exercitum populi Romani servâstis; erumpendo hinc vosmet ipsos servate. Digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egueritis. Cum eo hoste res est, qui hesterno die delendi omnis exercitûs fortunâ per socordiam usus non sit; hunc tam opportunum collem imminentem capiti suo non ante viderit, quam captum a nobis; nos tam paucos tot ipsi millibus hominum nec adscensu arcuerint; nec tenentes locum, cum diei tantum superesset, vallo circumdederint. Quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum, oportet, fallatis; immo necesse est. In eo enim loco res sunt nostræ, ut vobis ego magis necessitatis vestræ index, quam consilii auctor, sim: neque enim, maneatis, an abeatis hinc, deliberari potest; cum, præter arma et animos armorum memores, nihil vobis fortuna reliqui fecerit; fameque et siti moriendum sit, si plus, quam viros ac Romanos decet, ferrum timeamus. Ergo una est salus erumpere hinc, atque abire: id aut interdiu aut nocte faciamus, oportet. Ecce autem aliud minus dubium: quippe si lux exspectetur, quæ spes est, non vallo perpetuo fossâque nos septurum hostem, qui nunc corporibus suis subjectis undique cinxerit, ut videtis, collem? Atqui, si nox opportuna est eruptioni, sicut est, hæc profecto noctis aptissima hora est. Signo secundæ vigiliæ convenistis, quod tempus mortales somno altissimo premit. Per corpora sopita vadetis; vel silentio incautos fallentes, vel sentientibus clamore subito pavorem injecturi. Me modo sequimini, quem secuti estis: ego eamdem, quæ duxit huc, sequar fortunam. Quibus hæc salutaria videntur, agitedum, in dextram partem pedibus transite."

XXXVI. Omnes transierunt, vadentemque per

intermissa custodiis loca Decium secuti sunt. Jam evaserant media castra, cum superscandens vigilum strata somno corpora miles offenso scuto præbuit sonitum: quo excitatus vigil cum proximum movisset, erectique alios concitarent, ignari, cives an hostes essent, præsidium erumperet, an consul castra cepisset; Decius, cum non fallerent, clamorem tollere jussis militibus, torpidos somno insuper pavore exanimat; quo præpediti, nec arma impigre capere, nec obsistere, nec insequi poterant. Inter trepidationem tumultumque Samnitium, præsidium Romanum, obviis custodibus cæsis, ad castra consulis pervadit. Aliquantum supererat noctis; jamque in tuto videbantur esse; cum Decius, "Macti virtute," inquit, "milites Romani, este. Vestrum iter ac reditum omnia sæcula laudibus ferent. Sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die opus est: nec vos digni estis, quos cum tantâ gloriâ in castra reduces silentium ac nox tegat: hîc lucem quieti opperiamur." Dictis obtemperatum: atque ubi primum illuxit, præmisso nuntio ad consulem in castra, ingenti gaudio concitantur: et, tesserâ datâ, incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo objecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulantur; singulos universosque servatores suos vocant; Diis laudes gratesque agunt; Decium in cœlum ferunt. Hic Decii castrensis triumphus fuit, incedentis per media castra cum armato præsidio, conjectis in eum omnium oculis, et omni honore tribunum consuli æquantibus. Ubi ad prætorium ventum est, consul classico ad concionem convocat: orsusque meritas Decii laudes, interfante ipso Decio, distulit concionem; qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes, et nocturno pavore attonitos, et circa collem castellatim dissipatos, aggrederetur: credere etiam aliquos, ad se sequendum emissos, per saltum vagari. Jussæ legiones arma capere: egressæque castris, cum per exploratores notior jam

saltus esset, viâ patentiore ad hostem ducuntur: quem incautum improviso adortæ, cum palati passim Samnitium milites, plerique inermes, nec coire in unum, nec arma capere, nec recipere intra vallum se possent, paventem primum in castra compellunt: deinde castra ipsa, turbatis stationibus, capiunt. Perfertur circa collem clamor; fugatque ex suis quemque præsidiis: ita magna pars absenti hosti cessit. Quos intra vallum egerat pavor, (fuêre autem ad triginta millia) omnes cæsi; castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis, consul, advocatâ concione, P. Decii non cœptas solum ante, sed cumulatas novâ virtute laudes peragit: et, præter militaria alia dona, aureâ coronâ eum et centum bubus, eximioque uno albo opimo auratis cornibus, donat. Milites, qui in præsidio simul fuerant, duplici frumento in perpetuum, in præsentia singulis bubus binisque privis tunicis donati. Secundum consulis donationem, legiones gramineam coronam obsidionalem, clamore donum approbantes, Decio imponunt: altera corona, ejusdem honoris index, a præsidio suo imposita est. His decoratus insignibus bovem eximium Marti immolavit; centum boves militibus dono dedit, qui secum in expeditione fuerant: iisdem militibus legiones libras farris et sextarios vini contulerunt: omniaque ea ingenti alacritate per clamorem militarem, indicem omnium assensûs, gerebantur. Tertia pugna ad Suessulam commissa est: quâ fugatus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore juventutis domo accito, certamine ultimo fortunam experiri statuit. Ab Suessulâ nuntii trepidi Capuam, inde equites citati ad Valerium consulem, opem oratum, veniunt. Confestim signa mota: relictisque impedimentis castrorum valido præsidio, raptim agitur agmen: nec procul ab hoste locum perexiguum (ut quibus, præter equos, cæterorum jumentorum calonumque turba abesset) castris cepit. Samnitium exercitus, velut haud ulla mora pugnæ futura esset, aciem instruit: deinde, postquam nemo

obvius ibat, infestis signis ad castra hostium succedit. Ibi ut militem in vallo vidit, missique ab omni parte exploratum, quam in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem inde hostium colligentes, retulerunt; fremere omnis acies, complendas esse fossas, scindendumque vallum, et in castra irrumpendum. Transactumque eâ temeritate bellum foret, ni duces continuissent impetum militum. Cæterum, quia multitudo sua commeatibus gravis, et prius sedendo ad Suessulam, et tum certaminis morâ, haud procul ab rerum omnium inopiâ esset; placuit, dum inclusus paveret hostis, frumentatum per agros militem duci: interim et Romano, qui expeditus, quantum humeris inter arma geri posset frumenti, secum attulisset, defutura omnià. Consul palatos per agros cum vidisset hostes, stationes infrequentes relictas, paucis milites adhortatus, ad castra oppugnanda ducit: quæ cum primo clamore atque impetu cepisset, pluribus hostium in tentoriis suis, quam in portis valloque, cæsis, signa captiva in unum locum conferri jussit; relictisque duabus legionibus custodiæ et præsidii causâ, gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset, prædâ abstinerent; profectus agmine instructo, cum præmissus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret, cædem ingentem fecit: nam neque quo signo coirent inter se, neque, utrum castra peterent, an longiorem intenderent fugam, territis constare poterat. Tantumque fugæ ac formidinis fuit, ut ad quadraginta millia scutorum, nequâquam tot cæsis, et signa militaria cum iis, quæ in castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem deferrentur. Tum in castra hostium reditum: ibique omnis præda militi data.

XXXVIII. Hujus certaminis fortuna et Faliscos, cum in induciis essent, fœdus petere ab senatu coëgit; et Latinos, jam exercitibus comparatis, ab Romano in Pelignum vertit bellum. Neque ita rei gestæ fama Italiæ se finibus tenuit: sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum Romam misêre cum coronæ aureæ

dono, quæ in Capitolio in Jovis cellâ poneretur: fuit pondo viginti quinque. Consules ambo de Samnitibus triumphârunt, sequente Decio insigni cum laude donisque; cum incondito militari joco haud minus tribuni celebre nomen, quam consulum, esset. Campanorum deinde Suessanorumque auditæ legationes; precantibusque datum, ut præsidium eo in hiberna mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. Jam tum minime salubris militari disciplinæ Capua instrumento omnium voluptatium delenitos militum animos avertit a memoriâ patriæ: inibanturque consilia in hibernis eodem scelere adimendæ Campanis Capuæ, per quod illi eam antiquis cultoribus ademissent: "neque immerito suum ipsorum exemplum in eos versurum. Cur autem potius Campani agrum Italiæ uberrimum, dignam agro urbem, qui nec se nec sua tutari possint, quam victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset? An æquum esse, dediticios suos illâ fertilitate atque amœnitate perfrui; se, militando fessos, in pestilente atque arido circa Urbem solo luctari, aut in Urbe insidentem tabem crescentis in dies fœnoris pati?" Hæc agitata occultis conjurationibus, necdum vulgata in omnes consilia, invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania sorte provincia evenerat, Q. Servilio collegâ ad Urbem relicto. Itaque cum omnia ea, sicut gesta erant, per tribunos comperta haberet, et ætate et usu doctus (quippe qui jam quartum consul esset, dictatorque et censor fuisset) optimum ratus, differendo spem, quandocumque vellent, consilii exsequendi, militarem impetum frustrari; rumorem dissipat, in iisdem oppidis et anno post præsidia hibernatura: divisa enim erant per Campaniæ urbes, manaverantque a Capuâ consilia in exercitum omnem. Eo laxamento cogitationibus dato, quievit in præsentia seditio.

XXXIX. Consul, educto in æstiva milite, dum quietos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus turbulentorum hominum instituit, aliis eme-

rita dicendo stipendia esse, alios graves jam ætate, aut viribus parum validos. Quidam in commeatus mittebantur, singuli primo, deinde et cohortes quædam, quia procul ab domo ac rebus suis hibernâssent. Per speciem etiam militarium usuum, cum alii alio mitterentur, magna pars ablegati: quam multitudinem consul alter Romæ prætorque, alias ex aliis fingendo moras, retinebat. Et primo quidem, ignari ludificationis, minime inviti domos revisebant: postquam neque reverti ad signa primos, nec ferme alium, quam qui in Campaniâ hibernâssent, præcipueque ex iis seditionis auctores mitti viderunt; primum admiratio, deinde haud dubius timor incessit animos, consilia sua emanâsse: "jam quæstiones, jam indicia, jam occulta singulorum supplicia, impotensque et crudele consulum ac Patrum in se regnum passuros." Hæc, qui in castris erant, occultis sermonibus serunt, nervos conjurationis ejectos arte consulis cernentes. Cohors una, cum haud procul Anxure esset, ad Lautulas saltu angusto inter mare ac montes consedit, ad excipiendos, quos consul aliis atque aliis (ut ante dictum est) causis mittebat. Jam valida admodum numero manus erat; nec quidquam ad justi exercitûs formam, præter ducem, deerat. Incompositi itaque prædantes in agrum Albanum perveniunt, et sub jugo Albæ Longæ castra vallo cingunt. Perfecto inde opere, reliquum diei de imperatore sumendo sententiis decertant, nulli ex præsentibus satis fidentes. "Quem autem ab Româ posse exciri? quem Patrum aut plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat, aut cui ex injuriâ insanientis exercitûs causa recte committatur?" Postero die, cum eadem deliberatio teneret, ex prædatoribus vagis quidam compertum attulerunt, T. Quintium in Tusculano agrum colere, Urbis honorumque immemorem. Patriciæ hic vir gentis erat; cui cum militiæ, magnâ cum gloriâ actæ, finem pes alter ex vulnere claudus fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro constituit. Nomine audito,

extemplo agnovêre virum; et, quod bene verteret, acciri jusserunt. Sed parum spei erat, voluntate quidquam facturum: vim adhiberi ac metum placuit. Itaque silentio noctis cum tectum villæ, qui ad id missi erant, intrâssent; somno gravem Quintium oppressum, nihil medium, aut imperium atque honorem, aut, ubi restitaret, mortem, ni sequeretur, denuntiantes, in castra pertraxerunt. Imperator extemplo adveniens appellatus: insigniaque honoris exterrito subitæ rei miraculo deferunt, et ad Urbem ducere jubent. Suo magis inde impetu, quam consilio ducis, convulsis signis, infesto agmine ad lapidem octavum viæ, quæ nunc Appia est, perveniunt: îssentque confestim ad Urbem, ni venire contra exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum dictum audîssent, et magistrum equitum L. Æmilium Mamercinum.

XL. Ubi primum in conspectum ventum est, arma signaque agnovêre; extemplo omnibus memoria patriæ iras permulsit. Nondum erant tam fortes ad sanguinem civilem, nec, præter externa, noverant bella: ultimaque rabies secessio ab suis habebatur: itaque jam duces, jam milites utrimque, congressus quærere ad colloquia. Quintius, quem armorum etiam pro patriâ satietas teneret, nedum adversus patriam; Corvus, omnes caritate cives, præcipue milites, et ante alios suum exercitum, complexus, ad colloquium processit. Cognito ei extemplo haud minor ab adversariis verecundia, quam ab suis silentium, datum: "Deos," inquit, "immortales, milites, vestros publicos, meosque, ab Urbe proficiscens ita adoravi, veniamque supplex poposci, ut mihi de vobis concordiæ partæ gloriam, non victoriam, darent. Satis fuit eritque, unde belli decus pariatur: hinc pax petenda est. Quod Deos immortales inter nuncupanda vota expoposci, ejus me compotem voti vos facere potestis; si meminisse vultis, non vos in Samnio, nec in Volscis, sed in Romano solo castra habere: si illos colles, quos cernitis, patriæ vestræ

esse, si hunc exercitum civium vestrorum; si me consulem vestrum, cujus ductu auspicioque priore anno bis legiones Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. Ego sum M. Valerius Corvus, milites, cujus vos nobilitatem beneficiis erga vos, non injuriis, sensistis; nullius superbæ in vos legis, nullius crudelis senatûs-consulti auctor; in omnibus meis imperiis in me severior, quam in vos. Ac si cui genus, si cui sua virtus, si cui etiam majestas, si cui honores subdere spiritus potuerunt; iis eram natus, id specimen mei dederam, eâ ætate consulatum adeptus eram, ut potuerim, tres et viginti annos natus, consul Patribus quoque ferox esse, non solum plebi. Quod meum factum dictumve consulis gravius, quam tribuni, audîstis? Eodem tenore duo insequentes consulatus gessi; eodem hæc imperiosa dictatura geretur; ut neque in hos meos et patriæ meæ milites mitior, quam in vos, horreo dicere, hostes. Ergo vos prius in me strinxeritis ferrum, quam in vos ego. Istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet atque impetus, si dimicandum est. Inducite in animum, quod non induxerunt patres avique vestri; non illi, qui in Sacrum montem secesserunt; non hi, qui postea Aventinum insederunt. Exspectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, matres conjugesque crinibus passis obviæ ab Urbe veniant. Tum Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem, quieverunt: vos, Romanus exercitus, ne destiteritis impio bello? T. Quinti, quocumque istic loco, seu volens, seu invitus, constitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissimos te recipito: fugeris etiam honestius, tergumque civi dederis, quam pugnaveris contra patriam. Nunc ad pacificandum bene atque honeste inter primos stabis, et colloquii hujus salutaris interpres fueris. Postulate æqua, et ferte: quamquam vel iniquis standum est potius, quam impias inter nos conseramus manus." T. Quintius plenus lacrymarum, ad suos versus, "Me quoque," inquit, "milites, si quis usus mei

est, meliorem pacis, quam belli, habetis ducem. Non enim illa modo Volscus aut Samnis, sed Romanus, verba fecit; vester consul, vester imperator, milites: cujus auspicia pro vobis experti nolite adversus vos velle experiri. Qui pugnarent vobiscum infestius, et alios duces senatus habuit; qui maxime vobis, suis militibus, parceret, cui plurimum vos imperatori vestro crederetis, eum elegit. Pacem, etiam qui vincere possunt, volunt: quid nos velle oportet? Quin, omissis irâ et spe, fallacibus auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitæ permittimus fidei?"

XLI. Approbantibus clamore cunctis, T. Quintius, ante signa progressus, in potestate dictatoris milites fore dixit: oravit, ut causam miserorum civium susciperet; susceptamque eâdem fide, quâ rempublicam administrare solitus esset, tueretur. Sibi se privatim nihil cavere: nolle alibi, quam in innocentiâ, spem habere. Militibus cavendum, quod apud Patres semel plebi, iterum legionibus cautum sit, ne fraudi secessio esset. Quintio collaudato, cæteris bonum animum habere jussis, dictator, equo citato ad Urbem revectus, auctoribus Patribus, tulit ad populum in luco Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset. Oravit etiam bonâ veniâ Quirites, ne quis eam rem joco seriove cuiquam exprobraret. Lex quoque sacrata militaris lata est, ne cujus militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleretur: additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor esset. Id propter P. Salonium postulatum est ab conjuratis; qui alternis prope annis et tribunus militum, et primus centurio erat, quem nunc primi pili appellant. Huic infensi milites erant, quod semper adversatus novis consiliis fuisset, et ne particeps eorum esset, qui ab Lautulis fugissent. Itaque cum hoc unum propter Salonium ab senatu non impetraretur; tum Salonius, obtestatus Patres conscriptos, ne suum honorem pluris, quam concordiam civitatis, æstimarent, perpulit, ut id quoque ferretur. Æque im-

potens postulatum fuit, ut de stipendio equitum (merebant autem triplex eâ tempestate) æra demerentur, quod adversati conjurationi fuissent.

XLII. Præter hæc, invenio apud quosdam, L. Genucium, tribunum plebis, tulisse ad populum, ne fœnerare liceret: item aliis plebis-scitis cautum, ne quis eumdem magistratum intra decem annos caperet; neu duos magistratus uno anno gereret; utique liceret consules ambos plebeios creari: quæ si omnia concessa sunt plebi, apparet, haud parvas vires defectionem habuisse. Aliis annalibus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed per consules omnem rem actam: neque, antequam Romam veniretur, sed Romæ, eam multitudinem conjuratorum ad arma consternatam esse; nec in T. Quintii villam, sed in sedes C. Manlii, nocte impetum factum, eumque a conjuratis comprehensum, ut dux fieret: inde ad quartum lapidem profectos loco munito consedisse: nec ab ducibus mentionem concordiæ ortam; sed repente, cum in aciem armati exercitus processissent, salutationem factam; et permixtos dextras jungere, ac complecti inter se lacrymantes milites cœpisse, coactosque consules, cum viderent aversos a dimicatione militum animos, retulisse ad Patres de concordiâ reconciliandâ: adeo nihil, præterquam seditionem fuisse, eamque compositam, inter antiquos rerum auctores constat. Et hujus fama seditionis, et susceptum cum Samnitibus grave bellum, aliquot populos ab Romanâ societate avertit: et, præter Latinorum infidum jam diu fœdus, Privernates etiam Norbam atque Setiam, finitimas colonias Romanas, incursione subitâ depopulati sunt.

EPITOME LIBRI OCTAVI.

Latini cum Campanis defecerunt, et, missis legatis ad senatum, conditionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. Quâ legatione perlatâ, prætor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum adversus Latinos, quamvis prospere, pugnâsset, securi percussit. Laborantibus in acie Romanis, P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu; et, concitato equo cum in medios hostes se intulisset, interfectus morte suâ Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in Urbem reverso nemo ex juventute obviam processit. Minucia, virgo Vestalis, incesti damnata est. Ausonibus victis, in oppidum ex iis captum, Cales, colonia deducta est. Item Fregellæ colonia deductæ sunt. Veneficium complurium matronarum deprehensum est; quarum plurimæ statim epotis medicaminibus perierunt. Lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, cum rebellâssent, victis civitas data est. Palæpolitani, bello et obsidione victi, in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum, et pro consule decretus triumphus. Plebs nexu liberata est propter L. Papirii creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. Cum L. Papirius dictator reversus in Urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione rei bene gerendæ invitatus, contra edictum ejus pros-

pere adversus Samnites pugnavit. Ob eam causam cum dictator de magistro equitum supplicium sumturus videretur, Fabius Romam profugit: et, cum causâ parum proficeret, populi precibus donatus est. Res præterea contra Samnites prospere gestas continet.

T. LIVII PATAVINI

LIBER OCTAVUS.

I. Jam consules erant C. Plautius secundum, L. Æmilius Mamercinus; cum Setini Norbanique Romam, nuntii defectionis Privernatium, cum querimoniis acceptæ cladis, venerunt. Volscorum item exercitum, duce Antiati populo, consedisse ad Satricum, allatum est. Utrumque bellum Plautio sorte evenit. Prius ad Privernum profectus extemplo acie conflixit. Haud magno certamine devicti hostes: oppidum captum, redditumque Privernatibus, præsidio valido imposito: agri partes duæ ademtæ. Inde victor exercitus Satricum contra Antiates ductus. Ibi magnâ utrimque cæde atrox prœlium fuit: et cum tempestas eos, neutro inclinatâ spe, dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem prœlium parant. Volscis, recensentibus quos viros in acie amisissent, haudquâquam idem animus ad iterandum periculum fuit. Nocte, pro victis, Antium agmine trepido, sauciis ac parte impedimentorum relictâ, abierunt. Armorum magna vis tum inter cæsa corpora hostium, tum in castris inventa est. Ea Luæ matri dare se, consul dixit: finesque hostium usque ad oram maritimam est depopulatus. Alteri consuli Æmilio, ingresso Sabellum agrum, non castra Samnitium, non legiones usquam oppositæ: ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt, a quo rejecti ad senatum, potestate factâ dicendi, positis ferocibus animis,

pacem sibi ab Romanis, bellique jus adversus Sidicinos petierunt: quæ se eo justius petere, quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus, non adversis, ut Campani, venissent: et adversus Sidicinos sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani nunquam amicos; qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam, nec, ut Campani, auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani, nec in ditione essent.

II. Cum de postulatis Samnitium Ti. Æmilius prætor senatum consuluisset, reddendumque his fœdus Patres censuissent, prætor Samnitibus respondit: "Nec, quo minus perpetua cum eis amicitia esset, per populum Romanum stetisse: nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpâ suâ contracti tædium ceperit, amicitia de integro reconcilietur. Quod ad Sidicinos attineat, nihil intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellique liberum arbitrium sit." Fœdere icto, cum domum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus, annuo stipendio et trium mensium frumento accepto; quod pepigerat consul, ut tempus induciis daret, quoad legati redîssent. Samnites, copiis iisdem, quibus usi adversus Romanum bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubiâ spe erant mature urbis hostium potiundæ. Tum ab Sidicinis deditio prius ad Romanos cœpta fieri est: dein, postquam Patres ut seram eam ultimâque tandem necessitate expressam adspernabantur, ad Latinos jam suâ sponte in arma motos facta est. Ne Campani quidem (adeo injuriæ Samnitium, quam beneficii Romanorum, memoria præsentior erat) his se armis abstinuêre. Ex his tot populis unus ingens exercitus, duce Latino fines Samnitium ingressus, plus populationibus quam prœliis cladium fecit: et, quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne sæpius dimicandum foret, agro hostium excessêre. Id spatium Samnitibus datum est Romam legatos mittendi: qui cum adîssent senatum, con-

questi eadem se fœderatos pati, quæ hostes essent passi, precibus infimis petiêre, ut satis ducerent Romani victoriam, quam Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent; ne vinci etiam se ab ignavissimis populis sinerent. Latinos Campanosque, si sub ditione populi Romani essent, pro imperio arcerent Samniti agro; sin imperium abnuerent, armis coërcerent. Adversus hæc responsum anceps datum, quia fateri pigebat, in potestate suâ Latinos jam non esse, timebantque, ne arguendo abalienarent: Campanorum aliam conditionem esse, qui non fœdere, sed per deditionem, in fidem venissent: itaque Campanos, seu velint, seu nolint, quieturos: in fœdere Latino nihil esse, quo bellare, cum quibus ipsi velint, prohibeantur.

III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu abalienavit; Latinos, velut nihil jam non concedentibus Romanis, ferociores fecit. Itaque, per speciem adversus Samnites belli parandi, crebra concilia indicentes, omnibus consultationibus inter se principes occulte Romanum coquebant bellum. Huic quoque adversus servatores suos bello Campanus aderat. Sed quamquam omnia de industriâ celabantur, priusque, quam moverentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem volebant; tamen per quosdam, privatis hospitiis necessitudinibusque conjunctos, indicia conjurationis ejus Romam emanârunt: jussisque ante tempus consulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio incessit, ab eis, quorum imminutum imperium esset, comitia haberi: itaque interregnum initum. Duo interreges fuerunt, M. Valerius ac M. Fabius. Creati consules, T. Manlius Torquatus tertium, P. Decius Mus. Eo anno Alexandrum, Epiri regem, in Italiam classem appulisse constat: quod bellum, si prima satis prospera fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. Eadem

ætas rerum Magni Alexandri est; quem, sorore hujus ortum, in alio tractu orbis, invictum bellis juvenem, fortuna morbo exstinxit. Cæterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque Latini haud dubia erat; tamen, tamquam de Samnitibus, non de se, curam agerent, decem principes Latinorum Romam evocaverunt, quibus imperarent, quæ vellent. Prætores tum duos Latium habebat, L. Annium Setinum et L. Numisium Circeiensem, ambo ex coloniis Romanis; per quos, præter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. Eos nominatim evocari placuit. Haud cuiquam dubium erat, super quâ re accirentur: itaque, concilio prius habito, prætores, quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano, et, quæ actum iri secum credant, quidnam ad ea responderi placeat, referunt.

IV. Cum aliud alii censerent, tum Annius: "Quamquam ipse ego retuli, quid responderi placeret, tamen magis ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis, quam quid loquendum sit. Facile erit, explicatis consiliis, accommodare rebus verba. Nam, si etiam nunc, sub umbrâ fœderis æqui, servitutem pati possumus, quid abest, quin, proditis Sidicinis, non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus, respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posituros arma? Sin autem tandem libertatis desiderium remordet animos; si fœdus est; si societas æquatio juris est; si consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet; si socialis illis exercitus is est, quo adjuncto duplicent vires suas, quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint; cur non omnia æquantur? cur non alter ab Latinis consul datur? ubi pars virium, ibi et imperii pars est? Est quidem nobis hoc per se haud nimis amplum, quippe concedentibus, Romam caput Latio esse: sed, ut amplum videri posset, diu-

turnâ patientiâ fecimus. Atqui, si quando unquam consociandi imperii, usurpandæ libertatis tempus optâstis, en hoc tempus adest, et virtute vestrâ, et Deûm benignitate vobis datum. Tentâstis patientiam negando militem: quis dubitat exarsisse eos, cum plus ducentorum annorum morem solveremus? pertulerunt tamen hunc dolorem. Bellum nostro nomine cum Pelignis gessimus: qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum jus antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descîsse, exercitus nos parare adversus Samnites fœderatos suos audierunt, nec moverunt se ab Urbe. Unde hæc illis tanta modestia, nisi a conscientiâ virium et nostrarum et suarum? Idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem jam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. Usurpate modo postulando eo, quod illi vobis taciti concedunt. Si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Jove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor me dicturum; ut, si nos in fœdere ac societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatûsque partem accipiant." Hæc ferociter non suadenti solum, sed pollicenti, clamore et assensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quæ e republicâ nominis Latini fideque suâ viderentur.

V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus est. Ibi cum T. Manlius consul egisset cum eis ex auctoritate Patrum, ne Samnitibus fœderatis bellum inferrent; Annius, tamquam victor armis Capitolium cepisset, non legatus, jure gentium tutus, loqueretur, "Tempus erat," inquit, "T. Manli, vosque Patres conscripti, tandem jam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentissimum Deûm benignitate nunc Latium armis virisque, Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adjunctis, videretis; colonias quoque vestras

Latinum Romano prætulisse imperium. Sed quoniam vos, regno impotenti finem ut imponatis, non inducitis in animum; nos, quamquam armis possumus asserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut conditiones pacis feramus æquas utrisque, quoniam vires quoque æquari Diis immortalibus placuit. Consulem alterum Româ, alterum ex Latio creari oportet: senatûs partem æquam ex utrâque gente esse: unum populum, unam rempublicam fieri: et, ut imperii eadem sedes sit, idemque omnibus nomen, quoniam ab alterutrâ parte concedi necesse est; quod utrisque bene vertat, sit hæc sane patria potior, et Romani omnes vocemur." Forte ita accidit, ut parem ferociæ hujus et Romani consulem T. Manlium haberent; qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia Patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse, palam diceret, et, quemcumque in curiâ Latinum vidisset, suâ manu interemturum: et, conversus ad simulacrum Jovis, "Audi, Jupiter, hæc scelera," inquit; "audite, jus fasque. Peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Jupiter, augurato templo, captus atque ipse oppressus, visurus es? Hæccine fœdera Tullus Romanus rex cum Albanis, patribus vestris, Latini, hæc L. Tarquinius vobiscum postea fecit? Non venit in mentem pugna apud Regillum lacum? adeo et cladium veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?"

VI. Cum consulis vocem subsecuta Patrum indignatio esset, proditur memoriæ, adversus crebram implorationem Deûm, quos testes fœderum sæpius invocabant consules, vocem Annii, spernentis numina Jovis Romani, auditam: certe, cum commotus irâ se ab vestibulo templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus, capite graviter offenso, impactus imo ita est saxo, ut sopiretur. Exanimatum auctores quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto re-

fictum sit; sicut, inter fœderum ruptorum testationem, ingenti fragore cœli procellam effusam: nam et vera esse, et apte ad repræsentandam iram Deûm ficta, possunt. Torquatus, missus ab senatu ad dimittendos legatos, cum jacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo Patribusque audita vox pariter sit, "Bene habet. Dii pium movêre bellum. Est cœleste numen! es, magne Jupiter! haud frustra te patrem Deûm hominumque hac sede sacravimus. Quid cessatis, Quirites, vosque, Patres conscripti, arma capere Diis ducibus? Sic stratas legiones Latinorum dabo, quemadmodum legatum jacentem videtis." Assensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratuum magis, qui jussu consulis prosequebantur, quam jus gentium, ab irâ impetuque hominum tegeret. Consensit et senatus bellum: consulesque, duobus scriptis exercitibus per Marsos Pelignosque profecti, adjuncto Samnitium exercitu, ad Capuam, quo jam Latini sociique convenerant, castra locant. Ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species viri majoris, quam pro humano habitu, augustiorisque, dicentis: "Ex unâ acie imperatorem, ex alterâ exercitum Diis Manibus Matrique Terræ deberi: utrius exercitûs imperator legiones hostium, superque eas se devovisset, ejus populi partisque victoriam fore." Hos ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt; placuit averruncandæ Deûm iræ victimas cædi; simul ut, si extis eadem, quæ somno visa fuerant, portenderentur, alteruter consulum fata impleret. Ubi responsa aruspicum insidenti jam animo tacitæ religioni congruerunt; tum, adhibitis legatis tribunisque, et imperiis Deûm propalam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret, comparant inter se, ut, ab utrâ parte cedere Romanus exercitus cœpisset, inde se consul devoveret pro populo Romano Quiritibusque. Agitatum etiam in consilio est, ut, si quando unquam severo ullum imperio bellum ad-

ministratum esset, tunc uti disciplina militaris ad priscos redigeretur mores. Curam acuebat, quod adversus Latinos bellandum erat, linguâ, moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes: milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis compares collegæque, iisdem præsidiis, sæpe iisdem manipulis permixti fuerant: per hæc ne quo errore milites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

VII. Forte inter cæteros turmarum præfectos, qui exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius, consulis filius, super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli jactu ab statione proximâ abesset. Ibi Tusculani erant equites: præerat Geminus Metius, vir tum genere inter suos, tum factis, clarus. Is ubi Romanos equites, insignemque inter eos præcedentem consulis filium, (nam omnes inter se, utique illustres viri, noti erant) cognovit, "Unâne," ait, "turmâ Romani cùm Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent?" "Aderunt in tempore," Manlius inquit; "et cum illis aderit Jupiter ipse, fœderum a vobis violatorum testis, qui plus potest, polletque. Si ad Regillum lacum ad satietatem vestram pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et collata signa nobiscum cordi sint." Ad ea Geminus, paululum ab suis equo provectus, "Visne igitur, dum dies ista venit, quâ magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum jam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano præstet?" Movet ferocem animum juvenis seu ira, seu detrectandi certaminis pudor, seu inexsuperabilis vis fati. Oblitus itaque imperii patrii, consulumque edicti, præceps ad id certamen agitur, quo, vinceret an vinceretur, haud multum interesset. Equitibus cæteris velut ad spectaculum submotis, spatio, quod vacui interjacebat campi, adversos concitant equos: et, cum

infestis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Metii trans cervicem equi elapsa est. Circumactis deinde equis, cum prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset; spiculum inter aures equi fixit: ad cujus vulneris sensum cum equus, prioribus pedibus erectis, magnâ vi caput quateret, excussit equitem: quem cuspide parmâque innisum, attollentem se ab gravi casu, Manlius ab jugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terræ affixit: spoliisque lectis ad suos revectus, cum ovante gaudio turmâ in castra, atque inde ad prætorium ad patrem, tendit, ignarus fati, futurique, laus an pœna merita esset. "Ut me omnes," inquit, "pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, provocatus equestria hæc spolia capta ex hoste cæso porto." Quod ubi audivit consul, extemplo, filium aversatus, concionem classico advocari jussit: quæ ubi frequens convenit, "Quandoque," inquit, "tu, T. Manli, neque imperium consulare neque majestatem patriam veritus, adversus edictum nostrum extra ordinem in hostem pugnâsti, et, quantum in te fuit, disciplinam militarem, quâ stetit ad hanc diem Romana res, solvisti, meque in eam necessitatem adduxisti, ut aut reipublicæ mihi, aut mei meorumque obliviscendum sit; nos potius nostro delicto plectemur, quam respublica tanto suo damno nostra peccata luat. Triste exemplum, sed in posterum salubre juventuti, erimus. Me quidem cum ingenita caritas liberûm, tum specimen istud virtutis, deceptum vanâ imagine decoris, in te movet. Sed cum aut morte tuâ sancienda sint consulum imperia, aut impunitate in perpetuum abroganda; ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare censeam, quin disciplinam militarem, culpâ tuâ prolapsam, pœnâ restituas. I, lictor, deliga ad palum." Exanimati omnes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque destrictam cernentes securim, metu magis, quam modestiâ, quievêre. Itaque, velut emerso ab admiratione animo, cum silentio defixi ste-

tissent; repente, postquam cervice cæsâ fusus est cruor, tum libero conquestu coortæ voces sunt, ut neque lamentis, neque exsecrationibus parceretur: spoliisque contectum juvenis corpus, quantum militaribus studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra vallum rogo cremaretur: Manlianaque imperia non in præsentia modo horrenda, sed exempli etiam tristis in posterum essent.

VIII. Fecit tamen atrocitas pœnæ obedientiorem duci militem: et, præterquam quod custodiæ vigiliæque et ordo stationum intentioris ubique curæ erant, in ultimo etiam certamine, cum descensum in aciem est, ea severitas profuit. Fuit autem civili maxime bello pugna similis: adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romanâ re, præter animos, erat. Clypeis antea Romani usi sunt: deinde, postquam stipendiarii facti sunt, scuta pro clypeis fecêre: et, quod antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipulatim structa acies cœpit esse. Postremo in plures ordines instruebantur: ordo sexagenos milites, duos centuriones, vexillarium unum habebat. Prima acies hastati erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum spatium: manipulus leves vicenos milites, aliam turbam scutatorum habebat: leves autem, qui hastam tantum gæsaque gererent, vocabantur. Hæc prima frons in acie florem juvenum pubescentium ad militiam habebat. Robustior inde ætas totidem manipulorum, quibus principibus est nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime armis. Hoc triginta manipulorum agmen antepilanos appellabant, quia sub signis jam alii quindecim ordines locabantur: ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat: earum unamquamque primum pilum vocabant. Tribus ex vexillis constabat: vexillum centum octoginta sex homines erant. Primum vexillum triarios ducebat, veteranum militem spectatæ virtutis: secundum rorarios, minus roboris ætate factisque: tertium accensos, minimæ fiduciæ manum: eo et in postremam

aciem rejiciebantur. Ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium primi pugnam inibant: si hastati profligare hostem non possent, pede presso eos retrocedentes in intervalla ordinum principes recipiebant: tum principum pugna erat; hastati sequebantur: triarii sub vexillis considebant, sinistro crure porrecto, scuta innisa humeris, hastas subrectâ cuspide in terrâ fixas, haud secus quam vallo septa inhorreret acies, tenentes. Si apud principes quoque haud satis prospere esset pugnatum, a primâ acie ad triarios sensim referebantur: inde "rem ad triarios redisse," cum laboratur, proverbio increbruit. Triarii consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo compressis ordinibus velut claudebant vias: unoque continenti agmine, jam nullâ spe post relictâ, in hostem incidebant: id erat formidolosissimum hosti, cum, velut victos insecuti, novam repente aciem exsurgentem auctam numero cernebant. Scribebantur autem quatuor fere legiones quinis millibus peditum, equitibus in singulas legiones trecenis: alterum tantum ex Latino delectu adjiciebatur, qui eâ tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine instruxerant aciem: nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principibus; sed centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non essent, concurrendum sibi esse sciebant. Duo primipili ex utrâque acie inter triarios erant: Romanus corpore haudquâquam satis validus, cæterum strenuus vir peritusque militiæ: Latinus viribus ingens bellatorque primus; notissimi inter se, quia pares semper ordines duxerant. Romano, haud satis fidenti viribus, jam Romæ permissum erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi, quem vellet, legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste: isque juvenis, in acie oblatus, ex centurione Latino victoriam tulit. Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, quâ via ad Veserim ferebat.

IX. Romani consules prius, quam educerent in aciem, immolaverunt. Decio caput jecinoris a familiari parte cæsum aruspex dicitur ostendisse; alioqui acceptam Diis hostiam esse: Manlium egregie litâsse. "Atqui bene habet," inquit Decius, "si ab collegâ litatum est." Instructis, sicut ante dictum est, ordinibus, processêre in aciem. Manlius dextro, Decius lævo cornu præerat. Primo utrimque æquis viribus, eodem ardore animorum, gerebatur res: deinde ab lævo cornu hastati Romani, non ferentes impressionem Latinorum, se ad principes recepêre. In hac trepidatione Decius consul M. Valerium magnâ voce inclamat: "Deorum," inquit, "ope, Valeri, opus est: agedum, pontifex publicus populi Romani, præi verba, quibus me pro legionibus devoveam." Pontifex eum togam prætextam sumere jussit, et, velato capite, manu subter togam ad mentum exsertâ, super telum subjectum pedibus stantem, sic dicere. "Jane, Jupiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, Divi Novensiles, Dii Indigetes, Divi, quorum est potestas nostrorum hostiumque, Diique Manes, vos precor, veneror, veniam peto feroque, uti populo Romano Quiritium vim victoriamque prosperetis; hostesque populi Romani Quiritium terrore, formidine, morteque afficiatis. Sicut verbis nuncupavi, ita pro republicâ Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium mecum Diis Manibus Tellurique devoveo." Hæc ita precatus, lictores ire ad T. Manlium jubet, matureque collegæ se devotum pro exercitu nuntiare. Ipse, incinctus cinctu Gabino, armatus in equum insiluit, ac se in medios hostes immisit. Conspectus ab utrâque acie aliquanto augustior humano visu, sicut cœlo missus piaculum omnis Deorum iræ, qui pestem ab suis aversam in hostes ferret; ita omnis terror pavorque cum illo latus signa primo Latinorum turbavit; deinde in totam penitus aciem pervasit. Evidentissimum id fuit, quod, quâcumque

equo invectus est, ibi, haud secus quam pestifero sidere icti, pavebant: ubi vero corruit obrutus telis, inde jam haud dubie consternatæ cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt. Simul et Romani, exsolutis religione animis, velut tum primum signo dato coorti, pugnam integram ediderunt: nam et rorarii procurrebant inter antepilanos, addiderantque vires hastatis ac principibus: et triarii, genu dextro innisi, nutum consulis ad consurgendum exspectabant.

X. Procedente deinde certamine, cum aliis partibus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul, audito eventu collegæ, cum, ut jus fasque erat, lacrymis non minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset; paulisper addubitavit, an consurgendi jam triariis tempus esset: deinde, melius ratus integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab novissimâ acie ante signa procedere jubet. Qui ubi subiêre, extemplo Latini, tamquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt; qui aliquamdiu pugnâ atroci cum et semet ipsi fatigâssent, et hastas aut præfregissent, aut hebetâssent, pellerent vi tamen hostem, debellatum jam rati, perventumque ad extremam aciem; tum consul triariis, "Consurgite nunc," inquit, "integri adversus fessos, memores patriæ parentumque et conjugum ac liberorum; memores consulis pro vestrâ victoriâ morte occumbentis." Ubi triarii consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum antepilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant: hastisque ora fodientes, primo robore virorum cæso, per alios manipulos, velut inermes, prope intacti evasêre; tantâque cæde perrupêre cuneos, ut vix quartam partem relinquerent hostium. Samnites quoque, sub radicibus montis procul instructi, præbuêre terrorem Latinis. Cæterum inter omnes cives sociosque præcipua laus ejus belli penes consules fuit; quorum alter omnes

minas periculaque ab Diis superis inferisque in se unum vertit; alter eâ virtute eoque consilio in prœlio fuit, ut facile convenerit inter Romanos Latinosque, qui ejus pugnæ memoriam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset, ejus futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fugâ se Minturnas contulerunt: castra secundum prœlium capta, multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani. Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quærentes oppressit: postero die inventum inter maximam hostium stragem, coopertum telis; funusque ei par morti, celebrante collegâ, factum est. Illud adjiciendum videtur, licere consuli dictatorique et prætori, cum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem velit ex legione Romanâ scriptâ civem, devovere: si is homo, qui devotus est, moritur, probe factum videri: ni moritur, tum signum septem pedes altum, aut majus, in terram defodi, et piaculum hostiâ cædi. Ubi illud signum defossum erit, eo magistratum Romanum escendere fas non esse. Sin autem sese devovere volet, sicuti Decius devovit; ni moritur, neque suum neque publicum divinum pure faciet, qui sese devoverit. Vulcano arma sive cui alii Divo vovere volet, sive hostiâ sive quo alio volet, jus est. Telo, super quod stans consul precatus est, hostem potiri, fas non est: si potiatur, Marti suovetaurilibus piaculum fieri.

XI. Hæc, (etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit, nova peregrinaque omnia priscis ac patriis præferendo) haud ab re duxi, verbis quoque ipsis, ut tradita nuncupataque sunt, referre. Romanis post prœlium demum factum Samnites venisse subsidio, exspectato eventu pugnæ, apud quosdam auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium, dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri cœptum: et, cum jam portis prima signa et pars agminis esset egressa, nuntio allato de clade Latinorum, cum conversis signis retro in urbem rediretur,

prætorem eorum nomine Milionium dixisse ferunt, pro paululâ viâ magnam mercedem Romanis esse solvendam. Qui Latinorum pugnæ superfuerant, multis itineribus dissipati, cum se in unum conglobâssent, Vescia urbs eis receptaculum fuit. Ibi in conciliis Numisius, imperator eorum, affirmando communem vere Martem belli utramque aciem pari cæde prostravisse, victoriæque nomen tantum penes Romanos esse; cæteram pro victis fortunam et illos gerere: funesta duo consulum prætoria, alterum parricidio filii, alterum consulis devoti cæde; trucidatum exercitum omnem; cæsos hastatos principesque; stragem et ante signa et post signa factam; triarios postremo rem restituisse. Latinorum etsi pariter accisæ copiæ sint, tamen supplemento vel Latium propius esse, vel Volscos, quam Romam. Itaque, si videatur eis, se, ex Latinis et ex Volscis populis juventute propere excitâ, rediturum infesto exercitu Capuam esse; Romanosque, nihil tum minus quam prœlium exspectantes, necopinato adventu perculsurum. Fallacibus literis circa Latium nomenque Volscum missis, quia, qui non interfuerant pugnæ, ad credendum temere faciliores erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus convenit. Huic agmini Torquatus consul ad Trifanum (inter Sinuessam Minturnasque is locus est) occurrit. Prius, quam castris locus caperetur, sarcinis utrimque in acervum conjectis, pugnatum debellatumque est: adeo enim accisæ res sunt, ut consuli, victorem exercitum ad depopulandos agros eorum ducenti, dederent se omnes Latini, deditionemque eam Campani sequerentur. Latium Capuaque agro multati. Latinus ager, Privernati addito agro, et Falernus, qui populi Campani fuerat, usque ad Vulturnum flumen, plebi Romanæ dividitur: bina in Latino jugera, ita ut dodrantem ex Privernati complerent, data; terna in Falerno, quadrantibus etiam pro longinquitate adjectis. Extra pœnam fuêre Latinorum Laurentes Campanorumque equites, quia non

desciverant. Cum Laurentibus renovari foedus jussum: renovaturque ex eo quotannis post diem decimum Latinarum. Equitibus Campanis civitas data: monimentoque ut esset, aeneam tabulam in aede Castoris Romae fixerunt. Vectigal quoque eis Campanus populus jussus pendere in singulos quotannis (fuêre autem mille et sexcenti) denarios nummos quadringenos quinquagenos.

XII. Ita bello gesto, praemiis poenâque pro cujusque merito persolutis, T. Manlius Romam rediit: cui venienti seniores tantum obviam exîsse constat; juventutem, et tunc, et omni vitâ deinde, aversatam eum exsecratamque. Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium incursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per valetudinem id bellum exsequi nequierat, dictatorem L. Papirium Crassum, qui tum forte erat praetor, dixit: ab eo magister equitum L. Papirius Cursor dictus. Nihil memorabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, cum aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset. Anno insigni victoriâ de tot ac tam potentibus populis, ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci, ita claro ad memoriam, imperio, successêre consules Ti. Æmilius Mamercinus et Q. Publilius Philo; neque in similem materiam rerum, et ipsi aut suarum rerum, aut partium in republicâ magis, quam patriae, memores. Latinos, ob iram agri amissi rebellantes, in campis Fenectanis fuderunt, castrisque exuerunt. Ibi Publilio, cujus ductu auspicioque res gestae erant, in deditionem accipiente Latinos populos, quorum ibi juventus caesa erat, Æmilius ad Pedum exercitum duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus, Veliternusque populus: venerant et ab Lanuvio Antioque auxilia. Ubi cum proeliis quidem superior Romanus esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum, quae urbi adjuncta erant, integer labor restaret; bello infecto repente omisso, consul, quia collegae decretum triumphum audivit, ipse quoque

triumphi ante victoriam flagitator Romam rediit. Quâ cupiditate offensis Patribus, negantibusque, nisi Pedo capto aut dedito, triumphum, hinc alienatus ab senatu Æmilius seditiosis tribunatibus similem deinde consulatum gessit. Nam neque, quoad fuit consul, criminari apud populum Patres destitit, collegâ haudquâquam adversante, quia et ipse de plebe erat: (materiam autem præbebat criminibus ager in Latino Falernoque agro maligne plebei divisus) et, postquam senatus, finire imperium consulibus cupiens, dictatorem adversus rebellantes Latinos dici jussit, Æmilius, cujus tum fasces erant, collegam dictatorem dixit: ab eo magister equitum Junius Brutus dictus. Dictatura popularis, et orationibus in Patres criminosis, fuit, et quod tres leges secundissimas plebei, adversas nobilitati, tulit: unam, ut plebis-scita omnes Quirites tenerent: alteram, ut legum, quæ comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium Patres auctores fierent: tertiam, ut alter utique ex plebe, cum eo ventum sit, ut utrumque plebeium consulem fieri liceret, censor crearetur. Plus eo anno domi acceptum cladis ab consulibus ac dictatore, quam ex victoriâ eorum bellicisque rebus foris auctum imperium, Patres credebant.

XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo, C. Mænio, consulibus, quo insignitius omissa res Æmilio, superioris anni consuli, exprobraretur, Pedum armis virisque et omni vi expugnandum ac delendum senatus fremit: coactique novi consules omnibus eam rem præverti, proficiscuntur. Jam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque pacem pati possent. Ad bellum opes deerant: pacem ob agri ademti dolorem adspernabantur. Mediis consiliis standum videbatur, ut oppidis se tenerent; ne lacessitus Romanus causam belli haberet; et, si cujus oppidi obsidio nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium obsessis ferretur. Neque tamen, nisi admodum a paucis populis, Pedani adjuti sunt. Tiburtes Prænestinique,

quorum ager propior erat, Pedum pervenêre. Aricinos Lanuvinosque et Veliternos, Antiatibus Volscis se conjungentes, ad Asturæ flumen Mænius, improviso adortus, fudit. Camillus ad Pedum cum Tiburtibus, maxime valido exercitu, majore mole, quamquam æque prospero eventu, pugnat. Tumultum maxime repentina inter prœlium eruptio oppidanorum fecit: in quos parte exercitûs conversâ, Camillus non compulit solum eos intra mœnia, sed eodem etiam die, cum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum scalis cepit. Placuit inde, jam majore conatu animoque ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium victorem circumducere exercitum: nec quievêre ante, quam, expugnando aut in deditionem accipiendo singulas urbes, Latium omne subegêre. Præsidiis inde dispositis per recepta oppida, Romam ad destinatum omnium consensu triumphum decessêre. Additus triumpho honos, ut statuæ equestres eis (rara illâ ætate res) in foro ponerentur. Prius, quam comitiis in insequentem annum consules rogarent, Camillus de Latinis populis ad senatum retulit, atque ita disseruit: "Patres conscripti, quod bello armisque in Latio agendum fuit, id jam Deûm benignitate ac virtute militum ad finem venit. Cæsi ad Pedum Asturamque sunt exercitus hostium: oppida Latina omnia, et Antium ex Volscis, aut vi capta, aut recepta in deditionem, præsidiis tenentur vestris. Reliqua consultatio est, quoniam rebellando sæpius nos sollicitant, quonam modo perpetuâ pace quietos obtineamus. Dii immortales ita vos potentes hujus consilii fecerunt, ut, sit Latium deinde, an non sit, in vestrâ manu posuerint. Itaque pacem vobis, quod ad Latinos attinet, parare in perpetuum, vel sæviendo vel ignoscendo, potestis. Vultis crudeliter consulere in deditos victosque? licet delere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde sociali egregio exercitu per multa bella magnaque sæpe usi estis. Vultis exemplo majorum augere rem Romanam, victos

in civitatem accipiendo? materia crescendi per summam gloriam suppeditat. Certe id firmissimum longe imperium est, quo obedientes gaudent. Sed maturato opus est, quidquid statuere placet: tot populos inter spem metumque suspensos animi habetis: et vestram itaque de eis curam quam primum absolvi, et illorum animos, dum exspectatione stupent, seu pœnâ, seu beneficio, præoccupari oportet. Nostrum fuit efficere, ut omnium rerum vobis ad consulendum potestas esset: vestrum est decernere, quod optimum vobis reique publicæ sit."

XIV. Principes senatûs relationem consulis de summâ rerum laudare; sed, cum aliorum causa alia esset, ita expediri posse consilium, dicere, ut pro merito cujusque statueretur, si de singulis nominatim referrent populis. Relatum igitur de singulis, decretumque. Lanuvinis civitas data, sacraque sua reddita, cum eo, ut ædes lucusque Sospitæ Junonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Aricini Nomentanique et Pedani eodem jure, quo Lanuvini, in civitatem accepti. Tusculanis servata civitas, quam habebant; crimenque rebellionis a publicâ fraude in paucos auctores versum. In Veliternos, veteres cives Romanos, quod toties rebellâssent, graviter sævitum: et muri dejecti, et senatus inde abductus, jussique trans Tiberim habitare; ut ejus, qui cis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille pondo clarigatio esset; nec prius, quam ære persoluto, is, qui cepisset, extra vincula captum haberet. In agrum senatorum coloni missi; quibus adscriptis, speciem antiquæ frequentiæ Velitræ receperunt. Et Antium nova colonia missa, cum eo, ut Antiatibus permitteretur, si et ipsi adscribi coloni vellent: naves inde longæ abactæ, interdictumque mari Antiati populo est, et civitas data. Tiburtes Prænestinique agro multati, neque ob recens tantum rebellionis, commune cum aliis Latinis, crimen; sed quod, tædio imperii Romani, cum Gallis, gente efferatâ, arma quondam

consociâssent. Cæteris Latinis populis connubia commerciaque et concilia inter se ademerunt. Campanis, equitum honoris causâ, quia cum Latinis rebellare noluissent, Fundanisque et Formianis, quod per fines eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine suffragio data. Cumanos Suessulanosque ejusdem juris conditionisque, cujus Capuam, esse placuit. Naves Antiatium partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ, rostrisque earum suggestum, in foro exstructum, adornari placuit: Rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo, P. Ælio Pæto, consulibus, cum omnia non opes magis Romanæ, quam beneficiis parta gratia bonâ pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque bellum ortum. Aurunci, a T. Manlio consule in deditionem accepti, nihil deinde moverant: eo petendi auxilii ab Romanis causa justior fuit. Sed prius, quam consules ab Urbe (jusserat enim senatus defendi Auruncos) exercitum educerent, fama affertur, Auruncos metu oppidum deseruisse, profugosque cum conjugibus ac liberis Suessam communîsse, quæ nunc Aurunca appellata; mœnia antiqua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. Ob ea infensus consulibus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent, dictatorem dici jussit: dictus C. Claudius Regillensis; magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. Religio inde injecta de dictatore: et, cum augures vitio creatum videri dixissent, dictator magisterque equitum se magistratu abdicârunt. Eo anno Minucia, Vestalis, suspecta primo propter mundiorem justo cultum, insimulata deinde apud pontifices ab indice servo; cum decreto eorum jussa esset sacris abstinere, familiamque in potestate habere; facto judicio, viva sub terram ad portam Collinam dextrâ viâ stratâ defossa Scelerato campo. (Credo, ab incesto id ei loco nomen factum.) Eodem anno Q. Publilius Philo prætor primum de plebe, adversante Sulpicio consule, qui negabat, rationem ejus se habiturum, est

factus; senatu, cum in summis imperiis id non obtinuisset, minus in præturâ tendente.

XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso, Cæsone Duilio, consulibus, Ausonum magis novo quam magno bello fuit insignis. Ea gens Cales urbem incolebat. Sidicinis finitimis arma conjunxerat: unoque prœlio haud sane memorabili duorum populorum exercitus fusus, propinquitate urbium, et ad fugam pronior, et in fugâ ipsâ tutior fuit. Nec tamen omissa ejus belli cura Patribus, quia toties jam Sidicini aut ipsi moverant bellum, aut moventibus auxilium tulerant, aut causa armorum fuerant. Itaque omni ope annisi sunt, ut maximum eâ tempestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum facerent. Collega additus Corvo M. Atilius Regulus: et, ne forte casu erraretur, petitum ab consulibus, ut extra sortem Corvi ea provincia esset. Exercitu victore a superioribus consulibus accepto, ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus, cum hostes, ab superioris etiam certaminis memoriâ pavidos, clamore atque impetu primo fudisset; mœnia ipsa oppugnare est aggressus: et militum quidem is erat ardor, ut jam inde cum scalis succedere ad mnros vellent, evasurosque contenderent. Corvus, quia id arduum factu erat, labore militum potius quam periculo peragere inceptum voluit: itaque aggerem et vineas egit, turresque muro admovit; quarum usum forte oblata opportunitas prævertit: namque M. Fabius, captivus Romanus, cum, per negligentiam custodum festo die vinculis ruptis, per murum inter opera Romanorum, religatâ ad pinnam muri reste suspensus, manibus se demisisset; perpulit imperatorem, ut vino epulisque sopitos hostes aggrederetur: nec majore certamine capti cum urbe Ausones sunt, quam acie fusi erant. Præda capta ingens est: præsidioque imposito Calibus, reductæ Romam legiones. Consul ex senatûsconsulto triumphavit: et, ne Atilius expers gloriæ esset, jussi ambo consules adversus Sidicinos ducere

exercitum. Dictatorem ante ex senatûs-consulto comitiorum habendorum causâ dixerunt L. Æmilium Mamercinum: is magistrum equitum Q. Publilium Philonem dixit. Dictatore comitia habente, consules creati sunt T. Veturius, Sp. Postumius. Etsi belli pars cum Sidicinis restabat; tamen, ut beneficio prævenirent desiderium plebis, de coloniâ deducendâ Cales retulerunt: factoque senatûs-consulto, ut duo millia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniæ deducendæ agroque dividendo creaverunt Cæsonem Duilium, T. Quintium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules, a veteribus exercitu accepto, ingressi hostium fines, populando usque ad mœnia atque urbem pervenerunt. Ibi, quia, ingenti exercitu comparato, Sidicini et ipsi pro extremâ spe dimicaturi enise videbantur, et Samnium fama erat conciri ad bellum; dictator ab consulibus ex auctoritate senatûs dictus P. Cornelius Rufinus; magister equitum M. Antonius. Religio deinde incessit, vitio eos creatos: magistratuque se abdicaverunt: et, quia pestilentia insecuta est, velut omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit. Ab interregno inito per quintum demum interregem M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum et Cn. Domitius. Tranquillis rebus, fama Gallici belli pro tumultu valuit, ut dictatorem dici placeret. Dictus M. Papirius Crassus, et magister equitum P. Valerius Publicola: a quibus cum delectus intentius, quam adversus finitima bella, haberetur, exploratores missi attulerunt, quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque jam alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat: eo ex agro Sidicino exercitus Romanus non est deductus. Cæterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos traxit, qui duo populi adversus regem, exscensionem a Pæsto facientem, signis collatis pugnaverunt. Eo certamine superior Alexander, incertum quâ fide culturus, si perinde cætera processissent, pacem cum Romanis

fecit. Eodem anno census actus, novique cives censi: tribus propter eos additæ Mæcia et Scaptia: censores addiderunt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti Acerrani, lege ab L. Papirio prætore latâ, quâ civitas sine suffragio data. Hæc eo anno domi militiæque gesta.

XVIII. Fœdus insequens annus seu intemperie cœli, seu humanâ fraude fuit, M. Claudio Marcello, C. Valerio, consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: cæterum, in eo, parvi refert, quid veri sit: illud pervelim (nec omnes auctores sunt) proditum falso esse, venenis absumtos, quorum mors infamem annum pestilentiâ fecerit: sicut proditur tamen res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est. Cum primores civitatis similibus morbis, eodemque ferme omnes eventu, morerentur; ancilla quædam ad Q. Fabium Maximum ædilem curulem, indicaturam se causam publicæ pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum noxæ indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt: consensuque ordinis fides indici data. Tum patefactum, muliebri fraude civitatem premi, matronasque ea venena coquere; et, si sequi extemplo velint, manifesto deprehendi posse. Secuti indicem, et coquentes quasdam medicamenta, et recondita alia, invenerunt: quibus in forum delatis, et ad viginti matronis, apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duæ ex eis, Cornelia ac Sergia, patriciæ utraque gentis, cum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere jussæ, ut se falsum commentam arguerent; spatio ad colloquendum sumto, cum, submoto populo, in conspectu omnium rem ad cæteras retulissent; haud abnuentibus et illis bibere, epoto medicamento, suâmet ipsæ fraude omnes interierunt. Comprehensæ extemplo earum comites magnum numerum matronarum indicaverunt; ex quibus ad centum septuaginta damnatæ. Neque

de veneficiis ante eam diem Romæ quæsitum est. Prodigii ea res loco habita; captisque magis mentibus, quam consceleratis, similis visa. Itaque, memoriâ ex annalibus repetitâ, in secessionibus quondam plebis clavum ab dictatore fixum, alienatasque discordiâ mentes hominum eo piaculo compotes sui fecisse, dictatorem clavi figendi causâ creari placuit. Creatus Cn. Quintilius magistrum equitum L. Valerium dixit: qui, fixo clavo, magistratu se abdicaverunt.

XIX. Creati consules L. Papirius Crassus iterum, L. Plautius Venno: cujus principio anni legati ex Volscis Fabraterni, et Lucani, Romam venerunt, orantes, ut in fidem reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub imperio populi Romani fideliter atque obedienter futuros. Missi tum ab senatu legati, denuntiatumque Samnitibus, ut eorum populorum finibus vim abstinerent: valuitque ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites, quam quia nondum parati erant ad bellum. Eodem anno Privernas bellum initum: cujus socii Fundani, dux etiam fuit Fundanus, Vitruvius Vaccus; vir non domi solum, sed etiam Romæ, clarus. Ædes fuêre in Palatio ejus, quæ Vacci Prata, diruto ædificio publicatoque solo, appellata. Adversus hunc, vastantem effuse Setinum Norbanumque et Coranum agrum, L. Papirius profectus, haud procul castris ejus consedit. Vitruvio nec, ut vallo se teneret adversus validiorem hostem, sana constare mens, nec, ut longius a castris dimicaret, animus suppetere. Vix totâ extra portam castrorum explicatâ acie, fugam magis retro, quam prœlium aut hostem, spectante milite, sine consilio, sine audaciâ depugnat: et ut levi momento nec ambigue est victus; ita, brevitate ipsâ loci facilique receptu in tam propinqua castra, haud ægre militem a multâ cæde est tutatus: nec fere quisquam in ipso certamine, pauci in turbâ fugæ extremæ, cum in castra ruerent, cæsi; primisque tenebris Privernum inde petitum agmine trepido, ut

muris potius quam vallo sese tutarentur. A Priverno Plautius, alter consul, pervastatis passim agris, prædâque abactâ, in agrum Fundanum exercitum inducit. Ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit; negant, se pro Vitruvio sectamque ejus secutis precatum venisse, sed pro Fundano populo; quem extra culpam belli esse, ipsum Vitruvium judicâsse, cum receptaculum fugæ Privernum habuerit, non patriam Fundos. Priverni igitur hostes populi Romani quærendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis, utriusque patriæ immemores, defecerint. Fundanis pacem esse, et animos Romanos, et gratam memoriam acceptæ civitatis. Orare se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros, urbem, corpora ipsorum, conjugumque ac liberorum suorum, in potestate populi Romani esse, futuraque. Collaudatis Fundanis, consul, literisque Romam missis; in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. Prius animadversum in eos, qui capita conjurationis fuerant, a consule scribit Claudius: ad trecentos quinquaginta ex conjuratis vinctos Romam missos; eamque deditionem ab senatu non acceptam; quod egentium atque humilium pœnâ defungi velle Fundanum populum censuerint.

XX. Privernum duobus consularibus exercitibus cum obsideretur, alter consul comitiorum causâ Romam revocatus. Carceres eo anno in circo primum statuti. Nondum perfunctos curâ Privernatis belli tumultûs Gallici fama atrox invasit, haud ferme unquam neglecta Patribus. Extemplo igitur consules novi, L. Æmilius Mamercinus et C. Plautius, eo ipso die, Calendis Quintilibus, quo magistratum inierunt, comparare inter se provincias jussi; et Mamercinus, cui Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum sine ullâ vacationis veniâ: quin opificum quoque vulgus et sellularii, minime militiæ idoneum genus, exciti dicuntur: Veiosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam Gallis iretur. Longius

discedi, ne alio itinere hostis falleret ad Urbem incedens, non placuit. Paucos deinde post dies, satis exploratâ temporis ejus quiete, a Gallis Privernum omnis conversa vis. Duplex inde fama est: alii vi captam urbem, Vitruviumque vivum in potestatem venisse: alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in deditionem consulis caduceum præferentes permisisse, auctores sunt, Vitruviumque ab suis traditum. Senatus, de Vitruvio Privernatibusque consultus, consulem Plautium, dirutis Priverni muris, præsidioque valido imposito, ad triumphum arcessit; Vitruvium in carcerem asservari jussit, quoad consul redisset; tum verberatum necari: ædes ejus, quæ essent in Palatio, diruendas, bona Semoni Sanco censuerunt consecranda: quodque æris ex eis redactum est, ex eo ænei orbes facti, positi in sacello Sanci versus ædem Quirini. De senatu Privernate ita decretum, ut, qui senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eâdem, quâ Veliterni, habitaret. His ita decretis, usque ad triumphum Plautii silentium de Privernatibus fuit: post triumphum consul, necato Vitruvio sociisque ejus noxæ, apud satiatos jam suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus; "Quoniam auctores defectionis," inquit, "meritas pœnas et ab Diis immortalibus et a vobis habent, Patres conscripti, quid placet de innoxiâ multitudine fieri? Equidem, etsi meæ partes exquirendæ magis sententiæ, quam dandæ sunt; tamen, cum videam, Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est; quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim."

XXI. Cum ipsa per se res anceps esset, prout cujusque ingenium erat, atrocius mitiusve suadentibus; tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis conditionis, in quâ natus esset, quam præsentis necessitatis, memor: qui, interrogatus a quodam tristioris sententiæ auctore, quam

pœnam meritos Privernates censeret? "Eam," inquit, "quam merentur, qui se libertate dignos censent:" cujus cum feroci responso infestiores factos videret consul eos, qui ante Privernatium causam impugnabant; ut ipse benignâ interrogatione mitius responsum eliceret, "Quid, si pœnam," inquit, "remittimus vobis, qualem nos pacem vobiscum habituros speremus?" "Si bonam dederitis," inquit, "et fidam, et perpetuam: si malam, haud diuturnam." Tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos populos: pars melior senatûs ad meliora responsum trahere, et dicere, "Viri, et liberi, vocem auditam. An credi posse, ullum populum, aut hominem denique, in eâ conditione, cujus eum pœniteat, diutius, quam necesse sit, mansurum? Ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint: neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem sperandam esse." In hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos, identidem ad principes sententiarum consulares, uti exaudiri posset a pluribus, dicendo, Eos demum, qui nihil, præterquam de libertate, cogitent, dignos esse, qui Romani fiant. Itaque et in senatu causam obtinuêre, et ex auctoritate Patrum latum ad populum est, ut Privernatibus civitas daretur. Eodem anno Anxur trecenti in coloniam missi sunt: bina jugera agri acceperunt.

XXII. Secutus est annus nullâ re belli domive insignis, P. Plautio Proculo, P. Cornelio Scapulâ, consulibus; præterquam quod Fregellas (Sidicinorum is ager, deinde Volscorum fuerat) colonia deducta; et populo visceratio data a M. Flavio in funere matris. Erant, qui, per speciem honorandæ parentis, meritam mercedem populo solutam interpretarentur; quod eum, die dictâ ab ædilibus, crimine stupratæ matrisfamiliæ absolvisset. Data visceratio in præteritam judicii gratiam, honoris etiam ei causa fuit: tribunatumque plebei, proximis comitiis, absens pe-

tentibus præfertur. Palæpolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis sita est: duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis erant oriundi. Cumani ab Chalcide Euboïcâ originem trahunt. Classe, quâ advecti ab domo fuerant, multum in orâ maris ejus, quod accolunt, potuêre. Primo in insulas Ænariam et Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre. Hæc civitas, cum suis viribus, tum Samnitium infidâ adversus Romanos societate freta, sive pestilentiæ, quæ Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens, multa hostilia adversus Romanos, agrum Campanum Falernumque incolentes, fecit. Igitur, L. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum, consulibus, fecialibus Palæpolim ad res repetendas missis, cum relatum esset a Græcis, gente linguâ magis strenuâ, quam factis, ferox responsum; ex auctoritate Patrum populus Palæpolitanis bellum fieri jussit. Inter consules provinciis comparatis, bello Græci persequendi Publilio evenerunt; Cornelius altero exercitu Samnitibus, si quâ se moverent, oppositus. Fama autem erat, defectioni Campanorum imminentes admoturos castra: ibi optimum visum Cornelio stativa habere. Ab utroque consule, exiguam spem pacis cum Samnitibus esse, certior fit senatus.

XXIII. Publilius, duo millia Nolanorum militum et quatuor Samnitium (magis Nolanis cogentibus, quam voluntate Græcorum) recepta Palæpolim, miserat: Cornelius, delectum indictum a magistratibus, universum Samnium erectum, ac vicinos populos, Privernatem, Fundanumque, et Formianum, haud ambigue sollicitari. Ob hæc cum legatos mitti placuisset prius ad Samnites, quam bellum fieret; responsum redditur ab Samnitibus ferox. Ultro incusabant injurias Romanorum: neque eo negligentius ea, quæ ipsis objicerentur, purgabant. "Haud ullo publico consilio auxiliove juvari Græcos: nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos: quippe minime

pœnitere se virium suarum, si bellum placeat. Cæterum non posse dissimulare, ægre pati civitatem Samnitium, quod Fregellas, ex Volscis captas dirutasque ab se, restituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro imposuerit, quam coloni eorum Fregellas appellent. Eam se contumeliam injuriamque, ni sibi ab iis, qui fecerint, dematur, ipsos omni vi depulsuros esse." Cum Romanus legatus ad disceptandum eos ad communes socios atque amicos vocaret; "Quid perplexe agimus?" inquit. "Nostra certamina, Romani, non verba legatorum, nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma, et communis Mars belli decernet. Proinde inter Capuam Suessulamque castra castris conferamus: et, Samnis Romanusne imperio Italiam regat, decernamus." Legati Romanorum cum se, non quo hostis vocâsset, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent; jam Publilius, inter Palæpolim Neapolimque loco opportune capto, diremerat hostibus societatem auxilii mutui; quâ, ut quisque locus premeretur, inter se usi fuerant. Itaque cum et comitiorum dies instaret, et, Publilium, imminentem hostium muris, avocari ab spe capiendæ in dies urbis, haud e republicâ esset; actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut, cum Publilius Philo consulatu abîsset, pro consule rem gereret, quoad debellatum cum Græcis esset. L. Cornelio (quia ne eum quidem in Samnium jam ingressum revocari ab impetu belli placebat) literæ missæ, ut dictatorem comitiorum causâ diceret. Dixit M. Claudium Marcellum: ab eo magister equitum dictus Sp. Postumius. Nec tamen ab dictatore comitia sunt habita, quia, vitione creatus esset, in disquisitionem venit. Consulti augures, vitiosum videri dictatorem, pronuntiaverunt. Eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fecerunt. Nam neque facile fuisse id vitium nosci, cum consul oriens nocte silentio diceret dictatorem:

neque ab consule cuiquam publice privatimve de eâ re scriptum esse: nec quemquam mortalium exstare, qui se vidisse aut audîsse quid dicat, quod auspicium dirimeret: neque augures divinare Romæ sedentes potuisse, quid in castris consuli vitii obvenisset. Cui non apparere, quod plebeius dictator sit, id vitium auguribus visum?" Hæc aliaque ab tribunis nequidquam jactata: tamen ad interregnum res redit: dilatisque aliâ atque aliâ de causâ comitiis, quartusdecimus demum interrex L. Æmilius consules creat C. Pœtelium, L. Papirium Mugillanum. (Cursorem in aliis annalibus invenio.)

XXIV. Eodem anno Alexandriam in Ægypto proditum conditam; Alexandrumque, Epiri regem, ab exsule Lucano interfectum, sortes Dodonæi Jovis eventu affirmâsse. Accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat, caveret Acherusiam aquam, Pandosiamque urbem: ibi fatis ejus terminum dari. Eoque ocyus transmisit in Italiam, ut quam maxime procul abesset urbe Pandosiâ in Epiro, et Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna inferna accipit Thesprotius sinus. Cæterum (ut ferme fugiendo in media fata ruitur) cum sæpe Bruttias Lucanasque legiones fudisset; Heracleam Tarentinorum coloniam, Consentiam ex Lucanis, Sipontumque, Bruttiorum Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset urbes, et trecentas familias illustres in Epirum, quas obsidum numero haberet, misisset; haud procul Pandosiâ urbe imminente Lucanis ac Brutiis finibus tres tumulos, aliquantum inter se distantes, insedit; ex quibus incursiones in omnem partem agri hostilis faceret: et ducentos ferme Lucanorum exsules circa se pro fidis habebat, ut pleraque ejus generis ingenia sunt, cum fortunâ mutabilem gerentes fidem. Imbres continui, campis omnibus inundantes, cum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo præsidia, quæ sine rege erant, improviso hostium adventu opprimuntur: deletisque eis,

ad ipsius obsidionem omnes conversi. Inde ab Lucanis exsulibus ad suos nuntii missi sunt: pactoque reditu promissum est, regem, aut vivum aut mortuum, in potestatem daturos. Cæterum cum delectis ipse, egregium facinus ausus, per medios erumpit hostes, et ducem Lucanorum comminus congressum obtruncat: contrahensque suos ex fugâ palatos, pervenit ad amnem, ruinis recentibus pontis, quem vis aquæ abstulerat, indicantem iter: quem cum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles, increpans nomen abominandum fluminis, "Jure Acheros vocaris," inquit: quod ubi ad aures accidit regis; adjecit extemplo animum fatis suis: substititque dubius, an transiret. Tum Sotimus, minister ex regiis pueris, quid in tanto discrimine periculi cunctaretur, interrogans, indicat, Lucanos insidiis quærere locum. Quos ubi respexit rex procul grege facto venientes, stringit gladium, et per medium amnem transmittit equum. Jamque in vadum egressum eminus veruto Lucanus exsul transfigit: lapsum inde cum inhærente telo corpus exanime detulit amnis in hostium præsidia. Ibi fœda laceratio corporis facta: namque, præciso medio, partem Consentiam misêre: pars ipsis retenta ad ludibrium: quæ cum jaculis saxisque procul incesseretur, mulier una, ultra humanarum irarum fidem sævienti turbæ immixta, ut parumper sustinerent precata, flens ait, virum sibi liberosque captos apud hostes esse: sperare, corpore regio utcumque mulcato se suos redemturam. Is finis lacerationi fuit: sepultumque Consentiæ, quod membrorum reliquum fuit, curâ mulieris unius: ossaque Metapontum ad hostes remissa; inde Epirum devecta ad Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem; quarum mater Magni Alexandri altera, soror altera fuit. Hæc de Alexandri Epirensis tristi eventu, quamquam Romano bello fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italiâ bella gessit, paucis dixisse satis sit.

XXV. Eodem anno lectisternium Romæ, quinto

post conditam Urbem, iisdem, quibus ante, placandis habitum est Diis. Novi deinde consules jussu populi cum misissent, qui indicerent Samnitibus bellum; et ipsi majore conatu, quam adversus Græcos, cuncta parabant; et alia nova nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia. Lucani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes: fœdere ergo in amicitiam accepti. Eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. Tria oppida in potestatem venerunt, Allifæ, Callifæ, Ruffrium: aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus. Hoc bello tam prospere commisso, alteri quoque bello, quo Græci obsidebantur, jam finis aderat: nam, præterquam quod, interseptis munimentis hostium, pars parti abscissa erat, fœdiora aliquanto intra muros iis, quibus hostis territabat, patiebantur: et velut capti a suismetipsis præsidiis, indigna jam liberis quoque ac conjugibus, et quæ captarum urbium extrema sunt, patiebantur. Itaque cum et a Tarento et a Samnitibus, fama esset, nova auxilia ventura, Samnitium plus, quam vellent, intra mœnia esse rebantur: Tarentinorum juventutem, Græci Græcos, haud minus per quos Samniti Nolanoque, quam ut Romanis hostibus resisterent, exspectabant. Postremo levissimum malorum deditio ad Romanos visa. Chariläus et Nymphius, principes civitatis, communicato inter se consilio, partes ad rem agendam divisêre, ut alter ad imperatorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad præbendam opportunam consilio urbem. Chariläus fuit, qui ad Publilium Philonem venit: et, quod bonum, faustum, felix Palæpolitanis populoque Romano esset, tradere se, ait, mœnia statuisse. Eo facto utrum ab se prodita, an servata, patria videatur, in fide Romanâ positum esse: sibi privatim nec pacisci quidquam, nec petere: publice petere, quam pacisci, magis, ut, si successisset inceptum, cogitaret populus Romanus,

potius cum quanto studio periculoque reditum in amicitiam suam esset, quam quâ stultitiâ et temeritate de officio decessum. Collaudatus ab imperatore tria millia militum ad occupandam eam partem urbis, quam Samnites insidebant, accepit: præsidio ei L. Quintius tribunus militum præpositus.

XXVI. Eodem tempore et Nymphius prætorem Samnitium arte aggressus perpulerat, ut, quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palæpolim aut in Samnio esset, sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non oram modo maris, sed ipsi Urbi propinqua loca depopulaturum. Sed, ut falleret, nocte proficiscendum esse, extemploque naves deducendas: quod quo maturius fieret, omnis juventus Samnitium, præter necessarium urbis præsidium, ad litus missa. Ubi dum Nymphius in tenebris et multitudine semet ipsâ impediente, sedulo aliis alia imperia turbans, terit tempus; Chariläus, ex composito ab sociis in urbem receptus, cum summa urbis Romano milite implêsset, tolli clamorem jussit: ad quem Græci, signo accepto a principibus, quievêre. Nolani per aversam partem urbis viâ Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe, ut expeditior in præsentia fuga, ita fœdior, postquam periculo evaserunt, visa: quippe qui inermes, nullâ rerum suarum non relictâ inter hostes, ludibrium non externis modo, sed etiam popularibus, spoliati atque egentes domos redière. Haud ignarus opinionis alterius, quâ hæc proditio ab Samnitibus facta traditur, cum auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi est, tum fœdus Neapolitanum (eo enim deinde summa rei Græcorum venit) similius vero facit, ipsos in amicitiam redîsse. Publilio triumphus decretus; quod satis credebatur, obsidione domitos hostes in fidem venisse. Duo singularia hæc ei viro primum contigêre; prorogatio imperii non ante in ullo facta, et acto honore triumphus.

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius oræ Græcis exortum: namque Tarentini, cum rem Pa-

læpolitanam vanâ spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos accepêre, velut destituti, ac non qui ipsi destituissent, increpare Palæpolitanos: irâ atque invidiâ in Romanos furere; eo etiam, quod Lucanos et Apulos (nam utraque eo anno societas cœpta est) in fidem populi Romani venisse allatum est: quippe propemodum perventum ad se esse: jamque in eo rem fore, ut Romani aut hostes aut domini habendi sint. Discrimen profecto rerum suarum in bello Samnitium eventuque ejus verti: eam solam gentem restare, nec eam ipsam satis validam, quando Lucanus defecerit: quem revocari adhuc, impellique ad abolendam societatem Romanam posse, si qua ars serendis discordiis adhibeatur. Hæc consilia cum apud cupidos rerum novandarum valuissent, ex juventute quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis, cum corpora nuda intulissent in civium cœtum, vociferati sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a consule virgis cæsos, ac prope securi percussos esse. Deformis suâpte naturâ res cum speciem injuriæ magis quam doli præ se ferret, concitati homines cogunt clamore suo magistratus senatum vocare: et alii, circumstantes concilium, bellum in Romanos poscunt: alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discurrunt: tumultuque etiam sanos consternante animos, decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur; legatique ad eam rem mittuntur. Repentina res quia quam causam nullam, tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et obsides dare, et præsidia in loca munita accipere, cæci fraude et irâ nihil recusârunt. Dilucere deinde brevi fraus cœpit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum commigravêre: sed, amissâ omni de se potestate, nihil ultra, quam ut pœniteret frustra, restabat.

XXVIII. Eo anno plebi Romanæ velut aliud initium libertatis factum est, quod necti desierunt:

mutatum autem jus ob unius fœneratoris simul libidinem, simul crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit: cui cùm se C. Publilius ob æs alienum paternum nexum dedisset; quæ ætas formaque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et contumeliam animum accenderunt: et, florem ætatis ejus fructum adventicium crediti ratus, primo pellicere adolescentem sermone incesto est conatus: dein, postquam adspernabantur flagitium aures, minis territare, atque identidem admonere fortunæ: postremo, cum ingenuitatis magis quam præsentis conditionis memorem videret, nudari jubet, verberaque afferri. Quibus laceratus juvenis, cum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens fœneratoris; ingens vis hominum, cum ætatis miseratione atque indignitate injuriæ accensa, tum suæ conditionis liberûmque suorum respectu, in forum, atque inde, agmine facto, ad curiam concurrit; et cum consules, tumultu repentino coacti, senatum vocarent, introëuntibus in curiam Patribus laceratum juvenis tergum, procumbentes ad singulorum pedes, ostentabant. Victum eo die ob impotentem injuriam unius ingens vinculum fidei: jussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec pœnam lueret, in compedibus aut in nervo teneretur: pecuniæ creditæ bona debitoris, non corpus, obnoxium esset. Ita nexi soluti; cautumque in posterum, ne necterentur.

XXIX. Eodem anno, cum satis per se ipsum Samnitium bellum et defectio repens Lucanorum, auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent Patres, accessit, ut et Vestinus populus Samnitibus sese conjungeret: quæ res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum jactata, quam in publico ullo concilio est; ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo iterum, Junio Bruto Scævæ, nulla prior potiorque visa est, de quâ ad senatum referrent: et, quamquam nova res erat, tamen tanta cura Patres

incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent: ne aut impunitas eorum lasciviâ superbiâque, aut bello pœnæ expetitæ metu propinquo atque irâ concirent finitimos populos. Et erat genus omne abunde bello Samnitibus par, Marsi Pelignique et Marrucini: quos, si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. Vicit tamen pars, quæ in præsentiâ videri potuit majoris animi quam consilii: sed eventus docuit, fortes fortunam juvare. Bellum ex auctoritate Patrum populus adversus Vestinos jussit. Provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. Exercitus utroque ducti, et curâ tuendorum finium hostes prohibiti conjungere arma. Cæterum alterum consulem, L. Furium, cui major moles rerum imposita erat, morbo gravi implicitum fortuna bello subtraxit: jussusque dictatorem dicere rei gerendæ causâ, longe clarissimum bello eâ tempestate dixit L. Papirium Cursorem; a quo Q. Fabius Maximus Rullianus magister equitum est dictus: par nobile rebus in eo magistratu gestis, discordiâ tamen, quâ prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius. Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum, nec usquam vario eventu, gestum est: nam et pervastavit agros, et, populando atque urendo tecta hostium sataque, in aciem invitos extraxit: et ita prœlio uno accidit Vestinorum res, haudquâquam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum refugerent hostes, sed, jam ne vallo quidem ac fossis freti, dilaberentur in oppida, situ urbium mœnibusque se defensuri. Postremo oppida quoque vi expugnare adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum, ac vulnerum irâ, quod haud fere quisquam integer prœlio excesserat, scalis cepit; deinde Cingiliam. Utriusque urbis prædam militibus, quod eos neque portæ, neque muri hostium arcuerant, concessit.

XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est: cujus rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum est, sed in rabiem atque iras imperatorum

vertit: namque Papirius dictator, a pullario monitus, cum ad auspicium repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum denuntiavit, ut sese loco teneret, neu, absente se, cum hoste manum consereret. Fabius cum post profectionem dictatoris per exploratores comperisset, perinde omnia soluta apud hostes, ac si nemo Romanus in Samnio esset; seu ferox adolescens indignitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita esse; seu occasione bene gerendæ rei inductus; exercitu instructo paratoque profectus, ad Imbrinium (ita vocant locum) acie cum Samnitibus conflixit. Ea fortuna pugnæ fuit, ut nihil relictum sit, quo, si affuisset dictator, res melius geri potuerit: non dux militi, non miles duci defuit. Eques etiam, auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquoties impetu capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit frenos equis; atque ita concitatos calcaribus permisit, ut sustinere eos nulla vis posset. Per arma, per viros late stragem dedêre. Secutus pedes impetum equitum, turbatis hostibus intulit signa. Viginti millia hostium cæsa eo die traduntur. Auctores habeo, bis cum hoste signa collata, dictatore absente, bis rem egregie gestam. Apud antiquissimos scriptores una hæc pugna invenitur: in quibusdam annalibus tota res prætermissa est. Magister equitum, ut ex tantâ cæde, multis potitus spoliis, congesta in ingentem acervum hostilia arma subdito igne concremavit: seu votum id Deorum cuipiam fuit; seu credere libet Fabio auctori, eo factum, ne suæ gloriæ fructum dictator caperet, nomenque ibi scriberet, aut spolia in triumpho ferret. Literæ quoque de re prospere gestâ ad senatum, non ad dictatorem, missæ, argumentum fuêre minime cum eo communicantis laudes. Ita certe dictator id factum accepit, ut, lætis aliis victoriâ partâ, præ se ferret iram tristitiamque. Misso itaque repente senatu, se ex curiâ proripuit: tum vero, non Samnitium magis legiones, quam majestatem dictatoriam et disciplinam militarem a ma-

gistro equitum victam et eversam dictitans, si illi impune spretum imperium fuisset. Itaque plenus minarum iræque, profectus in castra, cum maximis itineribus isset, non tamen prævenire famam adventûs sui potuit. Præcucurrerant enim ab Urbe, qui nuntiarent, dictatorem avidum pœnæ venire, alternis pæne verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius, concione extemplo advocatâ, obtestatus milites est, ut, "quâ virtute rempublicam ab infestissimis hostibus defendissent, eâdem se, cujus ductu auspicioque vicissent, ab impotenti crudelitate dictatoris tutarentur. Venire amentem invidiâ, iratum virtuti alienæ felicitatique; furere, quod, se absente, res publica egregie gesta esset: malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites, quam Romanos, victoriam esse. Imperium dictitare spretum, tamquam non eâdem mente pugnari vetuerit, quâ pugnatum doleat: et tunc invidiâ impedire virtutem alienam voluisse, cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus, ne, se absente, moveri possent: et nunc id furere, id ægre pati, quod, sine L. Papirio, non inermes, non manci milites fuerint; quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit, ac non accensum dictatoris. Quid illum facturum fuisse, si, quod belli casus ferunt, Marsque communis, adversa pugna evenisset; qui sibi, devictis hostibus, re publicâ bene gestâ, ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, supplicium magistro equitum minetur? Neque illum magistro equitum infestiorem, quam tribunis militum, quam centurionibus, quam militibus esse: si possit, in omnes sæviturum fuisse: quia id nequeat, in unum sævire. Etiam invidiam, tamquam ignem, summa petere; in caput consilii, in ducem incurrere. Si se simul cum gloriâ rei gestæ exstinxisset, tunc victorem, velut in capto exercitu dominantem, quidquid licuerit in magistro equitum, in militibus ausurum. Proinde adessent in suâ causâ omnium libertati. Si consensum exercitûs eumdem,

qui in prœlio fuerit, in tuendâ victoriâ videat, et salutem unius omnibus curæ esse; inclinaturum ad clementiorem sententiam animum. Postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique permittere."

XXXII. Clamor e totâ concione ortus, uti bonum animum haberet: neminem illi vim allaturum, salvis legionibus Romanis. Haud multo post dictator advenit: classicoque extemplo ad concionem advocavit. Tum, silentio facto, præco Q. Fabium magistrum equitum citavit: qui simul ex inferiore loco ad tribunal accessit, tum dictator, "Quæro," inquit, "de te, Q. Fabi, cum summum imperium dictatoris sit, pareantque ei consules, regia potestas, prætores iisdem auspiciis, quibus consules, creati; æquum censeas, necne, magistrum equitum dicto audientem esse? Itemque illud interrogo, cum me incertis auspiciis profectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus res publica in discrimen committenda fuerit, an auspicia repetenda, ne quid dubiis Diis agerem? Simul illud, quæ dictatori religio impedimento ad rem gerendam fuerit, num eâ magister equitum solutus ac liber potuerit esse? Sed quid ego hæc interrogo? cum, si ego tacitus abîssem, tamen tibi ad voluntatis interpretationem meæ dirigenda tua sententia fuerit. Quin tu respondes, vetuerimne te quidquam rei, me absente, agere? vetuerimne signa cum hostibus conferre? quo tu imperio meo spreto, incertis auspiciis, turbatis religionibus, adversus morem militarem, disciplinamque majorum et numen Deorum, ausus es cum hoste confligere. Ad hæc, quæ interrogatus es, responde: extra ea, cave, vocem mittas. Accede, lictor." Adversus quæ singula cum respondere haud facile esset, et nunc quereretur, eumdem accusatorem capitis sui ac judicem esse; modo, vitam sibi eripi citius, quam gloriam rerum gestarum, posse, vociferaretur; purgaretque se invicem, atque ultro accusaret: tunc Papirius, redintegratâ irâ, spoliari magistrum equitum, r· ..rgas et

secures expediri jussit. Fabius, fidem militum implorans, lacerantibus vestem lictoribus, ad triarios, tumultum jam in concione miscentes, sese recepit. Inde clamor in totam concionem est perlatus: alibi preces, alibi minæ audiebantur: qui proximi forte tribunal steterant, quia subjecti oculis imperatoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro equitum, neu cum eo exercitum damnaret. Extrema concio, et circa Fabium globus, increpabant inclementem dictatorem: nec procul seditione aberant. Ne tribunal quidem satis quietum erat. Legati circumstantes sellam orabant, ut rem in posterum diem differret, et iræ suæ spatium, et consilio tempus daret: "Satis castigatam adolescentiam Fabii esse: satis deformatam victoriam: ne ad extremum finem supplicii tenderet: neu unico juveni, neu patri ejus, clarissimo viro, neu Fabiæ genti eam injungeret ignominiam." Cum parum precibus, parum causâ proficerent, intueri sævientem concionem jubebant: "ita irritatis militum animis subdere ignem ac materiam seditioni, non esse ætatis, non prudentiæ ejus. Neminem id Q. Fabio, pœnam deprecanti suam, vitio versurum, sed dictatori, si obcæcatus irâ infestam multitudinem in se pravo certamine movisset. Postremo, ne id se gratiæ dare Q. Fabii crederet, se jusjurandum dare paratos esse, non videri e re publicâ, in Q. Fabium eo tempore animadverti."

XXXIII. His vocibus cum in se magis incitarent dictatorem, quam in magistrum equitum placarent, jussi de tribunali descendere legati: et, silentio nequidquam per præconem tentato, cum, præ strepitu ac tumultu, nec ipsius dictatoris, nec apparitorum ejus vox audiretur; nox, velut in prœlio, certamini finem fecit. Magister equitum, jussus postero die adesse, (cum omnes affirmarent, infestius Papirium exarsurum, agitatum contentione ipsâ exacerbatumque) clam ex castris Romam profugit: et, patre auctore M. Fabio, qui ter jam consul dictatorque fuerat, vocato extemplo

senatu, cum maxime conquereretur apud Patres vim atque injuriam dictatoris, repente strepitus ante curiam lictorum submoventium auditur: et ipse infensus aderat, postquam comperit profectum ex castris, cum expedito equitatu secutus. Iterata deinde contentio: et prendi Fabium Papirius jussit. Ubi cum, deprecantibus primoribus Patrum atque universo senatu, perstaret in incepto immitis animus; tum pater M. Fabius, "Quandoquidem," inquit, "apud te nec auctoritas senatûs, nec ætas mea, cui orbitatem paras, nec virtus, nobilitasque magistri equitum, a te ipso nominati, valet, nec preces, quæ sæpe hostem mitigavêre, quæ Deorum iras placant; tribunos plebis appello, et provoco ad populum: eumque tibi, fugienti exercitûs tui, fugienti senatûs judicium, judicem fero, qui certe unus plus, quam tua dictatura, potest polletque. Videro, cessurusne provocationi sis, cui rex Romanus Tullus Hostilius cessit." Ex curiâ in concionem itur: quo cum paucis dictator, cum omni agmine principum magister equitum cum escendisset; deduci eum de Rostris Papirius in partem inferiorem jussit. Secutus pater, "Bene agis," inquit, "cum eo nos deduci jussisti, unde et privati vocem mittere possemus." Ibi primo non tam perpetuæ orationes, quam altercatio, exaudiebantur. Vicit deinde strepitum vox et indignatio Fabii senis, increpantis superbiam crudelitatemque Papirii: "Se quoque dictatorem Romæ fuisse, nec a se quemquam, ne plebis quidem hominem, non centurionem, non militem, violatum; Papirium, tamquam ex hostium ducibus, sic ex Romano imperatore victoriam et triumphum petere. Quantum interesse inter moderationem antiquorum, et novam superbiam crudelitatemque! Dictatorem Quintium Cincinnatum in L. Minucium consulem, ex obsidione a se ereptum, non ultra sævisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule relinqueret M. Furium Camillum in L. Furio, qui, contemtâ suâ senectute et auctoritate, fœdissimo cum

eventu pugnâsset, non solum in præsentia moderatum iræ esse, ne quid de collegâ secus populo aut senatui scriberet; sed, cum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus habuisse, quem ex collegis, optione ab senatu datâ, socium sibi imperii delegerit. Nam populi quidem, penes quem potestas omnium rerum esset, ne iram quidem unquam atrociorem fuisse in eos, qui temeritate atque inscitiâ exercitus amisissent, quam ut pecuniâ eos multaret: capite anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo ad eam diem esse. Nunc ducibus populi Romani, quæ ne victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus, et justissimos meritis triumphos, intentari. Quid enim tandem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset? si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? quo ultra iram violentiamque ejus excessuram fuisse, quam ut verberaret necaretque? Quam conveniens esse, propter Q. Fabium civitatem in lætitiâ, victoriâ, supplicationibus, ac gratulationibus esse; eum, propter quem Deûm delubra pateant, aræ sacrificiis fument, honore, donis cumulentur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani; intuentem Capitolium atque arcem, Deosque ab se duobus præliis haud frustra advocatos? Quo id animo exercitum, qui ejus ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem luctum in castris Romanis, quam lætitiam inter hostes fore?" Hæc, simul jurgans, querens, Deûm hominumque fidem obtestans, et complexus filium, plurimis cum lacrymis agebat.

XXXIV. Stabat cum eo senatûs majestas, favor populi, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitûs. Ex parte alterâ imperium invictum populi Romani, et disciplina rei militaris, et dictatoris edictum pro numine semper observatum, et Manliana imperia, et posthabita filii caritas publicæ utilitati, jactabantur. "Hoc etiam L. Brutum, conditorem Romanæ libertatis, antea in duobus liberis fecisse: nunc patres comes, et senes faciles, de alieno imperio spreto,

tamquam rei parvæ, disciplinæ militaris eversæ juventuti gratiam facere. Se tamen perstaturum in incepto: nec ei, qui adversus dictum suum, turbatis religionibus ac dubiis auspiciis, pugnâsset, quidquam ex justâ pœnâ remissurum. Majestas imperii perpetuane esset, non esse in suâ potestate: L. Papirium nihil de ejus jure deminuturum: optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione suâ Romanum imperium, neu populus in se potissimum dictatorem et jus dictaturæ exstinguat. Quod si fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi judicium, nequidquam posteros accusaturos; cum, pollutâ semel militari disciplinâ, non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis, non magister equitum dictatoris pareat imperio; nemo hominum, nemo Deorum verecundiam habeat; non edicta imperatorum, non auspicia observentur; sine commeatu vagi milites in pacato, in hostico errent; immemores sacramenti, licentiâ solâ se, ubi velint, exauctorent; infrequentiâ deserantur signa; neque conveniatur ad edictum, nec discernatur, interdiu nocte, æquo iniquo loco, jussu injussu imperatoris pugnent; et non signa, non ordines servent; latrocinii modo cæca et fortuita, pro sollenni et sacratâ, militia sit. Horum criminum vos reos in omnia sæcula offerte, tribuni plebei: vestra obnoxia capita pro licentiâ Q. Fabii objicite."

XXXV. Stupentes tribunos et suam jam vicem magis anxios, quam ejus cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani, ad preces et obtestationem versus, ut sibi pœnam magistri equitum dictator remitteret. Tribuni quoque, inclinatam rem in preces subsecuti, orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, veniam adolescentiæ Q. Fabii daret: satis eum pœnarum dedisse. Jam ipse adolescens, jam pater M. Fabius, contentionis obliti, procumbere ad genua, et iram deprecari dictatoris. Tum dictator, silentio facto, "Bene habet," inquit,

"Quirites: vicit disciplina militaris, vicit imperii majestas, quæ in discrimine fuerunt, an ulla post hanc diem essent. Non noxæ eximitur Q. Fabius, qui contra edictum imperatoris pugnavit; sed, noxæ damnatus, donatur populo Romano; donatur tribuniciæ potestati, precarium non justum auxilium ferenti. Vive, Q. Fabi, felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te, quam, quâ paulo ante exsultabas, victoriâ. Vive, id facinus ausus, cujus tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. Mecum, ut voles, revertêris in gratiam: populo Romam, cui vitam debes, nihil majus præstiteris, quam si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis." Cum se nihil morari magistrum equitum pronuntiâsset, degressum eum templo lætus senatus, lætior populus, circumfusi, ac gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt: firmatumque imperium militare haud minus periculo Q. Fabii, quam supplicio miserabili adolescentis Manlii, videbatur. Forte ita eo anno evenit, ut, quotiescumque dictator ab exercitu recessit, hostes in Samnio moverentur: cæterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris præerat, ne quam vim hostium magis quam trucem dictatoris iram timeret. Itaque, frumentatores cum, circumventi ex insidiis, cæsi loco iniquo essent, creditum vulgo est, subveniri eis ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. Ea quoque ira alienavit a dictatore militum animos, jam ante infensos, quod implacabilis Q. Fabio fuisset; et, quod suis precibus negâsset, ejus populo Romano veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator, præposito in Urbe L. Papirio Crasso magistro equitum, Q. Fabio vetito quidquam pro magistratu agere, in castra rediit; neque civibus satis lætus adventus ejus fuit, nec hostibus quidquam attulit terroris: namque postero die, seu ignari venisse dictatorem, seu, adesset an abesset, parvi facientes, instructâ acie ad castra accesserunt.

Cæterum tantum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsecutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse, pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem loco ac subsidiis, ita omni arte bellicâ firmavit. Cessatum a milite, ac de industriâ, ut obtrectaretur laudibus ducis, impedita victoria est. Plures Samnitium cecidêre: plures Romani vulnerati sunt. Sensit peritus dux, quæ res victoriæ obstaret: temperandum ingenium suum esse, et severitatem miscendam comitati. Itaque, adhibitis legatis, ipse circum saucios milites inserens in tentoria caput, singulos, ut sese haberent, rogitans, curam eorum nominatim legatis, tribunisque, et præfectis demandabat: rem per se popularem ita dexter egit, ut, medendis corporibus, animi multo prius militum imperatori reconciliarentur; nec quidquam ad salubritatem efficacius fuerit, quam quod grato animo ea cura accepta est. Refecto exercitu, cum hoste congressus haud dubiâ spe suâ militumque, ita fudit fugavitque Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa cum dictatore fuerit. Incessit deinde, quâ duxit prædæ spes, victor exercitus; perlustravitque hostium agros, nulla arma, nullam vim, nec apertam, nec insidiis, expertus. Addebat alacritatem, quod dictator prædam omnem edixerat militibus: nec ira magis publica, quam privatum compendium, in hostem acuebat. His cladibus subacti Samnites pacem a dictatore petiêre: cum quo pacti, ut singula vestimenta militibus, et annuum stipendium darent; cum ire ad senatum jussi essent, secuturos se dictatorem responderunt, unius ejus fidei virtutique causam suam commendantes. Ita deductus ex Samnitibus exercitus.

XXXVII. Dictator triumphans Urbem est ingressus: et, cum se dictaturâ abdicare vellet, jussu Patrum, priusquam abdicaret, consules creavit C. Sulpicium Longum iterum, Q. Æmilium Cerretanum. Samnites, infectâ pace, quia de conditionibus ageba-

tur, inducias annuas ab Urbe retulerunt: nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo, postquam Papirium abîsse magistratu nuntiatum est, arrecti ad bellandum animi sunt. C. Sulpicio, Q. Æmilio (Aulium quidam annales habent) consulibus, ad defectionem Samnitium Apulum novum bellum accessit. Utroque exercitus missi. Sulpicio Samnites, Apuli Æmilio sorte evenerunt. Sunt, qui non ipsis Apulis bellum illatum, sed socios ejus gentis populos ab Samnitium vi atque injuriis defensos scribant. Cæterum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero, facit, non Apulis ab Samnitibus arma illata, sed cum utrâque simul gente bellum Romanis fuisse. Nec tamen res ulla memorabilis acta: ager Apulus Samniumque evastatum: hostes nec hîc, nec illic inventi. Romæ nocturnus terror ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx, mœniaque et portæ, plena armatorum fuerint: et cum concursatum conclamatumque ad arma omnibus locis esset, primâ luce nec auctor nec causa terroris comparuit. Eodem anno de Tusculanis Flaviâ rogatione populi fuit judicium. M. Flavius, tribunus plebis, tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur; quorum eorum ope ac consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fecissent. Populus Tusculanus cum conjugibus ac liberis Romam venit. Ea multitudo, veste mutatâ, et specie reorum, tribus circuit, genibus se omnium advolvens. Plus itaque misericordia ad pœnæ veniam impetrandam, quam causa ad crimen purgandum valuit. Tribus omnes, præter Polliam, antiquârunt legem. Polliæ sententia fuit, puberes verberatos necari, conjuges liberosque sub coronâ lege belli venire: memoriamque ejus iræ Tusculanis in pœnæ tam atrocis auctores mansisse ad patrum ætatem constat, nec quemquam ferme ex Polliâ tribu candidatum Papiriam ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio

consulibus, A. Cornelius Arvina dictator, et M. Fabius Ambustus magister equitum, metu gravioris in Samnio belli (conducta enim pretio a finitimis juventus dicebatur) intentiore delectu habito, egregium exercitum adversus Samnites duxerunt. Castra in hostico incuriose ita posita, tamquam procul abesset hostis; cum subito advenêre Samnitium legiones tantâ ferociâ, ut vallum usque ad stationem Romanam inferrent. Nox jam appetebat: id prohibuit munimenta adoriri: nec dissimulabant, ortâ luce postero die facturos. Dictator, ubi propiorem spe dimicationem vidit, ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legiones educit: nec tamen fallere propter propinquitatem castrorum potuit. Eques extemplo insecutus ita institit agmini, ut, donec lucesceret, prœlio abstineret: ne pedestres quidem copiæ ante lucem castris egressæ. Eques, luce demum ausus incursare in hostem, carpendo novissimos, premendoque iniquis ad transitum locis, agmen detinuit. Interim pedes equitem assecutus; et totis jam copiis Samnis urgebat. Tum dictator, postquam sine magno incommodo progredi non poterat, eum ipsum, in quo constiterat, locum castris dimetari jussit: id vero, circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur, opusque inciperet, fieri non poterat. Itaque, ubi neque eundi neque manendi copiam esse videt, instruit aciem, impedimentis ex agmine remotis. Instruunt contra et hostes, et animis et viribus pares. Auxerat id maxime animos, quod (ignari, loco iniquo, non hosti, cessum) velut fugientes ac territos terribiles ipsi secuti fuerant. Id aliquamdiu æquavit pugnam, jam pridem desueto Samnite clamorem Romani exercitûs pati. At (hercule!) illo die ab horâ diei tertiâ ad octavam ita anceps dicitur certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel concursu est sublatus, iteratus sit; neque signa promota loco, retrove recepta; neque recursum ab ullâ sit parte. In suo quisque gradu

obnixi, urgentes scutis, sine respiratione ac respectu pugnabant: fremitus aequalis, tenorque idem pugnae in defatigationem ultimam aut noctem spectabat. Jam viris vires, jam ferro sua vis, jam consilia ducibus deerant; cum subito Samnitium equites, cum, turmâ unâ longius provectâ, accepissent, impedimenta Romanorum procul ab armatis sine praesidio, sine munimento stare, aviditate praedae impetum faciunt. Quod ubi dictatori trepidus nuntius attulit; "Sine modo," inquit, "sese praedâ praepediant." Alii deinde super alios, diripi passim ferrique fortunas militum, vociferabantur. Tum magistro equitum accito, "Vides tu," inquit, "M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam? haerent impediti impedimentis nostris. Aggredere (quod inter praedandum omni multitudini evenit) dissipatos: raros equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit, invenies: equosque dum praedâ onerant, caede inermes, cruentamque illis praedam redde. Mihi legiones peditumque pugna curae erunt: penes te equestre sit decus."

XXXIX. Equitum acies, qualis quae esse instructissima potest, invecta in dissipatos impeditosque hostes, caede omnia replet. Inter sarcinas omissas repente, objacentes pedibus fugientium consternatorumque equorum, neque pugnae neque fugae satis potentes, caeduntur. Tum, deleto prope equitatu hostium, M. Fabius, circumductis paululum alis, ab tergo pedestrem aciem adoritur. Clamor inde novus accidens et Samnitium terruit animos; et dictator, ubi respectantes hostium antesignanos, turbataque signa, et fluctuantem aciem vidit, tum appellare, tum adhortari milites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iterandam secum pugnam vocare. Novato clamore, signa inferuntur; et, quidquid progrediebantur, magis magisque turbatos hostes cernebant. Eques ipse jam primis erat in conspectu; et Cornelius, respiciens ad manipulos militum, quod manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum par-

másque cernere equitum. Quod ubi auditum simulque visum est, adeo repente laboris, per diem plene totum tolerati, vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si tum integri e castris signum pugnæ accepissent, concitaverint se in hostem: nec ultra Samnis tolerare terrorem equitum, peditumque vim potuit: partim in medio cæsi, partim in fugam dissipati sunt. Pedes restantes ac circumventos cecidit: ab equite fugientium strages est facta; inter quos et ipse imperator cecidit. Hoc demum prælium Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent, minime id quidem mirum esse, si impio bello, et contra fœdus suscepto, infestioribus merito Diis quam hominibus, nihil prospere agerent: expiandum id bellum magnâ mercede, luendumque esse. Id referre tantum, utrum supplicia noxio paucorum, an omnium innoxio, præbeant sanguine: audebantque jam quidam nominare auctores armorum. Unum maxime nomen per consensum clamantium Brutuli Papii exaudiebatur: vir nobilis potensque erat, haud dubie proximarum induciarum ruptor. De eo coacti referre prætores decretum fecerunt, Ut Brutulus Papius Romanis dederetur, et cum eo præda omnis Romana, captivique ut Romam mitterentur; quæque res per feciales ex fœdere repetitæ essent, secundum jus fasque restituerentur. Feciales Romam, ut censuerunt, missi, et corpus Brutuli exanime: ipse morte voluntariâ ignominiæ se ac supplicio subtraxit. Placuit cum corpore bona quoque ejus dedi: nihil tamen earum rerum, præter captivos, ac si qua cognita ex prædâ sunt, acceptum est: cæterarum rerum irrita fuit deditio. Dictator ex senatûs-consulto triumphavit. Hoc bellum a consulibus bellatum, quidam auctores sunt, eosque de Samnitibus triumphâsse: Fabium etiam in Apuliam processisse, atque inde magnas prædas egisse.

XL. Nec discrepat, quin dictator eo anno A.

Cornelius fuerit: id ambigitur, belline gerendi causâ creatus sit; an ut esset, qui ludis Romanis, quia L. Plautius prætor gravi morbo forte implicitus erat, signum mittendis quadrigis daret; functusque eo haud sane memorandi imperii ministerio, se dictaturâ abdicaret: nec facile est, aut rem rei, aut auctorem auctori præferre. Vitiatam memoriam funebribus laudibus reor, falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quæque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt. Inde certe et singulorum gesta, et publica monimenta rerum confusa: nec quisquam æqualis temporibus illis scriptor exstat, quo satis certo auctore stetur.

EPITOME LIBRI NONI.

T. Veturius et Sp. Postumius apud Caudinas Furcas, deducto in locum arctum exercitu, cum nulla spes evadendi esset, fœdere cum Samnitibus facto, et sexcentis equitibus Romanis obsidibus datis, ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub jugum mitterentur: iidemque, auctore Sp. Postumio consule, (qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpâ tam deforme fœdus ictum erat, publica fides liberaretur) cum duobus tribunis plebis, et omnibus qui fœdus spoponderant, dediti Samnitibus, non sunt recepti. Nec multo post, fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub jugum missis, receptisque sexcentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor prioris flagitii abolitus est. Tribus duæ adjectæ sunt, Ufentina et Falerina. Suessa et Pontiæ coloniæ deductæ sunt. Ap. Claudius censor aquam perduxit: viam stravit, quæ Appia vocata est: libertinorum filios in senatum legit. Ideoque, quoniam is ordo videbatur inquinatus indignis, sequentis anni consules in senatu legendo observaverunt, quemadmodum ante per proximos censores observatum fuerat. Res præterea contra Apulos, Etruscos, Umbros, Marsos, Pelignos, Æquos, et Samnites, quibus fœdus erat restitutum, prospere gestas continet. Flavius scriba, libertino patre natus, ædilis curulis fuit per forensem factionem creatus: quæ cum comitia et Campum turbaret, et in iis propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quatuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit. Eâque res Fabio Maximo nomen dedit. In hoc libro mentio Alexandri Magni, qui temporibus his fuit; et, æstimatis populi Romani viribus, quæ tunc erant, colligitur, si Alexander in Italiam trajecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore, quam de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subjecerat.

T. LIVII PATAVINI

LIBER NONUS.

I. Sequitur hunc annum nobilis clade Romanâ Caudina pax, T. Veturio Calvino, Sp. Postumio, consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, Herennii filium, habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infectâ redierunt, "Ne nihil actum," inquit, "hac legatione censeatis, expiatum est, quidquid ex fœdere rupto irarum in nos cœlestium fuit. Satis scio, quibuscumque Diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quæ a nobis ex fœdere repetitæ fuerant, iis non fuisse cordi tam superbe ab Romanis fœderis expiationem spretam. Quid enim ultra fieri ad placandos Deos mitigandosque homines potuit, quam quod nos fecimus? Res hostium in prædâ captas, quæ belli jure nostræ videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non potuimus, perfunctos jam fato dedidimus: bona eorum, ne quid ex contagione noxæ remaneret penes nos, Romam portavimus. Quid ultra tibi, Romane, quid fœderi, quid Diis arbitris fœderis debeo? Quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram, neminem, neque populum, neque privatum, fugio. Quod si nihil cum potentiore juris humani relinquitur inopi, at ego ad Deos vindices intolerandæ superbiæ confugiam; et precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suæ redditæ res, non alienæ accumulatæ

satis sint; quorum sævitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditionem exsatient. Placari nequeunt, nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostra præbuerimus. Justum est bellum, Samnites, quibus necessarium; et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes. Proinde, cum rerum humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant Diis, pro certo habete, priora bella adversus Deos magis, quam homines, gessisse; hoc, quod instat, ducibus ipsis Diis gesturos."

II. Hæc, non læta magis quam vera, vaticinatus, exercitu educto, circa Caudium castra, quam potest occultissime, locat: inde ad Calatiam, ubi jam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit; pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis pascere jubet præsidiis: ubi inciderint in prædatores, ut idem omnibus sermo constet, legiones Samnitium in Apuliâ esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere: nec procul abesse, quin vi capiant. Jam is etiam rumor ante, de industriâ vulgatus, venerat ad Romanos; sed fidem auxêre captivi, eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis; simul ne Apulia omnis ad præsentem terrorem deficeret: ea modo, quâ irent, consultatio fuit. Duæ ad Luceriam ferebant viæ; altera præter oram Superi maris patens apertaque, sed, quanto tutior, tanto fere longior; altera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus est: saltus duo alti angusti silvosique sunt, montibus circa perpetuis inter se juncti: jacet inter eos satis patens clausus in medio campus, herbidus aquosusque, per quem medium iter est. Sed ante, quam venias ad eum, intrandæ primæ angustiæ sunt; et aut eadem, quâ te insinuaveris, retro via repetenda; aut, si ire porro pergas, per alium saltum arctiorem impeditioremque evadendum. In eum campum viâ

aliâ per cavam rupem Romani, demisso agmine, cum ad alias angustias protinus pergerent, septas dejectu arborum, saxorumque ingentium objacentem molem invenêre. Cum fraus hostilis apparuisset, præsidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati inde retro, quâ venerant, pergunt repetere viam: eam quoque clausam suâ obice armisque inveniunt. Sistunt inde gradum sine ullius imperio: stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitus membra tenet: intuentesque alii alios (cum alterum quisque compotem magis mentis ac consilii ducerent) diu immobiles silent. Deinde ubi prætoria consulum erigi vidêre, et expedire quosdam utilia operi, quamquam ludibrio fore munientes, perditis rebus ac spe omni ademtâ, cernebant; tamen, ne culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant; sua ipsi opera laboremque irritum (præterquam quod hostes superbe increpabant) cum miserabili confessione eludentes. Ad consules mœstos, ne advocantes quidem in consilium, (quando nec consilio nec auxilio locus esset) suâ sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque ad prætorium versi, opem, quam vix Dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis, quam consultantes, nox oppressit: cum pro ingenio quisque fremerent: alius, "per obices viarum;" alius, "per adversa montium, per silvas, quâ ferri arma poterunt, eamus. Modo ad hostem pervenire liceat, quem per annos jam prope triginta vincimus; omnia æqua et plana erunt Romano, in perfidum Samnitem pugnanti:" alius, "Quo, aut quâ eamus? Num montes moliri sede suâ paramus? Dum hæc imminebunt juga, quâ tu ad hostem venies? Armati, inermes, fortes, ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Ne ferrum quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis: sedens bellum conficiet." His invicem sermonibus, quâ cibi,

quâ quietis immemor, nox traducta est. Ne Samnitibus quidem consilium in tam lætis suppetebat rebus: itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per literas consulendum censent. Jam is, gravis annis, non militaribus solum, sed civilibus quoque, abscesserat muneribus: in corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique. Is, ubi accepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuntio filii, censuit, omnes inde quam primum inviolatos dimittendos; quæ ubi spreta sententia est, iterumque, eodem remeante nuntio, consulebatur, censuit, ad unum omnes interficiendos. Quæ ubi tam discordia inter se, velut ex ancipiti oraculo, responsa data sunt; quamquam filius ipse in primis jam animum quoque patris consenuisse in affecto corpore rebatur; tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in consilium acciret. Nec gravatus senex plaustro in castra dicitur advectus, vocatusque in consilium ita ferme locutus esse, ut nihil sententiæ suæ mutaret; causas tantum adjiceret: "Priore se consilio, quod optimum duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firmare pacem amicitiamque: altero consilio in multas ætates, quibus, amissis duobus exercitibus, haud facile receptura vires Romana res esset, bellum differre: tertium nullum consilium esse." Cum filius aliique principes percontando exsequerentur, "Quid si media via consilii caperetur; ut et dimitterentur incolumes, et leges iis jure belli victis imponerentur?" "Ista quidem sententia," inquit, "ea est, quæ neque amicos parat, neque inimicos tollit. Servate modo, quos ignominiâ irritaveritis: ea est Romana gens, quæ victa quiescere nesciat. Vivet semper in pectoribus illorum, quidquid istuc præsens necessitas inusserit; neque eos ante multiplices pœnas expetitas a vobis quiescere sinet."

IV. Neutrâ sententiâ acceptâ, Herennius domum e castris est avectus. Et in castris Romanis cum

frustra multi conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primum pacem æquam peterent: si pacem non impetrarent, uti provocarent ad pugnam. Tum Pontius, debellatum esse, respondit: et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fateri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub jugum missurum: alias conditiones pacis æquas victis ac victoribus fore; si agro Samnitium decederetur, coloniæ abducerentur, suis deinde legibus Romanum ac Samnitem æquo fœdere victurum. His conditionibus paratum se esse fœdus cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos redire ad se vetuit. Hæc cum legatio renuntiaretur, tantus gemitus omnium subito exortus est, tantaque mœstitia incessit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem oppetendam esse. Cum diu silentium fuisset, nec consules aut pro fœdere tam turpi, aut contra fœdus tam necessarium, hiscere possent; tum L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque honoribus erat, "Patrem meum," inquit, "consules, sæpe audivi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendæ auro a Gallis civitatis, quando nec fossâ valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent; et erumpere, si non sine periculo magno, tamen sine certâ pernicie possent. Quod si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, (quo sæpe modo obsessi in obsidentes eruperunt) ita nobis æquo aut iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset. Equidem mortem pro patriâ præclaram esse fateor: et me vel devovere pro populo Romano legionibusque, vel in medios me immittere hostes, paratus sum. Sed hîc patriam video, hîc quidquid Romanarum legionum est: quæ, nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent, quod morte suâ servent? Tecta Urbis, dicat aliquis, et mœnia, et eam turbam, a quâ Urbs

incolitur. Immo (Hercule!) produntur ea omnia, deleto hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea tuebitur? Imbellis videlicet atque inermis multitudo? tam (Hercule!) quam a Gallorum impetu defendit. An a Veiis exercitum Camillumque ducem implorabunt? Hîc omnes spes opesque sunt, quas servando, patriam servamus: dedendo ad necem, patriam deserimus ac prodimus. At fœda atque ignominiosa deditio est. Sed ea caritas patriæ est, ut tam ignominiâ eam, quam morte nostrâ, si opus sit, servemus. Subeatur ergo ista, quantacumque est, indignitas; et pareatur necessitati, quam ne Dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro majores vestri redemerunt."

V. Consules profecti ad Pontium in colloquium, cum de fœdere victor agitaret, negârunt, injussu populi fœdus fieri posse: nec sine fecialibus cærimoniâque aliâ sollenni. Itaque non, ut vulgo credunt, Claudiusque etiam scribit, fœdere pax Caudina, sed per sponsionem, facta est. Quid enim aut sponsoribus in fœdere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur? per quem populum fiat, quo minus legibus dictis stetur, ut eum ità Jupiter feriat, quemadmodum a fecialibus porcus feriatur. Spoponderunt consules, legati, quæstores, tribuni militum; nominaque omnium, qui spoponderunt, exstant: ubi, si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fecialium, non exstarent; et propter necessariam fœderis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non staretur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus, exercitûque inermi mittendo. Redintegravit luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent; quorum ignaviâ fœdius inde, quam venissent, abituri. Illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse: belluarum modo cæcos in foveam missos. Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes

futuras dextras, obnoxiaque corpora hosti: proponere sibimet ipsi ante oculos jugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter. Inde fœdi agminis miserabilem viam, per sociorum urbes reditum in patriam ad parentes, quo sæpe ipsi majoresque eorum triumphantes venissent. Se solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos; sibi non stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre; sibi nequidquam arma, nequidquam vires, nequidquam animos datos. Hæc frementibus hora fatalis ignominiæ advenit, omnia tristiora experiendo factura, quam quæ præceperant animis. Jam primum cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire jussi, et primi traditi obsides, atque in custodiam abducti. Tum a consulibus abire lictores jussi, paludamentaque detracta, tantam inter ipsos, qui, paulo ante eos exsecrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem [fecit,] ut, suæ quisque conditionis oblitus, ab illâ deformatione tantæ majestatis, velut ab nefando spectaculo, averteret oculos.

VI. Primi consules prope seminudi sub jugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiæ objectus: tum deinceps singulæ legiones. Circumstabant armati hostes, exprobrantes eludentesque: gladii etiam plerisque intentati; et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum, indignitate rerum acrior, victorem offendisset. Ita traducti sub jugum, et, quod pæne gravius erat, per hostium oculos. Cum e saltu evasissent, etsi, velut ab inferis extracti, tum primum lucem adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque, cum ante noctem Capuam pervenire possent, incerti de fide sociorum, et quod pudor præpediebat, circa viam haud procul Capuâ, omnium egeni, corpora humi prostraverunt. Quod ubi est Capuam nuntiatum, evicit miseratio justa sociorum superbiam ingenitam Campanis: confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta,

commeatus militibus benigne mittunt; et venientibus Capuam cunctus senatus populusque, obviam egressi, justis omnibus hospitalibus, privatisque et publicis funguntur officiis; neque illis sociorum comitas, vultusque benigni, et alloquia non modo sermonem elicere, sed ne, ut oculos quidem attollerent, aut consolantes amicos contra intuerentur, efficere poterant: adeo, super mœrorem, pudor quidam fugere colloquia et cœtus hominum cogebat. Postero die cum juvenes nobiles, missi a Capuâ, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent; vocatique in curiam percontantibus majoribus natu, multo sibi mœstiores et abjectioris animi visos, referrent; adeo silens, ac prope mutum agmen incessisse: tacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos: non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam præ metu potuisse, tamquam ferentibus adhuc cervicibus jugum, sub quo emissi essent. Habere Samnites victoriam, non præclaram solum, sed etiam perpetuam: cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque.

VII. Cum hæc dicerentur audirenturque, et deploratum pæne Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarus genere factisque, tum etiam ætate verendus, longe aliter se habere rem dixisse: "Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuendæ lucis, ingentem molem irarum ex alto animo cientis indicia esse: aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum; Caudinæque pacis aliquanto Samnitibus, quam Romanis, tristiorem memoriam fore. Quippe suos quemque eorum animos habiturum, ubicumque congressuri sint: saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore." Jam Romæ etiam sua infamis clades erat. Obsessos primum audierunt: tristior deinde

ignominiosæ pacis magis, quam periculi, nuntius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi cœptus erat: dimissus deinde auxiliorum apparatus, postquam deditionem tam fœde factam acceperunt: extemploque sine ullâ publicâ auctoritate consensum in omnem formam luctûs est. Tabernæ circa forum clausæ, justitiumque in foro suâ sponte cœptum prius, quam indictum: lati clavi, annuli aurei positi; pæne mœstior exercitu ipso civitas esse: nec ducibus solum atque auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam milites odisse, et negare Urbe tectisve accipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus exercitûs, etiam iratis miserabilis: non enim tamquam in patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultuque, ingressi sero in Urbem, ita se in suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo eorum forum aut publicum adspicere vellet. Consules, in privato abditi, nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum senatûs-consulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causâ. Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Ælium Pætum magistrum equitum: quibus vitio creatis, suffecti M. Æmilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec per eos comitia habita: et, quia tædebat populum omnium magistratuum ejus anni, res ad interregnum rediit. Interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium Cursorem iterum, haud dubio consensu civitatis, quod nulli eâ tempestate duces clariores essent.

VIII. Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat Patribus) magistratum inierunt, sollennibusque senatûs-consultis perfectis, de pace Caudinâ retulerunt: et Publilius, penes quem fasces erant, "Dic, Sp. Postumi," inquit. Qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub jugum missus erat, "Haud sum ignarus," inquit, "consules, ignominiæ, non honoris causâ me

primum excitatum, jussumque dicere, non tamquam senatorem, sed tamquam reum quâ infelicis belli, quâ ignominiosæ pacis. Ego tamen, quando neque de noxâ nostrâ neque de pœnâ retulistis, omissâ defensione, quæ non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum humanarum necessitatumque, sententiam de eo, de quo retulistis, paucis peragam: quæ sententia testis erit, mihine an legionibus vestris pepercerim, cum me seu turpi seu necessariâ sponsione obstrinxi. Quâ tamen, quando injussu populi facta est, non tenetur populus Romanus; nec quidquam ex eâ, præterquam corpora nostra debentur Samnitibus. Dedamur per feciales nudi vinctique: exsolvamus religione populum, si quâ obligavimus; ne quid divini humanive obstet, quo minus justum piumque de integro ineatur bellum. Interea consules exercitum scribere, armare, educere placet; nec prius ingredi hostium fines, quam omnia justa in deditionem nostram perfecta erunt. Vos, Dii immortales, precor quæsoque, si vobis non fuit cordi, Sp. Postumium, T. Veturium, consules cum Samnitibus prospere bellum gerere; at vos satis habeatis, vidisse nos sub jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium nostris capitibus excipientes. Novos consules legionesque Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia ante nos consules bella gesta sunt." Quæ ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit omnes, ut modo vix crederent, illum eumdem esse Sp. Postumium, qui auctor tam fœdæ pacis fuisset; modo miserarentur, quod vir talis etiam præcipuum apud hostes supplicium passurus esset ob iram diremtæ pacis. Cum omnes, laudibus modo prosequentes virum, in sententiam ejus pedibus irent; tentata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mælio, tribunis plebis; qui, neque exsolvi religione populum, aiebant, deditione suâ, nisi omnia Samnitibus, qualia apud Caudium fuissent,

restituerentur: neque se pro eo, quod, spondendo pacem, servâssent exercitum populi Romani, pœnam ullam meritos esse; neque ad extremum, cum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse.

IX. Tum Postumius, "Interea dedite," inquit, "profanos nos, quos salvâ religione potestis: dedetis deinde et istos sacrosanctos, cum primum magistratu abierint; sed, si me audiatis, prius, quam dedantur, hic in comitio virgis cæsos, hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant. Nam quod deditione nostrâ negant exsolvi religione populum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res habeat, dicere, quis adeo juris fecialium expers est, qui ignoret? Neque ego inficias eo, Patres conscripti, tam sponsiones quam fœdera sancta esse apud eos homines, apud quos juxta divinas religiones fides humana colitur: sed injussu populi nego quidquam sanciri posse, quod populum teneat. An, si eâdem superbiâ, quâ sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coëgissent nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, deditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem, templa, delubra, fines, aquas, Samnitium esse? Omitto deditionem, quoniam de sponsione agitur: quid tandem, si spopondissemus, urbem hanc relicturum populum Romanum? si incensurum? si magistratus, si senatum, si leges non habiturum? si sub regibus futurum? 'Dii meliora!' inquis: atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum levat. Si quid est, in quo obligari populus possit, in omnia potest: et ne illud quidem, quod quosdam forsitan moveat, refert, consul, an dictator, an prætor spoponderit. Et hoc ipsi etiam Samnites judicaverunt, quibus non fuit satis consules spondere; sed legatos, quæstores, tribunos militum, spondere coëgerunt. Nec a me nunc quisquam quæsiverit, quid ita spoponderim? cum id nec consulis jus esset; nec illis spondere pacem, quæ mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, possem. Nihil ad Caudium,

Patres conscripti, humanis consiliis gestum est. Dii immortales et vestris et hostium imperatoribus mentem ademerunt: nec nos in bello satis cavimus; et illi male partam victoriam male perdiderunt, dum vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quâcumque conditione arma viris in arma natis auferre festinant. An, si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo ad consultandum arcessunt, mittere Romam legatos? cum senatu, cum populo, de pace ac fœdere agere? Tridui iter expeditis erat: interea in induciis res fuisset, donec ab Româ legati aut victoriam illis certam, aut pacem afferrent. Ea demum sponsio esset, quàm populi jussu spopondissemus. Sed neque vos tulissetis, nec nos spopondissemus: nec fas fuit alium rerum exitum esse, quam ut illi, velut somnio lætiore, quam quod mentes eorum capere possent, nequidquam eluderentur: et nostrum exercitum eadem, quæ impedierat, fortuna expediret; vanam victoriam vanior irritam faceret pax: sponsio interponeretur, quæ neminem, præter sponsorem, obligaret. Quid enim vobiscum, Patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? quis vos appellare potest? quis se a vobis dicere deceptum? hostis? an civis? Hosti nihil spopondistis: civem neminem spondere pro vobis jussistis. Nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandâstis; nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus, rei satis locupletes. In id, quod nostrum est; in id, quod præstare possumus, corpora nostra et animas; in hæc sæviant; in hæc ferrum, in hæc iras acuant. Quod ad tribunos attinet, consulite, utrum præsens deditio eorum fieri possit, an in diem differatur. Nos interim, T. Veturi, vosque cæteri, vilia hæc capita luendæ sponsionis feramus, et nostro supplicio liberemus Romana arma."

X. Movit Patres conscriptos tum causa, tum auctor; nec cæteros solum, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatûs dicerent fore potestate. Magistratu

inde se extemplo abdicaverunt, traditique fecialibus cum cæteris Caudium ducendi. Hoc facto senatûsconsulto, lux quædam affulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat; eum laudibus ad cœlum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus æquabant. Emersisse civitatem ex obnoxiâ pace illius consilio et operâ: ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre, piaculaque pro populo Romano dare. Arma cuncti spectant et bellum. "En unquam futurum, ut congredi armatis cum Samnite liceat?" In civitate irâ odioque ardente, delectus prope omnium voluntariorum fuit: rescriptæ ex eodem milite novæ legiones, ductusque ad Caudium exercitus. Prægressi feciales, ubi ad portam venêre, vestem detrahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri. Cum apparitor verecundiâ majestatis Postumium laxe vinciret, "Quin tu," inquit, "adducis lorum, ut justa fiat deditio?" Tum, ubi in cœtum Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fecialis ita verba fecit: "Quandoque hice homines injussu populi Romani Quiritium fœdus ictum iri spoponderunt, atque ob eam rem noxam nocuerunt; ob eam rem, quo populus Romanus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo." Hæc dicenti feciali Postumius genu femur, quantâ maxime poterat vi, perculit, et clarâ voce ait, se Samnitem civem esse, illum legatum; fecialem a se contra jus gentium violatum; eo justius bellum gesturos.

XI. Tum Pontius, "Nec ego istam deditionem accipiam," inquit, "nec Samnites ratam habebunt. Quin tu, Sp. Postumi, si Deos esse censes, aut omnia irrita facis, aut pacto stas? Samniti populo omnes, quos in potestate habuit, aut pro eis pax debetur. Sed quid ego te appello, qui te captum victori, cum quâ potes fide, restituis? Populum Romanum appello; quem si sponsionis ad Furculas Caudinas factæ pœnitet, restituat legiones intra saltum, quo septæ fuerunt. Nemo quemquam deceperit; omnia pro in-

fecto sint: recipiant arma, quæ per pactionem tradiderunt: redeant in castra sua. Quidquid pridie habuerunt, quam in colloquium est ventum, habeant: tum bellum et fortia consilia placeant; tunc sponsio et pax repudietur. Eâ fortunâ, iis locis, quæ ante pacis mentionem habuimus, geramus bellum: nec populus Romanus consulum sponsionem, nec nos fidem populi Romani accusemus. Nunquamne causa defiet, cur victi pacto non stetis? Obsides Porsenæ dedistis; furto eos subduxistis: auro civitatem a Gallis redemistis; inter accipiendum aurum cæsi sunt: pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis; et semper aliquam fraudi speciem juris imponitis. Non probat populus Romanus ignominiosâ pace legiones servatas? pacem sibi habeat, legiones captas victori restituat: hoc fide, hoc fœderibus, hoc fecialibus cærimoniis dignum erat. Ut tu quidem, quod petîsti, per pactionem habeas, tot cives incolumes; ego pacem, quam [hosti] tibi remittendo pactus sum, non habeam; hoc tu, A. Corneli, hoc vos, feciales, juris gentibus dicitis? Ego vero istos, quos dedi simulatis, nec accipio, nec dedi arbitror; nec moror, quo minus in civitatem obligatam sponsione commissâ, iratis omnibus Diis, quorum eluditur numen, redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius modo legatum fecialem genu perculit. Ita Dii credent, Samnitem civem Postumium, non civem Romanum, esse, et a Samnite legatum Romanum violatum: eo vobis justum in nos factum esse bellum. Hæc ludibria religionum non pudere in lucem proferre? et vix pueris dignas ambages senes ac consulares fallendæ fidei exquirere? I, lictor, deme vincla Romanis: moratus sit nemo, quo minus, ubi visum fuerit, abeant." Et illi quidem, forsitan et publicâ, suâ certe liberatâ fide, ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

XII. Samnitibus, pro superbâ pace infestissimum cernentibus renatum bellum, omnia, quæ deinde ve-

inde se extemplo abdicaverunt, traditique fecialibus cum cæteris Caudium ducendi. Hoc facto senatûs-consulto, lux quædam affulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat; eum laudibus ad cœlum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus æquabant. Emersisse civitatem ex obnoxiâ pace illius consilio et operâ: ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre, piaculaque pro populo Romano dare. Arma cuncti spectant et bellum. "En unquam futurum ut congredi armatis cum Samnite liceat?" In civitate irâ odioque ardente, delectus prope omnium voluntariorum fuit: rescriptæ ex eodem milite novæ legiones, ductusque ad Caudium exercitus. Prægressi feciales, ubi ad portam venêre, vestem detrahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri. Cum apparitor verecundiâ majestatis P[illegible]stumium laxe vinciret, "Quin tu," inquit, "adduc[illegible] lorum, ut justa fiat deditio?" Tum, ubi in c[illegible]m Samni[illegible] bunal ventum Pontii est, [illegible] A. Corn[illegible] ita verba f[illegible] Quan[illegible]doqu[illegible] populi R[illegible]um [illegible] runt, [illegible] re[illegible]

...ciant arma, quæ per pactionem tradi-
...eant in castra sua. Quidquid pridie ha-
...uam in colloquium est ventum, habeant:
...m et fortia consilia placeant; tunc sponsio
...repudietur. Eâ fortunâ, iis locis, quæ ante
pacis mentionem habuimus, geramus bellum: nec populus Romanus consulum sponsionem, nec nos fidem populi Romani accusemus. Nunquamne causa defiet, cur victi pacto non stetis? Obsides Porsenæ dedistis; furto eos subduxistis: auro civitatem a Gallis redemistis; inter accipiendum aurum cæsi sunt: pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis; et semper aliquam fraudi speciem juris imponitis. Non probat populus Romanus ignominiosâ pace legiones servatas? pacem sibi habeat, legiones captas victori restituat: hoc fide, hoc fœderibus, hoc fecialibus cærimoniis
... Ut tu quidem, quod petisti, per pac-
... tot cives incolumes; ego pacem, quam
...ittendo pactus sum, non habeam; hoc
... feciales, juris gentibus di-
... dedi simulatis, nec ac-
... moror, quo minus in
... com... tis om-
... Gerite
... alem
... vem
... Sam-
... stum
... onum
... dignas
... quirere?
... sit nem...
... t illi ...
... tâ fide...
... nt.
... nfesti...
... æ d...

nerunt, non in animis solum, sed prope in oculis esse: et sero ac nequidquam laudare senis Pontii utraque consilia; inter quæ se media lapsos victoriæ possessionem pace incertâ mutâsse, et, beneficii et maleficii occasione amissâ, pugnaturos cum eis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere, vel amicos facere. Adeoque, nullo dum certamine inclinatis viribus, post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium, quam Pontium incruenta victoria inter Samnites, faceret: et geri posse bellum Romani pro victoriâ certâ haberent, Samnites simul rebellâsse et vicisse crederent Romanum. Inter hæc Satricani ad Samnites defecerunt; et Fregellæ colonia necopinato adventu Samnitium (fuisse et Satricanos cum iis satis constat) nocte occupata est. Timor inde mutuus utrosque usque ad lucem quietos tenuit: lux pugnæ initium fuit; quam aliquamdiu æquam, et quia pro aris ac focis dimicabatur, et quia ex tectis adjuvabat imbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt. Fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri præconis passi sunt; Incolumem abiturum, qui arma posuisset. Ea spes remisit a certamine animos, et passim arma jactari cœpta. Pertinacior pars armata per aversam portam erupit; tutiorque eis audacia fuit, quam incautus ad credendum cæteris pavor; quos circumdatos igni, nequidquam Deos fidemque invocantes, Samnites concremaverunt. Consules, inter se partiti provincias, Papirius in Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium dati custodiebantur: Publilius in Samnio substitit adversus Caudinas legiones. Distendit ea res Samnitium animos; quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne Luceria interim amitteretur, satis audebant. Optimum visum est committere rem fortunæ, et transigere cum Publilio certamen. Itaque in aciem copias educunt.

XIII. Adversus quos Publilius consul cum dimicaturus esset, prius alloquendos milites ratus, con-

cionem advocari jussit. Cæterum, sicut ingenti alacritate ad prætorium concursum est, ita, præ clamore poscentium pugnam, nulla adhortatio imperatoris audita est. Suus cuique animus memor ignominiæ adhortator aderat. Vadunt igitur in prœlium urgentes signiferos; et, ne mora in concursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset, pila, velut dato ad id signo, abjiciunt: strictisque gladiis cursu in hostem feruntur. Nihil illic imperatoriæ artis ordinibus aut subsidiis locandis fuit: omnia ira militaris prope vesano impetu egit. Itaque non fusi modo hostes sunt; sed, ne castris quidem suis fugam impedire ausi, Apuliam dissipati petiêre: Luceriam tamen, coacto rursus in unum agmine, est perventum. Romanos ira eadem, quæ per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit. Ibi plus, quam in acie, sanguinis ac cædis factum, prædæque pars major irâ corrupta. Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos per omnia pacata, Samnitium magis injuriis et odio, quam beneficio ullo populi Romani. Nam Samnites, eâ tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, (contemto cultorum molliore, atque, ut evenit fere, locis simili genere) ipsi montani atque agrestes, depopulabantur: quæ regio si fida Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequîsset; aut, interjectâ inter Romam et Arpos, penuria rerum omnium exclusos a commeatibus absumsisset. Tum quoque profectos inde ad Luceriam, juxta obsidentes obsessosque, inopia vexavit. Omnia ab Arpis Romanis suppeditabantur; cæterum adeo exigue, ut militi, occupato stationibus vigiliisque et opere, eques folliculis in castra ab Arpis frumentum veheret; interdum occursu hostium cogeretur, abjecto ex equo frumento, pugnare. Obsessis prius, quam alter consul victore exercitu advenit, et commeatus ex montibus Samnitium invecti erant, et auxilia intromissa. Arctiora omnia adventus Publilii fecit; qui, obsidione delegatâ

in curam collegæ, vacuus per agros cuncta infesta commeatibus hostium fecerat. Itaque cum spes nulla esset, diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus, signa cum Papirio conferre.

XIV. Per id tempus, parantibus utrisque se ad prœlium, legati Tarentini interveniunt, denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros stetisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnaturos. Eâ legatione Papirius auditâ, perinde ac motus dictis eorum, cum collegâ se communicaturum respondit: accitoque eo, cum tempus omne in apparatu consumsisset, collocutus de re haud dubiâ, signum pugnæ proposuit. Agentibus divina humanaque, quæ assolent cum acie dimicandum est, consulibus, Tarentini legati occursare, responsum exspectantes, quibus Papirius ait: "Auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat: litatum præterea est egregie: auctoribus Diis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur." Signa inde ferri jussit, et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quæ, suarum impotens rerum præ domesticis seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere æquum censeret. Samnites ex parte alterâ, cum omnem curam belli remisissent, quia aut pacem vere cupiebant, aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, cum instructos repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari, "se in auctoritate Tarentinorum manere; nec descendere in aciem, nec extra vallum arma ferre. Deceptos potius, quodcumque casus ferat, passuros, quam ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videantur." "Accipere se omen," consules aiunt, "et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum quidem defendant." Ipsi, inter se partitis copiis, succedunt hostium munimentis; et, simul undique adorti, cum pars fossas explerent, pars vellerent vallum, atque in fossas proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam, exulceratos ignominiâ stimularet

animos, castra invasêre: et pro se quisque, "non hæc furculas, nec Caudium, nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset; sed Romanam virtutem, quam nec vallum nec fossæ arcerent," memorantes, cædunt pariter resistentes fusosque, inermes atque armatos, servos, liberos, puberes, impuberes, homines, jumentaque: nec ullum superfuisset animal, ni consules receptui signum dedissent, avidosque cædis milites e castris hostium imperio ac minis expulissent. Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem iræ confestim oratio habita est, ut doceretur miles, minime cuiquam militum consules odio in hostes cessisse, aut cessuros: quin duces, sicut belli, ita insatiabilis supplicii, futuros fuisse, ni respectus equitum sexcentorum, qui Luceriæ obsides tenerentur, præpedîsset animos; ne desperata venia hostes cæcos in supplicia eorum ageret, perdere prius, quam perire, optantes. Laudare ea milites, lætarique obviam itum iræ suæ esse, ac fateri, omnia patienda potius, quam proderetur salus tot principum Romanæ juventutis.

XV. Dimissâ concione, consilium habitum, omnibusne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli circa, gens dubiæ ad id voluntatis, tentarentur. Publilius consul, ad peragrandam profectus Apuliam, aliquot expeditione unâ populos aut vi subegit, aut conditionibus in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Luceriæ restiterat, brevi ad spem eventus respondit: nam, insessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio subvehebantur, fame domiti Samnites, qui Luceriæ in præsidio erant, legatos misêre ad consulem Romanum, ut, receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret obsidione. His Papirius ita respondit: Debuisse eos Pontium, Herennii filium, quo auctore Romanos sub jugum misissent, consulere, quid victis patiendum censeret: cæterum, quoniam ab hostibus in se æqua statui, quam in se ipsi ferre, maluerint, nuntiare Luceriam

jussit, arma, sarcinas, jumenta, multitudinem omnem imbellem intra mœnia relinquerent; militem se cum singulis vestimentis sub jugum missurum, ulciscentem illatam, non novam inferentem ignominiam. Nihil recusatum: septem millia militum sub jugum missa, prædaque ingens Luceriæ capta, receptis omnibus signis armisque, quæ ad Caudium amiserant; et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dederant. Haud ferme aliâ mutatione subitâ rerum clarior victoria populi Romani est: siquidem etiam (quod quibusdam in annalibus invenio) Pontius, Herennii filius, Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub jugum cum cæteris est missus. Cæterum id minus miror, obscurum esse de hostium duce dedito missoque sub jugum: id magis mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator, cum L. Papirio Cursore magistro equitum, eas res ad Caudium, atque inde Luceriam gesserit, ultorque unicus Romanæ ignominiæ, haud sciam an justissimo triumpho ad eam ætatem secundum Furium Camillum, triumphaverit, an consulum Papiriique præcipuum id decus sit. Sequitur hunc errorem alius error, Cursorne Papirius proximis comitiis cum Q. Aulio Cerretano iterum, ob rem bene gestam Luceriæ continuato magistratu, consul tertium creatus sit; an L. Papirius Mugillanus, et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit, jam inde per consules reliqua belli perfecta. Aulius cum Ferentanis uno secundo prœlio debellavit; urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies, obsidibus imperatis, in deditionem accepit. Pari fortunâ, consulum alter cum Satricanis, qui cives Romani post Caudinam cladem ad Samnites defecerant, præsidiumque eorum in urbem acceperant, rem gessit: nam, cum ad mœnia Satrici admotus esset exercitus, legatisque, missis ad pacem cum precibus petendam, triste responsum ab consule redditum esset, nisi præsidio Samnitium interfecto aut tradito, ne ad se re-

mœrent; plus eâ voce, quam armis illatis, terroris colonis injectum. Itaque subinde exsequentes quærendo a consule legati, quonam se pacto, paucos et infirmos, crederet præsidio tam valido et armato vim allaturos, ab iisdem consilium petere jussi, quibus auctoribus præsidium in urbem accepissent, discedunt: ægreque impetrato, ut de eâ re consuli senatum, responsaque ad se referri sineret, ad suos redeunt. Duæ factiones senatum distinebant; una, cujus principes erant defectionis a populo Romano auctores; altera, fidelium civium: certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconciliandam pacem consuli opera navaretur. Pars altera (cum præsidium Samnitium, quia nihil satis præparati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum proximâ nocte esset) enuntiare consuli satis habuit, quâ noctis horâ, quâque portâ, et quam in viam egressurus hostis foret: altera, quibus invitis descitum ad Samnites erat, eâdem nocte portam etiam consuli aperuerunt, armatosque clam hostes in urbem acceperunt. Ita duplici proditione et præsidium Samnitium, insessis circa viam silvestribus locis, necopinato oppressum est, et ab urbe plenâ hostium clamor sublatus; momentoque unius horæ cæsus Samnis, Satricanus captus, et omnia in potestate consulis erant. Qui, quæstione habitâ, quorum operâ defectio esset facta, quos sontes comperit, virgis cæsos securi percussit: præsidioque valido imposito, arma Satricanis ademit. Inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Luceriam receptam, Samnitesque sub jugum missos auctores sunt. Et fuit vir haud dubie dignus omni bellicâ laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus excellens. Præcipua pedum pernicitas inerat, quæ cognomen etiam dedit; victoremque cursu omnium ætatis suæ fuisse ferunt, et, seu virium vi, seu exercitatione multâ, cibi vinique eumdem capacissimum: nec cum ullo asperiorem (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam

pediti pariter equitique. Equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gestâ laxaret aliquid laboris: quibus ille, "Ne nihil remissum dicatis, remitto," inquit, "ne utique dorsum demulceatis, cum ex equis descendetis:" et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Prænestinus prætor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem: quem cum inambulans ante tabernaculum vocari jussisset, lictorem expedire securim jussit: ad quam vocem exanimi stante Prænestino, "Agedum, lictor, excide radicem hanc," inquit, "incommodam ambulantibus:" perfusumque ultimi supplicii metu, multâ dictâ, dimisit. Haud dubie illâ ætate, quâ nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innixa res Romana staret: quin eum parem destinant animis Magno Alexandro ducem, si arma, Asiâ perdomitâ, in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quæsitum a principio hujus operis videri potest, quam ut plus justo ab rerum ordine declinarem; varietatibusque distinguendo opere, et legentibus velut diverticula amœna, et requiem animo meo quærerem: tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus sæpe tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium; ut quærere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. Plurimum in bello pollere videntur militum copia et virtus, ingenia imperatorum, Fortuna, per omnia humana, maxime in res bellicas, potens. Ea, et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque, facile præstant invictum Romanum imperium. Jam primum, ut ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adolescens in incremento rerum, nondum alteram fortunam expertus, decessit. Ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humano-

rum; Cyrum, quem maxime Græci laudibus celebrant, quid, nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, vertenti præbuit fortunæ? Recenseam duces Romanos, nec omnes omnium ætatium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum; M. Valerium Corvum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volumnium, Manium Curium. Deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum Romano prævertisset bellum, seniorque in Italiam trajecisset. Horum in quolibet tum indoles eadem, quæ in Alexandro erat, animi ingeniique; tum disciplina militaris, jam inde ab initiis Urbis tradita per manus, in artis perpetuis præceptis ordinatæ modum venerat. Ita reges gesserant bella; ita deinde exactores regum Junii Valeriique; ita deinceps Fabii, Quintii, Cornelii; ita Furius Camillus, quem juvenes ii, quibuscum Alexandro dimicandum erat, senem viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam ea quoque haud minus clarum eum faciunt) cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius Torquatus, aut Valerius Corvus, insignes ante milites, quam duces? cessissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes? cessisset Papirius Cursor, illo corporis robore, illo animi? victus esset consiliis juvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit, unus veram speciem Romani senatûs cepit? Id vero erat periculum, ne sollertius, quam quilibet unus ex iis, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis præcaveret, tempus pugnæ deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret? Non cum Dario rem esse dixisset: quem, mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunæ apparatibus suæ, (prædam verius, quam hostem) nihil aliud quam bene ausus vana contemnere, incruentus devicit. Longe alius

Italiæ, quam Indiæ, per quam temulento agmine comissabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliæ ac montes Lucanos cernenti, et vestigia recentia domesticæ cladis, ubi avunculus ejus nuper Epiri rex Alexander absumtus erat.

XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit: qui, si ex habitu novæ fortunæ, novique (ut ita dicam) ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dario magis similis, quam Alexandro, in Italiam venisset, et exercitum Macedoniæ oblitum degenerantemque jam in Persarum mores adduxisset. Referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis, et desideratas humi jacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus; et fœdá supplicia, et inter vinum et epulas cædes amicorum, et vanitatem ementiendæ stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret acrior? quid, si trux ac præfervida ira? (nec quidquam dubium inter scriptores refero) nullane hæc damna imperatoriis virtutibus ducimus? Id vero periculum erat, (quod levissimi ex Græcis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriæ favent, dictitare solent) ne majestatem nominis Alexandri (quem ne famâ quidem illis notum arbitror fuisse) sustinere non potuerit populus Romanus? et, adversus quem Athenis, in civitate fractâ Macedonum armis, cernente tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas, concionari libere ausi sint homines, (id quod ex monimentis orationum patet) adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit? Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo plus decem annorum felicitate; quam qui eo extollunt, quod populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen prœliis victus sit, Alexandro nullius pugnæ non secunda fortuna fuerit; non intelligunt, se hominis res gestas, et ejus juvenis, cum populi jam octingentesimum bellantis annum rebus

conferre. Miremur, si, cum ex hac parte sæcula plura numerentur, quam ex illâ anni, plus in tam longo spatio, quam in ætate tredecim annorum, fortuna variaverit? Quin tu hominis cum homine, et ducis cum duce, fortunam cum fortunâ confers? Quot Romanos duces nominem, quibus nunquam adversa fortuna pugnæ fuit? Paginas in annalibus magistratuum fastisque percurrere licet, consulum, dictatorumque, quorum nec virtutis nec fortunæ ullo die populum Romanum pœnituit. Et, quo sint mirabiliores, quam Alexander aut quisquam rex, denos vicenosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum consulatum gessit: ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tempus ad bella ierunt: ante tempus comitiorum causâ revocati sunt: in ipso conatu rerum circumegit se annus: collegæ nunc temeritas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: male gestis rebus alterius successum est: tironem aut malâ disciplinâ institutum exercitum acceperunt. At (Hercule!) reges non liberi solum impedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque, trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem fortunæ pignora in discrimen detulisset: immo etiam eo plus periculi subisset, quod Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solum obnoxium, sed etiam offerentem se: Romanis multi fuissent, Alexandro, vel gloriâ, vel rerum magnitudine, pares; quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret moreretur que.

XIX. Restat, ut copiæ copiis comparentur, vel numero vel militum genere, vel multitudine auxiliorum. Censebantur ejus ætatis lustris ducena quinquagena millia capitum. Itaque, in omni defectione sociorum Latini nominis, urbano prope delectu decem scribebantur legiones: quaterni quinique exercitus sæpe per eos annos in Etruriâ, in Umbriâ, Gallis hostibus adjunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant

bellum. Latium deinde omne cum Sabinis, et Volscis, et Æquis, et omni Campaniâ, et parte Umbriæ Etruriæque, et Picentibus, et Marsis, Pelignisque, ac Vestinis, atque Apulis, adjunctâque omni orâ Græcorum Inferi maris a Thuriis Neapolim et Cumas, et inde Antio atque Ostiis tenus Samnites, aut socios validos Romanis, aut fractos bello invenisset hostes. Ipse trajecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plus triginta millibus hominum, et quatuor millibus equitum, maxime Thessalorum: hoc enim roboris erat. Persas, Indos, aliasque si adjunxisset gentes, impedimentum majus quam auxilium traheret. Adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset: Alexandro, (quod postea Hannibali accidit) alieno in agro bellanti, exercitus consenuisset. Arma, clypeus sarissæque illis; Romano scutum, majus corpori tegumentum, et pilum, haud paulo, quam hasta, vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque miles, ordines servans: sed illa phalanx immobilis, et unius generis: Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans; facilis partienti, quâcumque opus esset, facilis jungenti. Jam in opere quis par Romano miles? quis ad tolerandum laborem melior? Uno prœlio victus Alexander, bello victus esset. Romanum, quem Caudium, quem Cannæ non fregerunt, quæ fregisset acies? Næ, ille sæpe, etiamsi prima prospere evenissent, Persas et Indos et imbellem Asiam quæsîsset, et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset: quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asiâ gestorum ab hoc ipso juvene cum suâ conferentem. Equidem, cum per annos quatuor et viginti primo Punico bello classibus certatum cum Pœnis recordor, vix ætatem Alexandri suffecturam fuisse reor ad unum bellum: et forsitan, cum et fœderibus vetustis juncta Punica res Romanæ esset, et timor par adversus communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset.

Non quidem Alexándro duce, nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum clade ullâ, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo, et civilia bella sileant: nunquam ab equite hoste, nunquam a pedite, nunquam apertâ acie, nunquam æquis, utique nunquam nostris, locis laboravimus. Equitem, sagittas, saltus impeditos, avia commeatibus loca, gravis armis miles timere potest: mille acies, graviores quam Macedonum atque Alexandri, avertit; avertetque, modo sit perpetuus hujus, quâ vivimus, pacis amor et civilis cura concordiæ.

XX. M. Foslius Flaccinator inde et L. Plautius Venno consules facti. Eo anno ab frequentibus Samnitium populis de fœdere renovando legati, cum senatum humi strati movissent, rejecti ad populum haudquâquam tam efficaces habebant preces. Itaque, fœdere negato, induciæ biennii, cum per aliquot dies fatigâssent singulos precibus, impetratæ. Et ex Apuliâ Teanenses Canusinique, populationibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis, in deditionem venerunt. Eodem anno primum præfecti Capuæ creari cœpti, legibus ab L. Furio prætore datis; cum utrumque ipsi pro remedio ægris rebus discordiâ intestinâ petîssent. Et duæ Romæ additæ tribus, Ufentina ac Falerina. Inclinatis semel in Apuliâ rebus, Teates quoque Apuli ad novos consules, C. Junium Bubulcum, Q. Æmilium Barbulam, fœdus petitum venerunt, pacis per omnem Apuliam præstandæ populo Romano auctores. Id audacter spondendo impetravêre, ut fœdus daretur; neque ut æquo tamen fœdere, sed ut in ditione populi Romani essent. Apuliâ perdomitâ, (nam Forento quoque valido oppido Junius potitus erat) in Lucanos perrectum: inde repentino adventu Æmilii consulis Nerulum vi captum. Et postquam res Capuæ stabilitas Romanâ disciplinâ fama per socios vulgavit; Antiatibus quoque, qui se sine legibus

certis, sine magistratibus, agere querebantur, dati ab senatu ad jura statuenda ipsius coloniæ patroni: nec arma modo, sed jura etiam Romana late pollebant.

XXI. C. Junius Bubulcus et Q. Æmilius Barbula consules, exitu anni, non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio et M. Popillio, cæterum dictatori L. Æmilio, legiones tradiderunt. Is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam oppugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit. Duplex indè terror illatus Romanis: hinc Samnis, magno exercitu coacto ad eximendos obsidione socios, haud procul castris Romanorum castra posuit: hinc Saticulani magno cum tumultu, patefactis repente portis, in stationes hostium incurrerunt. Inde pars utraque, spe alieni magis auxilii, quam viribus freta suis, justo mox prœlio inito Romanos urgent: et, quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque tutam aciem dictator habuit; quia et locum haud facilem ad circumveniendum cepit, et diversa statuit signa. Infestior tamen in erumpentes incessit: nec magno certamine intra mœnia compulit. Tum totam aciem in Samnites obvertit: ibi plus certaminis fuit. Victoria, sicut sera, ita nec dubia nec varia fuit. Fusi in castra Samnites, exstinctis nocte ignibus, tacito agmine abeunt: et, spe abjectâ Saticulæ tuendæ, Plistiam ipsi, socios Romanorum, ut parem dolorem hosti redderent, circumsidunt.

XXII. Anno circumacto, bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio gestum est. Consules novi, sicut superiores, Romæ manserunt: Fabius, ad accipiendum ab Æmilio exercitum, ad Saticulam cum supplemento venit: neque enim Samnites ad Plistiam manserant; sed, accitis ab domo novis militibus, multitudine freti, castra eodem, quo antea, loco posuerant; lacessentesque prœlio Romanos avertere ab obsidione conabantur. Eo intentius dictator in mœnia hostium versus, id bellum tantum ducere, quod urbem oppugnabat; securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppo-

sitis, ne qua in castra vis fieret. Eo ferocius adequitare Samnites vallo, neque otium pati: et cum jam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore, magister equitum Q. Aulius Cerretanus, magno tumultu cum omnibus turmis equitum evectus, submovit hostem. Tum in minime pertinaci genere pugnæ sic fortuna exercuit opes, ut insignes utrimque clades et clara ipsorum ducum ederet funera. Prior Samnitium imperator, ægre patiens, quo tam ferociter adequitâsset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque equites prœlium integravit: in quem, insignem inter suos, cientem pugnam, magister equitum Romanus infestâ cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo præcipitaret: nec, ut fit, ad ducis casum perculsa magis quam irritata est multitudo. Omnes, qui circa erant, in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela conjecerunt. Fratri præcipuum decus ulti Samnitium imperatoris dederunt: is victorem detractum ex equo magistrum equitum, plenus mœroris atque iræ, trucidavit: nec multum abfuit, quin corpore etiam, quia inter hostiles ceciderat turmas, Samnites potirentur. Sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est; coactique idem Samnites facere: et repentina acies circa corpora ducum pedestre prœlium iniit, quo haud dubie superat Romanus; recuperatumque Aulii corpus, mixtâ cum dolore lætitiâ, victores in castra referunt. Samnites, duce amisso, et per equestre certamen tentatis viribus, omissâ Saticulâ, quam nequidquam defendi rebantur, ad Plistiæ obsidionem redeunt; intraque paucos dies Saticulâ Romanus per deditionem, Plistiâ per vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedes est: ad Soram ex Samnio Apuliâque traductæ legiones. Sora ad Samnites defecerat, interfectis colonis Romanorum: quo cum prior Romanus exercitus, ad ulciscendam civium necem recuperandamque coloniam, magnis itineribus prævenisset, et sparsi per vias speculatores,

sequi legiones Samnitium, nec jam procul abesse, alii super alios, nuntiarent; obviam itum hosti, atque ad Lautulas ancipiti prœlio dimicatum est. Non cædes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi victoresne essent, diremit. Invenio apud quosdam, adversam eam pugnam Romanis fuisse, atque in eâ cecidisse Q. Aulium, magistrum equitum. Suffectus in locum Aulii C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Româ advenit; et, per præmissos nuntios consulto dictatore, ubi subsisteret, quove tempore, et quâ ex parte hostem aggrederetur, substitit occultus, ad omnia satis exploratis consiliis. Dictator, cum per aliquot dies post pugnam continuisset suos intra vallum, obsessi magis quam obsidentis modo, signum repente pugnæ proposuit; et, efficacius ratus ad accendendos virorum fortium animos, nullam alibi, quam in semet ipso, cuiquam relictam spem, de magistro equitum novoque exercitu militem celavit: et, tamquam nulla, nisi in eruptione, spes esset, "Locis," inquit, "angustis, milites, deprehensi, nisi quam victoriâ patefecerimus, viam nullam habemus. Stativa nostra munimento satis tuta sunt; sed inopiâ eadem infesta: nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi commeatus poterant; et, si homines juvare velint, iniqua loca sunt. Itaque non frustrabor ego vos, castra hîc relinquendo, in quæ, infectâ victoriâ, sicut pristino die, vos recipiatis. Armis munimenta, non munimentis arma, tuta esse debent. Castra habeant repetantque, quibus operæ est trahere bellum: nos omnium rerum respectum, præterquam victoriæ, nobis abscindamus. Ferte signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra, quibus imperatum est, incendant: damna vestra, milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum prædâ sarcientur." Et oratione dictatoris, quæ necessitatis ultimæ index erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse ardentium castrorum, quamquam proximis tantum (ita enim jusserat dictator) ignis est subditus, haud parvum

fuit irritamentum. Itaque, velut vecordes illati, signa primo impetu hostium turbant; et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra magister equitum, (id convenerat signum) hostium terga invadit. Ita circumventi Samnites, quâ potest quisque, fugam per diversa petunt. Ingens multitudo, in unum metu conglobata, ac semet ipsam turbâ impediens, in medio cæsa. Capta hostium castra, direptaque; quorum prædâ onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquâquam tam victoriâ lætum, quam quod, præter exiguam deformatam incendio partem, cætera contra spem salva invenit.

XXIV. Ad Soram inde reditum; novique consules M. Pœtelius, C. Sulpicius, exercitum ab dictatore Fabio accipiunt, magnâ parte veterum militum dimissâ, novisque cohortibus in supplementum adductis. Cæterum, cum, propter difficilem urbis situm, nec oppugnandi satis certa ratio iniretur, et aut tempore longinqua, aut præceps periculo victoria esset; Soranus transfuga, clam ex oppido profectus, cum ad vigiles Romanos penetrâsset, duci se extemplo ad consules jubet, deductusque traditurum urbem promittit. Visus inde (cum, quonam modo id præstaturus esset, percontantes doceret) haud vana afferre, perpulit, prope adjuncta mœnibus Romana castra ut sex millia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentæ in custodiam urbis diurnæ stationes ac nocturnæ vigiliæ essent: ipse insequenti nocte, sub oppido silvestribus locis cohortibus insidere jussis, decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit; pluribus, quam pro numero virorum, missilibus telis eo collatis. Ad hæc saxa erant, et temere jacentia (ut fit) in aspretis, et de industriâ etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. Ubi cum constituisset Romanos, semitamque angustam et arduam, erectam ex oppido in arcem, ostendisset; "Hoc quidem adscensu," inquit, "vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem numero, et, quod

plus est, Romani, Romanorumque fortissimi viri estis; et locus pro vobis, et nox erit, quæ omnia ex incerto majora territis ostentat. Ego jam terrore omnia implebo; vos arcem intenti tenete." Decurrit inde, quanto maxime poterat cum tumultu, "ad arma," et, "pro vestram fidem, cives!" clamitans, "arx ab hostibus capta est; ite, defendite." Hæc incidens principum foribus, hæc obviis, hæc excurrentibus in publicum pavidis increpat. Acceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. Trepidi magistratus, missis ad arcem exploratoribus, cum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandæ arcis. Fugâ cuncta complentur, portæque ab semisomnis ac maximâ parte inermibus refringuntur; quarum per unam præsidium Romanum clamore excitatum irrumpit, et concursantes per viam pavidos cædit. Jam Sora capta erat, cum consules primâ luce advenêre; et, quos reliquos fortuna ex nocturnâ cæde ac fugâ fecerat, in deditionem accipiunt. Ex his ducentos viginti quinque, qui omnium consensu destinabantur et infandæ colonorum cædis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt: cæteram multitudinem incolumem, præsidio imposito, Soræ relinquunt. Omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro cæsi, ac securi percussi summo gaudio plebis; cujus maxime intererat, tutam ubique, quæ passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

XXV. Consules, ab Sorâ profecti, in agros atque urbes Ausonum bellum intulerunt: mota namque omnia adventu Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fuerant; conjurationesque circa Campaniam passim factæ: nec Capua ipsa crimine caruit: quin Romam quoque, et ad principum quosdam inquirendos, ventum est. Cæterum Ausonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem venit. Ausona, et Minturnæ, et Vescia, urbes erant; ex quibus principes juventutis, duodecim numero, in proditionem

urbium suarum conjurati, ad consules veniunt: docent, "suos, jampridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audierunt, pro victis Romanos habuisse; juventute, armis Samnites juvisse: fugatis inde Samnitibus, incertâ pace agere, nec claudentes portas Romanis, ne arcessant bellum; et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur. In eâ fluctuatione animorum opprimi incautos posse." His auctoribus mota propius castra; missique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui occulti propinqua mœnibus insiderent loca; partim togati, tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes ingrederentur. Ab his simul custodes trucidari cœpti; simul datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent: ita portæ occupatæ, triaque oppida eâdem horâ eodemque consilio capta. Sed, quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus cædibus fuit; deletaque Ausonum gens, vix certo defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certâsset.

XXVI. Eodem anno, prodito hostibus Romano præsidio, Luceria Samnitium facta: nec diu proditoribus impunita res fuit. Haud procul inde exercitus Romanus erat: cujus primo impetu urbs, sita in plano, capitur. Lucerini ac Samnites ad internecionem cæsi: eoque ira processit, ut Romæ quoque, cum de colonis mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent. Præter odium, quod exsecrabile in bis captos erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes cogebat. Vicit tamen sententia, ut mitterentur coloni: duo millia et quingenti missi. Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Capuæ quoque occultæ principum conjurationes factæ. De quibus cum ad senatum relatum esset, haudquâquam neglecta res est. Quæstiones decretæ, dictatoremque quæstionibus exercendis dici placuit. C. Mænius dictus: is M. Foslium magistrum equitum dixit.

Ingens erat magistratûs ejus terror: itaque sive timore ejus, seu conscientiâ, Calavios, Ovium, Noviumque, (ea capita conjurationis fuerant) priusquam nominarentur apud dictatorem, mors, haud dubie ab ipsis conscita, judicio subtraxit. Deinde, ut quæstioni Campanæ materia decessit, versa Romam interpretando res: non nominatim, qui Capuæ, sed in universum, qui usquam coissent conjurâssentve adversus rempublicam, quæri senatum jussisse; et coitiones, honorum adipiscendorum causâ factas, adversus rempublicam esse: latiorque et re et personis quæstio fieri; haud abnuente dictatore, sine fine ullâ quæstionis suæ jus esse. Postulabantur ergo nobiles homines: appellantibusque tribunos nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. Inde nobilitas, nec hi modo in quos crimen intendebatur, sed universi simul, negare, nobilium id crimen esse, quibus, si nullâ obstetur fraude, pateat via ad honorem; sed hominum novorum: ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos magis, quam quæsitores idoneos ejus criminis esse; intellecturosque ita id esse, simul magistratu abîssent. Tum enimvero Mænius, jam famæ magis, quam imperii, memor, progressus in concionem ita verba fecit: "Et omnes anteactæ vitæ vos conscios habeo, Quirites; et hic ipse honos, delatus ad me, testis est innocentiæ meæ: neque enim (quod sæpe alias) quia ita tempora postulabant reipublicæ, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime procul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus exercendis quæstionibus fuit. Sed, quoniam quidam nobiles homines (quâ de causâ, vos existimare, quam me pro magistratu quidquam incompertum dicere, melius est) primum ipsas expugnare quæstiones omni ope annisi sunt: dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam dicerent, in præsidia adversariorum, appellationem et tribunicium auxilium, patricii confugerunt: postremo, repulsi inde (adeo omnia tutiora, quam ut innocentiam suam purgarent, visa)

in nos irruerunt; et privatis dictatorem poscere reum verecundiæ non fuit. Ut omnes Dii hominesque sciant, ab illis, etiam quæ non possint, tentari, ne rationem vitæ reddant; me obviam ire crimini, et offerre me inimicis reum; dictaturâ me abdico. Vos quæso, consules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me primum et hunc M. Foslium quæstiones exerceatis; ut appareat, innocentiâ nostrâ nos, non majestate honoris, tutos a criminationibus istis esse." Abdicat inde se dictaturâ, et post eum confestim Foslius magisterio equitum: primique apud consules (iis enim ab senatu mandata res est) rei facti, adversus nobilium testimonia egregie absolvuntur. Publilius etiam Philo, multiplicatis summis honoribus, post res tot domi belloque gestas, cæterum invisus nobilitati, causam dixit, absolutusque est. Nec diutius (ut fit) quam dum recens erat, quæstio per clara nomina reorum viguit: inde labi cœpit ad viliora capita, donec coitionibus factionibusque, adversus quas comparata erat, oppressa est.

XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes Campanæ defectionis, in quam conjuratum erat, Samnites, in Apuliam versos, rursus ad Caudium revocavit; ut inde ex propinquo, si qui motus occasionem aperiret, Capuam Romanis eriperent. Eo consules cum valido exercitu venerunt: et primo circa saltus, cum utrimque ad hostem iniqua via esset, cunctati sunt: deinde Samnites per aperta loca brevi circuitu in loca plana, Campanos campos, agmen demittunt; ibique primum castra in conspectu hostibus data: deinde levibus prœliis, equitum sæpius quam peditum, utrimque periculum factum: nec aut eventûs eorum Romanum, aut moræ, quâ trahebant bellum, pœnitebat. Samnitium contra ducibus, et carpi parvis quotidie damnis, et senescere dilatione belli, vires suæ videbantur: itaque in aciem procedunt, equitibus in cornua divisis; quibus præceptum erat, intentiores ad respectum castrorum, ne qua eo vis fieret, quam ad

prœlium, starent: aciem pediti tutam fore. Consulum Sulpicius in dextro, Pœtelius in lævo cornu consistunt. Dextra pars, quâ et Samnites raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes, aut ne ipsi circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit. Sinistris, præterquam quod confertiores steterant, repentino consilio Pœtelii consulis additæ vires; qui subsidiarias cohortes, quæ integræ ad longioris pugnæ casus reservabantur, in primam aciem extemplo emisit; universisque hostem primo impetu viribus impulit. Commotâ pedestri acie Samnitium, eques in pugnam succedit. In hunc, transverso agmine inter duas acies se inferentem, Romanus equitatus concitat equos; signaque et ordines peditum atque equitum confundit, donec universam ab eâ parte avertit aciem. In eo cornu non Pœtelius solus, sed Sulpicius etiam, hortator affuerat, avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem, ab sinistrâ parte prius exortum: unde, haud dubiam victoriam cernens, cum ad suum cornu tenderet cum mille ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit: Romanos loco pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem. Cæterum omnia mutavit repente consulis adventus: nam et conspectu ducis refectus militum est animus; et, majus quam pro numero auxilium, advenerant fortes viri; et partis alterius victoria audita, mox visa etiam, prœlium restituit. Totâ deinde jam vincere acie Romanus, et, omisso certamine, cædi capique Samnites; nisi qui Maleventum (cui nunc urbi Beneventum nomen est) perfugerunt. Ad triginti millia cæsa aut capta Samnitium, proditum memoriæ est.

XXVIII. Consules, egregiâ victoriâ partâ, protinus inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt: ibique hiberna egerunt, donec ab novis consulibus L. Papirio Cursore quintum, C. Junio Bubulco iterum, nominatus dictator C. Pœtelius, cum M. Foslio magistro equitum, exercitum accepit. Is, cum audîsset arcem Fregellanam ab Samnitibus captam,

omisso Boviano ad Fregellas pergit: unde, nocturnâ Samnitium fugâ sine certamine receptis Fregellis, præsidioque valido imposito, in Campaniam reditum, maxime ad Nolam armis repetendam. Eo se intra mœnia, sub adventum dictatoris, et Samnitium omnis multitudo et Nolani agrestes contulerant. Dictator, urbis situ circumspecto, quo apertior aditus ad mœnia esset, omnia ædificia (et frequenter ibi habitabatur) circumjecta muris incendit: nec ita multo post, sive a Pœtelio dictatore, sive ab C. Junio consule, (nam utrumque traditur) Nola est capta. Qui captæ decus Nolæ ad consulem trahunt, adjiciunt, Atinam et Calatiam ab eodem captas; Pœtelium autem, pestilentiâ ortâ, clavi figendi causâ dictatorem dictum. Suessa et Pontiæ eodem anno coloniæ deductæ sunt: (Suessa Auruncorum fuerat: Volsci Pontias, insulam sitam in conspectu litoris sui, incoluerant): et, Interamna et Casinum ut deducerentur coloniæ, senatûs-consultum factum est: sed triumviros creâvêre, ac misêre colonorum quatuor millia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.

XXIX. Profligato fere Samnitium bello, priusquam ea cura decederet Patribus Romanis, Etrusci belli fama exorta est: nec erat eâ tempestate gens alia, cujus, secundum Gallicos tumultus, arma terribiliora essent, cum propinquitate agri, tum multitudine hominum. Itaque, altero consulum in Samnio reliquias belli persequente, P. Decius, qui graviter æger Romæ restiterat, auctore senatu dictatorem C. Junium Bubulcum dixit. Is, prout rei magnitudo postulabat, omnes juniores sacramento adigit: arma, quæque alia res poscit, summâ industriâ parat: nec tantis apparatibus elatus de inferendo bello agitat, quieturus haud dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. Eadem in comparando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuêre: neutri finibus egressi. Et censura clara eo anno Ap. Claudii et C. Plautii fuit; memoriæ tamen felicioris ad posteros nomen Appii, quod viam

munivit, et aquam in Urbem duxit; eaque unus perfecit; quia, ob infamem atque invidiosam senatûs lectionem verecundiâ victus, collega magistratu se abdicaverat. Appius, jam inde antiquitus insitam pertinaciam familiæ gerendo, solus censuram obtinuit. Eodem Appio auctore, Potitii, gens, cujus ad aram Maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat, servos publicos, ministerii delegandi causâ, sollennia ejus sacri docuerat. Traditur inde dictu mirabile, et quod dimovendis statu suo sacris religionem facere posset, cum duodecim familiæ eâ tempestate Potitiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum cum stirpe exstinctos; nec nomen tantum Potitiorum interîsse, sed censorem etiam Appium, memori Deûm irâ, post aliquot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, C. Junius Bubulcus tertium, et Q. Æmilius Barbula iterum, initio anni questi apud populum, deformatum ordinem pravâ lectione senatûs, quâ potiores aliquot lectis præteriti essent; negaverunt, eam lectionem se, quæ, sine recti pravique discrimine, ad gratiam ac libidinem facta esset, observaturos: et senatum extemplo citaverunt eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat. Et duo imperia eo anno dari cœpta per populum, utraque pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum seni deni in quatuor legiones a populo crearentur; quæ antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dictatorum et consulum ferme fuerant beneficia. Tulêre eam rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius. Alterum, ut duumviros navales classis ornandæ reficiendæque causâ idem populus juberet. Lator hujus plebis-sciti fuit M. Decius, tribunus plebis. Ejusdem anni rem dictu parvam præterirem, ni ad religionem visa esset pertinere. Tibicines, quia prohibiti a proximis censoribus erant in æde Jovis vesci (quod traditum antiquitus erat), ægre passi, Tibur uno agmine abierunt; adeo ut nemo in Urbe esset, qui sacrificiis

præcineret. Ejus rei religio tenuit senatum; legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut hi homines Romanis restituerentur. Tiburtini, benigne polliciti, primum accitos eos in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam: postquam perpelli nequibant, consilio, haud abhorrente ab ingeniis hominum, eos aggrediuntur. Die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum [causâ] invitant; et vino, cujus avidum ferme genus est, oneratos sopiunt; atque ita in plaustra somno vinctos conjiciunt, ac Romam deportant: nec prius sensêre, quam, plaustris in foro relictis, plenos crapulæ eos lux oppressit. Tunc concursus populi factus; impetratoque, ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati, cum cantu atque hac, quæ nunc sollennis est, licentiâ per Urbem vagarentur: restitutumque in æde vescendi jus iis, qui sacris præcinerent. Hæc inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

XXXI. Consules inter se provincias partiti; Junio Samnites, Æmilio novum bellum Etruria sorte obvenit. In Samnio Cluviam, præsidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Samnites, verberibusque fœdum in modum laceratos occiderant deditos. Huic infensus crudelitati Junius, nihil antiquius oppugnatione Cluvianâ ratus, quo die aggressus est mœnia, vi cepit, atque omnes puberes interfecit. Inde victor exercitus Bovianum ductus. Caput hoc erat Pentrorum Samnitium, longe ditissimum atque opulentissimum armis virisque. Ibi quia haud tantum irarum erat, spe prædæ milites accensi, oppido potiuntur: minus itaque sævitum in hostes est: prædæ plus pæne, quam ex omni Samnio unquam, egestum, benigneque omnis militi concessa. Et postquam præpotentem armis Romanum nec acies subsistere ullæ, nec castra, nec urbes poterant; omnium principum in Samnio eo curæ sunt intentæ, ut insidiis quæreretur locus, si quâ licentiâ populando effusus exercitus excipi ac circumveniri posset. Trans-

fugæ agrestes et captivi quidam, pars forte, pars consilio oblati, congruentia ad consulem afferentes, quæ et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium compulsam esse, perpulerunt, ut prædatum eo expeditæ ducerentur legiones. Ibi ingens hostium exercitus itinera occultus insederat, et, postquam intrâsse Romanos vidit saltum, repente exortus cum clamore ac tumultu incautos invadit. Et primo nova res trepidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas congerunt in medium: dein, postquam, ut quisque liberaverat se onere, aptaveratque armis, ad signa undique coibant, et, notis ordinibus in vetere disciplinâ militiæ, jam sine præcepto ullius suâ sponte struebatur acies, consul, ad ancipitem maxime pugnam advectus, desilit ex equo, et Jovem, Martemque, atque alios testatur Deos, "se nullam suam gloriam inde, sed prædam militi quærentem, in eum locum devenisse: neque in se aliud, quam nimiam ditandi ex hoste militis curam, reprehendi posse: ab eo se dedecore nullam rem aliam, quam virtutem militum, vindicaturam: conniterentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto insidiarum tentantem, et loco, non armis, fretum. Sed quem esse jam virtuti Romanæ inexpugnabilem locum?" Fregellana arx, Soranaque, et ubicumque iniquo successum erat loco, memorabantur. His accensus miles, omnium immemor difficultatium, vadit adversus imminentem hostium aciem. Ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum erigitur agmen: cæterum, postquam prima signa planiciem summam ceperunt, sensitque acies æquo se jam institisse loco, versus extemplo est terror in insidiatores; easdemque latebras, quibus se paulo ante texerant, palati atque inermes fugâ repetebant: sed loca difficilia, hosti quæsita, ipsos tum suâ fraude impediebant: ita-que ergo perpaucis effugium patuit. Cæsa ad viginti millia hominum, victorque Romanus ad oblatam ultro ab hoste prædam pecorum discurrit.

XXXII. Dum hæc geruntur in Samnio, jam omnes Etruriæ populi, præter Arretinos, ad arma ierant, ab oppugnando Sutrio (quæ urbs, socia Romanis, velut claustra Etruriæ erat) ingens orsi bellum. Eo alter consulum Æmilius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit. Advenientibus Romanis, Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita advexêre. Etrusci diem primum consultando, maturarent, traherentne bellum, traduxerunt. Postero die, ubi celeriora quam tutiora consilia magis placuêre ducibus, sole orto signum pugnæ propositum est, armatique in aciem procedunt. Quod postquam consuli nuntiatum est, extemplo tesseram dari jubet, ut prandeat miles, firmatisque cibo viribus, arma capiat. Dicto paretur: consul, ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum proferri jussit, et haud procul hoste instruxit aciem. Aliquamdiu intenti utrimque steterunt, exspectantes ut ab adversariis clamor et pugna inciperet: et prius sol meridie se inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est. Inde, ne infectâ re abiretur, clamor ab Etruscis oritur, concinuntque tubæ, et signa inferuntur. Nec segnius ab Romanis pugna initur: concurrunt infensis animis: numero hostis, virtute Romanus superat. Anceps prœlium multos utrimque, et fortissimum quemque, absumit: nec prius inclinata res est, quam secunda acies Romana ad prima signa, integri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes ceciderunt. Nullo unquam prœlio fugæ minus, nec plus cædis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset; ita ut victores prius, quam victi, pugnandi finem facerent. Post occasum solis, signum receptui datum est; nocte ab utroque in castra reditum. Nec deinde quidquam eo anno rei memoriâ dignæ apud Sutrium gestum est; quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno prœlio fuerat, subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad castrorum præsidium;

et apud Romanos tantum vulnerum fuit, ut plures post prœlium saucii decesserint, quam ceciderant in acie.

XXXIII. Q. Fabius, insequentis anni consul, bellum ad Sutrium excepit. Collega Fabio C. Marcius Rutilus datus est. Cæterum et Fabius supplementum ab Româ adduxit, ét novus exercitus domo accitus Etruscis venit. Permulti anni jam erant, cum inter patricios magistratus tribunosque nulla certamina fuerant; cum ex eâ familiâ, quæ velut fatalis tum tribunis ac plebi erat, certamen oritur. Ap. Claudius censor, circumactis decem et octo mensibus, quod Æmiliâ lege finitum censuræ spatium temporis erat, cum C. Plautius collega ejus magistratu se abdicâsset, nullâ vi compelli, ut abdicaret, potuit. P. Sempronius erat tribunus plebis; qui finiendæ censuræ intra legitimum tempus actionem susceperat, non popularem magis, quam justam; nec in vulgus, quam optimo cuique, gratiorem. Is, cum identidem legem Æmiliam recitaret, auctoremque ejus Mamercum Æmilium dictatorem laudibus ferret; qui quinquennalem ante censuram, et longinquitate potestatem dominantem, intra sex mensium et anni coëgisset spatium; "Dic, agedum," inquit, "Ap. Claudi, quidnam facturus fueris, si eô tempore, quo C. Furius et M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses?" Negare Appius, interrogationem tribuni magno opere ad causam pertinere suam: nam, etsi tenuerit lex Æmilia eos censores, quorum in magistratu lata esset, quia post illos censores creatos eam legem populus jussisset, quodque postremum jussisset, id jus ratumque esset; non tamen aut se, aut eorum quemquam, qui post eam legem latam creati censores essent, teneri eâ lege potuisse.

XXXIV. Hæc sine ullius assensu cavillante Appio, "En," inquit, "Quirites, illius Appii progenies, qui, decemvir in annum creatus, altero anno se ipse creavit; tertio, nec ab se, nec ab ullo creatus, pri-

vatus fasces et imperium obtinuit: nec ante continuando abstitit magistratu, quam obruerent eum male parta, male gesta, male retenta imperia. Hæc est eadem familia, Quirites, cujus vi atque injuriis compulsi, extorres patriâ, Sacrum montem cepistis; hæc, adversus quam tribunicium auxilium vobis comparâstis; hæc, propter quam duo exercitus Aventinum insedistis; hæc, quæ fœnebres leges, hæc, quæ agrarias, semper impugnavit: hæc connubia Patrum et plebis interrupit: hæc plebi ad curules magistratus iter obsepsit: hoc est nomen multo, quam Tarquiniorum, infestius vestræ libertati. Itane tandem, Ap. Claudi, cum centesimus jam annus sit ab Mamerco Æmilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim tabulas legit? nemo id jus esse, quod postremo populus jussisset, scivit? Immo vero omnes sciverunt; et ideo Æmiliæ potius legi paruerunt, quam illi antiquæ, quâ primum censores creati erant, quia hanc postremam jusserat populus; et quia, ubi duæ contrariæ leges sunt, semper antiquæ obrogat nova. An hoc dicis, Appi, non teneri Æmiliâ lege populum? an populum teneri, te unum exlegem esse? Tenuit Æmilia lex violentos illos censores, C. Furium et M. Geganium; qui, quid iste magistratus in republicâ mali facere posset, indicârunt; cum, irâ finitæ potestatis, Mamercum Æmilium, principem ætatis suæ belli domique, ærarium fecerunt: tenuit deinceps omnes censores intra centum annorum spatium: tenet C. Plautium collegam tuum, iisdem auspiciis, eodem jure creatum. An hunc non, ut qui optimo jure censor creatus esset, populus creavit? tu unus eximius es, in quo hoc præcipuum ac singulare valeat? Quem tu regem sacrificiorum crees, amplexus regni nomen, ut qui optimo jure rex Romæ creatus sit, creatum se dicet? quem semestri dictaturâ, quem interregno quinque dierum contentum fore putes? quem clavi figendi, aut ludorum causâ dictatorem audacter crees?

Quam isti stolidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum diem, ingentibus rebus gestis, dictaturâ se abdicaverunt, aut qui vitio creati abierunt magistratu! Quid ego antiqua repetam? Nuper intra decem annos C. Mænius dictator, quia (cum quæstiones severius quam quibusdam potentibus tutum erat, exerceret) contagio ejus, quod quærebat ipse, criminis objectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret crimini, dictaturâ se abdicavit. Nolo ego istam in te modestiam: ne degeneraveris a familiâ imperiosissimâ et superbissimâ: non die, non horâ citius, quam necesse est, magistratu abieris; modo ne excedas finitum tempus. Satis est, aut diem, aut mensem censuræ adjicere? 'Triennium,' inquit, 'et sex menses ultra, quam licet Æmiliâ lege, censuram geram, et solus geram.' Hoc quidem jam regno simile est. An collegam surrogabis, quem ne in demortui quidem locum surrogari fas est? Pœnitet enim, quod antiquissimum sollenne (et solum ab ipso, cui fit, institutum Deo) ab nobilissimis antistitibus ejus sacri ad servorum ministerium religiosus censor deduxisti; gens antiquior originibus urbis hujus, hospitio Deorum immortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra annum ab stirpe exstincta est; nisi universam rempublicam eo nefario obstrinxeris, quod ominari etiam reformidat animus. Urbs eo lustro capta est, quo, demortuo collegâ C. Julio censore, L. Papirius Cursor, ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem collegam surrogavit. Et quanto modestior illius cupiditas fuit, quam tua, Appi! Nec solus, nec ultra finitum lege tempus L. Papirius censuram gessit; tamen neminem invenit, qui se postea auctorem sequeretur: omnes deinceps censores post mortem collegæ se magistratu abdicârunt. Te, nec quod dies exiit eensuræ, nec quod collega magistratu abiit, nec lex, nec pudor coërcet: virtutem in superbiâ, in audaciâ, in contemtu Deorum hominumque ponis. Ego te, Ap. Claudi, pro istius magistratûs majestate ac

verecundiâ, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne verbo quidem inclementiori a me appellatum vellem: sed et hæc, quæ adhuc egi, pervicacia tua et superbia coëgit me loqui; et, nisi Æmiliæ legi parueris, in vincula duci jubebo: nec (cum ita comparatum a majoribus sit, ut, comitiis censoriis nisi duo confecerint legitima suffragia, non renuntiato altero comitia differantur) ego te, qui solus censor creari non possis, solum censuram gerere patiar." Hæc taliaque cum dixisset, prendi censorem, et in vincula duci jussit. Approbantibus sex tribunis actionem collegæ, tres appellanti Appio auxilio fuerunt; summâque invidiâ omnium ordinum solus censuram gessit.

XXXV. Dum ea Romæ geruntur, jam Sutrium ab Etruscis obsidebatur: consulique Fabio, imis montibus ducenti ad ferendam opem sociis tentandasque munitiones, si quâ posset, acies hostium instructa occurrit; quorum ingentem multitudinem cum ostenderet subjecta late planicies; consul, ut loco paucitatem suorum adjuvaret, flectit paululum in clivos agmen (aspreta erant strata saxis), inde signa in hostem obvertit. Etrusci, omnium, præterquam multitudinis suæ, quâ solâ freti erant, immemores, prœlium ineunt adeo raptim et avide, ut, abjectis missilibus, quo celerius manus consererent, stringerent gladios, vadentes in hostem. Romanus contra nunc tela, nunc saxa, quibus eos affatim locus ipse armabat, ingerere. Igitur scuta galeæque ictæ cum etiam, quos non vulneraverant, turbarent, (neque subire erat facile ad propiorem pugnam, neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent) stantes et expositos ad ictus cum jam satis nihil tegeret, quosdam etiam pedem referentes, fluctuantemque et instabilem aciem, redintegrato clamore, strictis gladiis hastati et principes invadunt. Eum impetum non tulerunt Etrusci, versisque signis, fugâ effusâ castra repetunt. Sed equites Romani, prævecti per obliqua campi, cum se fugientibus obtulissent, omisso ad castra itinere,

montes petunt. Inde inermi pæne agmine ac vexato vulneribus in silvam Ciminiam penetratum. Romanus, multis millibus Etruscorum cæsis, duodequadraginta signis militaribus captis, castris etiam hostium cum prædâ ingenti potitur. Tum de persequendo hoste agitari cœptum.

XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda, quam nuper fuêre Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. Eam intrare haud fere quisquam, præter ducem ipsum, audebat: aliis omnibus cladis Caudinæ nondum memoria aboleverat. Tum ex iis, qui aderant, (consulis fratrem M. Fabium, Cæsonem alii, C. Claudium quidam matre eâdem, quâ consulem, genitum tradunt) speculatum se iturum professus, brevique omnia certa allaturum. Cære educatus apud hospites, Etruscis inde literis eruditus erat, linguamque Etruscam probe noverat. Habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Græcis, ita Etruscis literis erudiri solitos. Sed propius est vero, præcipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci simulatione hostibus immiscuerit. Servus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus unâ, eoque haud ignarus linguæ ejusdem: nec quidquam aliud proficiscentes, quam summatim regionis, quæ intranda erat, naturam ac nomina principum in populis accepêre; ne quâ inter colloquia insigni notâ hæsitantes deprehendi possent. Iêre pastorali habitu, agrestibust elis, falcibus gæsisque binis, armati. Sed neque commercium linguæ, nec vestis armorumve habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide, quemquam externum Ciminios saltus intraturum. Usque ad Camertes Umbros penetrâsse dicuntur: ibi, qui essent, fateri Romanum ausum; introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiâque; atque inde comi hospitio acceptum, nuntiare Romanis jussum, commeatum exercitui dierum triginta præsto fore, si ea loca intrâsset; juventutemque Camertium Umbrorum in armis paratam imperio

futuram. Hæc cum relata consuli essent, impedimentis primâ vigiliâ præmissis, legionibus post impedimenta ire jussis, ipse substitit cum equitatu: et, luce ortâ, postero die obequitavit stationibus hostium, quæ extra saltum dispositæ erant: et, cum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit; portâque alterâ egressus, ante noctem agmen assequitur. Postero die, luce primâ, juga Ciminii montis tenebat: inde, contemplatus opulenta Etruriæ arva, milites emittit. Ingenti jam abactâ prædâ, tumultuariæ agrestium Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis ejus concitatæ, Romanis occurrunt, adeo incompositæ, ut vindices prædarum prope ipsi prædæ fuerint. Cæsis fugatisque iis, late depopulato agro, victor Romanus, opulentusque rerum omnium copiâ, in castra rediit. Eo forte quinque legati cum duobus tribunis plebis venerant, denuntiatum Fabio senatûs verbis, ne saltum Ciminium transiret. Lætati serius se, quam ut impedire bellum possent, venisse, nuntii victoriæ Romam revertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat, quam profligatum, bellum: vastationem namque sub Ciminii montis radicibus jacens ora senserat, conciveratque indignatione non Etruriæ modo populos, sed Umbriæ finitima. Itaque, quantus non unquam antea, exercitus ad Sutrium venit: neque e silvis tantummodo promota castra, sed etiam, aviditate dimicandi, quam primum in campos delata acies: deinde instructa primo suo stare loco, relicto hostibus ad instruendum contra spatio: dein, postquam detrectare hostem sensêre pugnam, ad vallum subeunt. Ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta sensêre, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e castris cibaria ejus diei deferri juberent; mansuros se sub armis, et aut nocte, aut certe luce primâ castra hostium invasuros. Nihilo quietior Romanus exercitus imperio ducis continetur. Decima erat fere diei hora, cum cibum capere consul milites jubet; præ-

cipit, ut in armis sint, quâcumque diei noctisve horâ signum dederit. Paucis milites alloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos: nec hostem hosti, nec multitudinem multitudini comparandam ait esse. Præterea telum aliud occultum sciturοs in tempore: interea taceri opus esse. His ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus restitueretur: et, quod sine munimento consederant, verisimilius erat, quod simulabatur. Curati cibo corpora quieti dant, et quartâ fere vigiliâ sine tumultu excitati arma capiunt. Dolabræ calonibus dividuntur ad vallum proruendum, fossasque implendas: intra munimenta instruitur acies: delectæ cohortes ad portarum exitus collocantur. Dato deinde signo paulo ante lucem, quod æstivis noctibus sopitæ maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies: stratos passim invadit hostes: alios immobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes, cædes oppressit. Paucis armandi se datum spatium est: eos ipsos, non signum certum, non ducem sequentes, fundit Romanus; fugatos eques persequitur. Ad castra, ad silvas diversi tendebant. Silvæ tutius dedêre refugium: nam castra, in campis sita, eodem die capiuntur. Aurum argentumque jussum referri ad consulem: cætera præda militis fuit. Cæsa aut capta eo die hostium millia ad sexaginta. Eam tam claram pugnam trans Ciminiam silvam ad Perusiam pugnatam, quidam auctores sunt; metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu, coortis undique Tuscis Umbrisque, opprimeretur. Sed, ubicumque pugnatum est, res Romana superior fuit: itaque a Perusiâ, et Cortonâ, et Arretio, quæ ferme capita Etruriæ populorum eâ tempestate erant, legati, pacem fœdusque ab Romanis petentes, inducias in triginta annos impetraverunt.

XXXVIII. Dum hæc in Etruriâ geruntur, consul alter, C. Marcius Rutilus, Allifas de Samnitibus vi cepit: multa alia castella vicique, aut deleta hostiliter,

aut integra in potestatem venêre. Per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimæ oræ præfecerat, in Campaniam acta, cum appulsa Pompeios esset; socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti, proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine (ut fit) prædæ longius progressi, excivêre hostes. Palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi possent: redeuntes agmine incauto haud procul navibus assecuti agrestes exuerunt prædâ, partem etiam occiderunt: quæ superfuit cædi trepida multitudo, ad naves compulsa est. Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum Romæ terrorem fecerat, tam lætam famam in Samnium ad hostes tulerat: interclusum Romanum exercitum obsideri, cladisque imaginem Furculas Caudinas memorabant. Eâdem temeritate avidam ulteriorum semper gentem, in saltus invios deductam, septam non hostium magis armis, quam locorum iniquitatibus, esse. Jam gaudium invidiâ quâdam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset: itaque armis virisque ad obterendum C. Marcium consulem concurrunt; protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petituri, si Marcius dimicandi potestatem non faciat. Obvius iis consul fuit: dimicatum prœlio utrimque atroci, atque incerto eventu est: et cum anceps cædes fuisset, adversæ tamen rei fama in Romanos vertit, ob amissos quosdam equestris ordinis, tribunosque militum, atque unum legatum, et (quod insigne maxime fuit) consulis ipsius vulnus. Ob hæc, etiam aucta famâ (ut solet), ingens terror Patres invasit, dictatoremque dici placebat; nec, quin Cursor Papirius diceretur, in quo tum summa rei bellicæ ponebatur, dubium cuiquam erat; sed nec in Samnium nuntium perferri, omnibus infestis, tuto posse, nec vivere Marcium consulem, satis fidebant. Alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat: quæ ne ira obstaret bono publico, le-

gatos ex consularium numero mittendos ad eum senatus censuit: qui suâ quoque eum, non publicâ solum, auctoritate moverent, ut memoriam simultatium patriæ remitteret. Profecti legati ad Fabium cum senatûs-consultum tradidissent, adjecissentque orationem convenientem mandatis, consul, demissis in terram oculis, tacitus ab incertis, quidnam acturus esset, legatis recessit. Nocte deinde silentio (ut mos est) L. Papirium dictatorem dixit: cui cum ob animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit, ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut appareret, insignem dolorem ingenti comprimi animo. Papirius C. Junium Bubulcum magistrum equitum dixit: atque ei, legem curiatam de imperio ferenti, triste omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis cladibus, captæ Urbis, et Caudinæ pacis; quod utroque anno eadem curia fuerat principium. Macer Licinius tertiâ etiam clade, quæ ad Cremeram accepta est, abominandam eam curiam facit.

XXXIX. Dictator postero die, auspiciis repetitis, pertulit legem; et, profectus cum legionibus, ad terrorem traducti silvam Ciminiam exercitûs nuper scriptis, ad Longulam pervenit: acceptisque a Marcio consule veteribus militibus, in aciem copias eduxit: nec hostes detrectare visi pugnam. Instructos deinde armatosque (cum ab neutris prœlium inciperet) nox oppressit. Quieti aliquamdiu, nec suis diffidentes viribus, nec hostem spernentes, stativa in propinquo habuêre. Interea res in Etruriâ gestæ: nam et cum Umbrorum exercitu acie depugnatum est; (fusi tamen magis, quam cæsi, hostes, quia cœptam acriter non tolerârunt pugnam); et ad Vadimonis lacum Etrusci, lege sacratâ coacto exercitu, cum vir virum legisset, quantis nunquam alias antea simul copiis, simul animis, dimicârunt: tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutrâ parte emissa sint tela. Gladiis pugna cœpit, et, acerrime commissa, ipso certamine, quod

aliquamdiu anceps fuit, accensa est; ut non cum Etruscis toties victis, sed cum aliquâ novâ gente, videretur dimicatio esse. Nihil ab ullâ parte movetur fugæ: cadunt antesignani; et, ne nudentur propugnatoribus signa, fit ex secundâ prima acies. Ab ultimis deinde subsidiis cietur miles: adeoque ad ultimum laboris ac periculi ventum est, ut equites Romani, omissis equis, ad primos ordines peditum per arma, per corpora evaserint: ea velut nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum. Secuta deinde impetum eorum, utcumque affecta erat, cætera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. Tunc vinci pertinacia cœpta, et averti manipuli quidam; et, ut semel dedêre terga, etiam certiorem capessere fugam. Ille primum dies fortunâ veteri abundantes Etruscorum fregit opes: cæsum in acie, quod roboris fuit; castra eo impetu capta direptaque.

XL. Pari subinde periculo gloriæque eventu bellum in Samnitibus erat; qui, præter cæteros belli apparatus, ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus, fecerunt. Duo exercitus erant: scuta alterius auro, alterius argento cælaverunt. Forma erat scuti: summum latius, quâ pectus atque humeri teguntur; fastigio æquali, ad imum cuneatior, mobilitatis causâ: spongia pectori tegimentum; et sinistrum crus ocreâ tectum: galeæ cristatæ, quæ speciem magnitudini corporum adderent: tunicæ auratis militibus versicolores, argentatis linteæ candidæ. His dextrum cornu datum: illi in sinistro consistunt. Notus jam Romanis apparatus insignium armorum fuerat; doctique a ducibus erant, horridum militem esse debere; non cælatum auro et argento, sed ferro et animis fretum: quippe illa prædam verius quam arma esse; nitentia ante rem, deformia inter sanguinem et vulnera. Virtutem esse militis decus, et omnia illa victoriam sequi; et ditem hostem quamvis pauperis victoris præmium esse. His Cursor vocibus instinctos milites in prœlium ducit. Dextro ipse cornu con-

sistit; sinistro præfecit magistrum equitum. Simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen; non segnius inter dictatorem et magistrum equitum, ab utrâ parte victoria inciperet. Prior forte Junius commovit hostem, lævo dextrum cornu, sacratos more Samnitium milites, eoque candidâ veste et paribus candore armis insignes. Eos se Orco mactare Junius dictitans, cum intulisset signa, turbavit ordines, et haud dubie impulit aciem. Quod ubi sensit dictator, "Ab lævone cornu victoria incipiet?" inquit, "et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam pugnam sequetur, non partem maximam victoriæ trahet?" Concitat milites: nec peditum virtuti equites, aut legátorum studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius ab lævo cornu, ambo consulares, ad equites in cornibus positos evehuntur: adhortatique eos, ut partem secum capesserent decoris, in transversa latera hostium incurrunt. Is novus additus terror cum ex parte utrâque circumvasisset aciem, et ad terrorem hostium legiones Romanæ, redintegrato clamore, intulissent gradum, tum fuga ab Samnitibus cœpta. Jam strage hominum armorumque insignium campi repleri; ac primo pavidos Samnites castra sua accepêre: deinde ne ea quidem retenta: captis direptisque ante noctem injectus ignis. Dictator ex senatûsconsulto triumphavit: cujus triumpho longe maximam speciem captiva arma præbuêre. Tantum magnificentiæ visum in iis, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum dividerentur: inde natum initium dicitur fori ornandi ab ædilibus, cum tensæ ducerentur. Et Romani quidem ad honorem Deûm insignibus armis hostium usi sunt: Campani, ab superbiâ et odio Samnitium, gladiatores (quod spectaculum inter epulas erat) eo ornatu armârunt, Samnitiumque nomine compellârunt. Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam, quæ et ipsa induciarum fidem ruperat, Fabius consul nec dubiâ nec difficili victoriâ dimicat: ipsum oppidum (nam ad

mœnia victor accessit) cepisset, ni legati dedentes urbem exissent. Præsidio Perusiæ imposito, legationibus Etruriæ amicitiam petentibus præ se Romam ad senatum missis, consul, præstantiore etiam, quam dictator, victoriâ triumphans, Urbem est invectus. Quin etiam devictorum Samnitium decus magnâ ex parte ad legatos, P. Decium et M. Valerium, est versum; quos populus proximis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum prætorem declaravit.

XLI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam continuatur consulatus; Decius collega datur. Valerius prætor quartum creatus. Consules partiti provincias. Etruria Decio, Samnium Fabio evenit. Is profectus ad Nuceriam Alfaternam, tum pacem petentes, quod uti eâ, cum daretur, noluissent, adspernatus, oppugnando ad deditionem subegit. Cum Samnitibus acie dimicatum: haud magno certamine hostes victi; neque ejus pugnæ memoria tradita foret, ni Marsi eo primum prœlio cum Romanis bellâssent. Secuti Marsorum defectionem Peligni, eamdem fortunam habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum exercitui præbere, atque inducias in quadraginta annos petere. Volsiniensium castella aliquot vi cepit: quædam ex iis diruit, ne receptaculo hostibus essent: circumferendoque passim bello, tantum terrorem sui fecit, ut nomen omne Etruscum fœdus ab consule peteret. Ac de eo quidem nihil impetratum: induciæ annuæ datæ: stipendium exercitui Romano ab hoste in eum annum pensum, et binæ tunicæ in militem exactæ: ea merces induciarum fuit. Tranquillas res jam Etruscis turbavit repentina defectio Umbrorum, gentis integræ a cladibus belli, nisi quod transitum exercitûs ager senserat. Ii, concitatâ omni juventute suâ, et magnâ parte Etruscorum ad rebellionem compulsâ, tantum exercitum fecerant, ut, relicto post se in Etruriâ Decio, ad oppugnandam inde

Romam ituros, magnifice de se, ac contemtim de Romanis loquentes, jactarent. Quod inceptum eorum ubi ad Decium consulem perlatum est, ad Urbem ex Etruriâ magnis itineribus pergit, et in agro Pupiniensi ad famam intentus hostium consedit. Nec Romæ spernebatur Umbrorum bellum: et ipsæ minæ metum fecerant expertis a Gallicâ clade, quam intutam urbem incolerent. Itaque legati ad Fabium consulem missi sunt, ut, si quid laxamenti a bello Samnitium esset, in Umbriam propere exercitum duceret. Dicto paruit consul; magnisque itineribus ad Mevaniam, ubi tum copiæ Umbrorum erant, perrexit. Repens adventus consulis, quem procul Umbriâ in Samnio bello alio occupatum crediderant, ita exterruit Umbros, ut alii recedendum ad urbes munitas, quidam omittendum bellum, censerent. Plaga una (Materinam ipsi appellant) non continuit modo cæteros in armis, sed confestim ad certamen egit. Castra vallantem Fabium adorti sunt. Quos ubi effusos ruere in munimenta consul vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tempusque patiebatur, ita instruxit; cohortatusque prædicatione verâ, quâ in Tuscis, quâ in Samnio partorum decorum, exiguam appendicem Etrusci belli conficere jubet; et vocis impiæ pœnas expetere, quâ se urbem Romanam oppugnaturos minati sint. Hæc tantâ sunt alacritate militum audita, ut clamor, suâ sponte ortus, loquentem interpellaverit ducem. Ante imperium deinde concentu tubarum ac cornuum cursu effuso in hostem feruntur. Non tamquam in viros aut armatos incurrunt: (mirabilia dictu!) signa primo eripi cœpta signiferis; deinde ipsi signiferi trahi ad consulem, armatique milites ex acie in aciem transferri: et, sicubi est certamen, scutis magis, quam gladiis, geritur res. Umbonibus incussâque alâ sternuntur hostes. Plus capitur hominum, quam cæditur: atque una vox ponere arma jubentium per totam fertur aciem. Itaque inter ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus

belli: postero insequentibusque diebus et cæteri Umbrorum populi deduntur. Ocriculani sponsione in amicitiam accepti.

XLII. Fabius, alienæ sortis victor belli, in suam provinciam exercitum reduxit: itaque ei, ob res tam feliciter gestas, sicut priore anno populus continuaverat consulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Claudius, L. Volumnius, consules fuerunt, prorogavit, maxime Appio adversante, imperium. Appium censorem petîsse consulatum, comitiaque ejus ab L. Furio tribuno plebis interpellata, donec se censurâ abdicavit, in quibusdam annalibus invenio. Creatus consul, cum collegæ novum bellum, Sallentini hostes decernerentur, Romæ mansit, ut urbanis artibus opes augeret, quando belli decus penes alios esset. Volumnium provinciæ haud pœnituit: multa secunda prœlia fecit: aliquot urbes hostium vi cepit. Prædæ erat largitor, et benignitatem, per se gratam, comitate adjuvabat; militemque iis artibus fecerat et periculi et laboris avidum. Q. Fabius proconsul ad urbem Allifas cum Samnitium exercitu signis collatis conflixit. Minime ambigua res fuit: fusi hostes, atque in castra compulsi: nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset diei: ante noctem tamen sunt circumsessa, et nocte custodita, ne quis elabi posset. Postero die, vixdum luce certâ, deditio fieri cœpta; et pacti, qui Samnitium forent, ut cum singulis vestimentis emitterentur. Hi omnes sub jugum missi. Sociis Samnitium nihil cautum: ad septem millia sub coronâ veniêre. Qui se civem Hernicum dixerat, seorsum in custodiâ habitus. Eos omnes Fabius Romam ad senatum misit: et, cum quæsitum esset, delectu an voluntarii pro Samnitibus adversus Romanos bellâssent, per Latinos populos custodiendi dantur: jussique eam integram rem novi consules, P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tremulus, (ii enim jam creati erant) ad senatum referre. Id ægre passi Hernici, concilium populorum omnium habentibus Anag-

ninis in circo, quem Maritimum vocant, præter Alatrinatem, Ferentinatemque, et Verulanum, omnes Hernici nominis populo Romano bellum indixerunt.

XLIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora, præsidiaque, quæ in iis Romana erant, expugnata; et in captivorum corpora militum fœde sævitum: itaque eo P. Cornelius cum exercitu missus. Marcio novi hostes (jam enim Anagninis Hernicisque aliis bellum jussum erat) decernuntur. Primo ita omnia opportuna loca hostes inter consulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nuntius non posset, et per aliquot dies incerti rerum omnium, suspensique de statu alterius, uterque consul ageret, Romamque is metus manaret; adeo ut omnes juniores sacramento adigerentur, atque ad subita rerum duo justi scriberentur exercitus. Cæterum Hernicum bellum nequâquam pro præsenti terrore ac vetustate gentis gloriæ fuit: nihil usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies exuti, triginta dierum inducias, ita ut ad senatum Romam legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumentoque, et singulis in militem tunicis. Ab senatu ad Marcium rejecti, cui senatûsconsulto permissum de Hernicis erat: isque eam gentem in deditionem accepit. Et in Samnio alter consul, superior viribus, locis impeditior erat. Omnia itinera obsepserant hostes, saltusque pervios ceperant, ne quâ subvehi commeatus possent; neque eos, cum quotidie signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen poterat: satisque apparebat, neque Samnitem certamen præsens, nec Romanum dilationem belli laturum. Adventus Marcii, qui, Hernicis subactis, maturavit collegæ venire auxilio, moram certaminis hosti exemit: nam, ut qui ne alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares, conjungi utique passi duos consulares exercitus nihil crederent superesse spei, advenientem incomposito agmine Marcium aggrediuntur. Raptim collatæ sarcinæ in medium;

et, prout tempus patiebatur, instructa acies. Clamor primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis tumultum apud alterum consulem in castris fecit: isque, confestim arma capere jussis, raptimque eductis in aciem militibus, transversam hostium aciem, atque alio certamine occupatam, invadit; clamitans, summum flagitium fore, si alterum exercitum utriusque victoriæ compotem sinerent fieri, nec ad se sui belli vindicarent decus. Quâ impetum dederat, perrumpit; aciemque per mediam in castra hostium tendit, et vacua defensoribus capit atque incendit. Quæ ubi flagrantia Marcianus miles conspexit, et hostes respexêre, tum passim fuga cœpta Samnitium fieri: sed omnia obtinet cædes, nec in ullam partem tutum perfugium est. Jam, triginta millibus hostium cæsis, signum receptui consules dederant, colligebantque in unum copias, invicem inter se gratantes; cum repente visæ procul hostium novæ cohortes, quæ in supplementum scriptæ fuerant, integravêre cædem: in quas, nec jussu consulum, nec signo accepto, victores vadunt; malo tirocinio imbuendum Samnitem, clamitantes. Indulgent consules legionum ardori, ut qui probe scirent, novum militem hostium inter perculsos fugâ veteranos ne tentando quidem satis certamini fore. Nec eos opinio fefellit: omnes Samnitium copiæ, veteres novæque, montes proximos fugâ capiunt: eo et Romana erigitur acies; nec quidquam satis tuti loci victis est; et de jugis, quæ ceperant, funduntur; jamque unâ voce omnes pacem petebant. Tum, trium mensium frumento imperato, et annuo stipendio, ac singulis in militem tunicis, ad senatum pacis oratores missi. Cornelius in Samnio relictus. Marcius de Hernicis triumphans in Urbem rediit; statuaque equestris in foro decreta est, quæ ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus populis, Alatrinati, Verulano, Ferentinati, quia maluerunt, quam civitatem, suæ leges redditæ: connubiumque inter ipsos, quod aliquamdiu soli Her-

nicorum habuerunt, permissum. Anagninis, quique arma Romanis intulerant, civitas sine suffragii latione data: concilia connubiaque ademta; et magistratibus, præterquam sacrorum curatione, interdictum. Eodem anno ædes Salutis a C. Junio Bubulco censore locata est, quam consul bello Samnitium voverat. Ab eodem collegâque ejus M. Valerio Maximo viæ per agros publicâ impensâ factæ. Et cum Carthaginiensibus eodem anno fœdus tertio renovatum: legatisque eorum, qui ad id venerant, comiter munera missa.

XLIV. Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium Scipionem, cum magistro equitum P. Decio Mure. Ab iis, propter quæ creati erant, comitia consularia habita, quia neuter consulum potuerat bello abesse. Creati consules L. Postumius, Ti. Minucius. Hos consules Piso Q. Fabio et P. Decio suggerit, biennio exemto, quo Claudium Volumniumque, et Cornelium cum Marcio, consules factos tradidimus. Memoriâne fugerit in annalibus digerendis, an consulto binos consules, falsos ratus, transcenderit, incertum est. Eodem anno in campum Stellatem agri Campani Samnitium incursiones factæ. Itaque ambo consules, in Samnium missi, cum diversas regiones, Tifernum Postumius, Bovianum Minucius, petîssent; Postumii prius ductu ad Tifernum pugnatum. Alii haud dubie Samnites victos, ac viginti millia hominum capta tradunt; alii Marte æquo discessum, et Postumium, metum simulantem, nocturno itinere clam in montes copias abduxisse: hostes secutos duo millia inde locis munitis et ipsos consedisse. Consul, ut stativa tuta copiosaque (et ita erant) petîsse videretur, postquam et munimentis castra firmavit, et omni apparatu rerum utilium instruxit; relicto firmo præsidio, de vigiliâ tertiâ, quâ duci proxime potest, expeditas legiones ad collegam, et ipsum adversus alios sedentem, ducit. Ibi, auctore Postumio, Minucius cum hostibus signa confert; et, cum anceps prœlium in multum diei processisset, tum Postumius integris

legionibus defessam jam aciem hostium improviso invadit. Itaque, cum lassitudo ac vulnera fugam quoque præpedîssent, occidione occisi hostes; signa unum et viginti capta: atque inde ad castra Postumii perrectum. Ibi duo victores exercitus perculsum jam famâ hostem adorti fundunt fugantque: signa militaria sex et viginti capta, et imperator Samnitium Statius Gellius, multique alii mortales, et castra utraque capta: et Bovianum, ubi postero die cœptum oppugnari, brevi capitur: magnâque gloriâ rerum gestarum consules triumphârunt. Minucium consulem, cum vulnere gravi relatum in castra, mortuum, quidam auctores sunt, et M. Fulvium in locum ejus consulem suffectum; et ab eo, cum ad exercitum Minucii missus esset, Bovianum captum. Eodem anno Sora, Arpinum, Censennia, recepta ab Samnitibus. Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum dedicatumque.

XLV. P. Sulpicio Saverrione, P. Sempronio Sopho, consulibus, Samnites, seu finem seu dilationem belli quærentes, legatos de pace Romam misêre: quibus suppliciter agentibus responsum est, nisi sæpe, bellum parantes, pacem petîssent Samnites, oratione ultro citroque habitâ, de pace transigi potuisse: nunc, quando verba vana ad id locorum fuerint, rebus standum esse. P. Sempronium consulem cum exercitu brevi in Samnio fore: eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli non posse: comperta omnia senatui relaturum: decedentem ex Samnio consulem legati sequerentur. Eo anno cum pacatum Samnium exercitus Romanus, benigne præbito commeatu, peragrâsset, fœdus antiquum Samnitibus redditum. Ad Æquos inde, veteres hostes, cæterum per multos annos sub specie infidæ pacis quietos, versa arma Romana; quod, incolumi Hernico nomine, missitaverant simul cum iis Samniti auxilia; et, post Hernicos subactos, universa prope gens, sine dissimulatione consilii publici, ad hostes desciverat: et postquam,

icto Romæ cum Samnitibus fœdere, feciales venerant res repetitum, "tentationem" aiebant "esse, ut, terrore incusso belli, Romanos se fieri paterentur: quod quantopere optandum foret, Hernicos docuisse: cum, quibus licuerit, suas leges Romanæ civitati præoptaverint: quibus legendi, quid mallent, copia non fuerit, pro pœnâ necessariam civitatem fore." Ob hæc vulgo in conciliis jactata, populus Romanus bellum fieri Æquis jussit; consulesque ambo, ad novum profecti bellum, quatuor millibus a castris hostium consederunt. Æquorum exercitus, (ut qui suo nomine permultos annos imbelles egissent) tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio, trepidare. Alii exeundum in aciem, alii castra tuenda censent: movet plerosque vastatio futura agrorum, se deinceps cum levibus præsidiis urbium relictarum excidia. Itaque, postquam inter multas sententias una, quæ, omissâ curâ communium, ad respectum suarum quemque rerum vertisset, audita; ut primâ vigiliâ diversi e castris ad deportanda omnia tuendasque mœnibus in urbes abirent; cuncti eam sententiam ingenti assensu accepêre. Palatis hostibus per agros, primâ luce Romani, signis prolatis, in acie consistunt; et, ubi nemo obvius ibat, pleno gradu ad castra hostium tendunt. Cæterum, postquam ibi neque stationes pro portis, nec quemquam in vallo, nec fremitum consuetum castrorum animadverterunt; insolito silentio moti, metu insidiarum subsistunt. Transgressi deinde vallum, cum deserta omnia invenissent, pergunt hostem vestigiis sequi: sed vestigia, in omnes æque ferentia partes, ut in dilapsis passim, primo errorem faciebant; post, per exploratores compertis hostium consiliis, ad singulas urbes circumferendo bello, unum et quadraginta oppida intra dies quinquaginta omnia oppugnando ceperunt; quorum pleraque diruta atque incensa, nomenque Æquorum prope ad internecionem deletum. De Æquis triumphatum: exemploque eorum clades fuit, ut Marrucini, Marsi, Peligni, Fren-

tani, mitterent Romam oratores pacis petendæ amicitiæque. Iis populis fœdus petentibus datum.

XLVI. Eodem anno Cn. Flavius, Cn. filius, scriba, patre libertino, humili fortunâ ortus, cæterum callidus vir et facundus, ædilis curulis fuit. Invenio in quibusdam annalibus, cum appareret ædilibus, fierique se pro tribu ædilem videret, neque accipi nomen, quia scriptum faceret; tabulam posuisse, et jurâsse, se scriptum non facturum: quem aliquanto ante desîsse scriptum facere, arguit Macer Licinius, tribunatu ante gesto triumviratibusque, nocturno altero, altero coloniæ deducendæ. Cæterum (id quod haud discrepat) contumaciâ adversus contemnentes humilitatem suam nobiles certavit: civile jus, repositum in penetralibus pontificum, evulgavit; fastosque circa forum in albo proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur: ædem Concordiæ in areâ Vulcani, summâ invidiâ nobilium, dedicavit; coactusque consensu populi Cornelius Barbatus pontifex maximus verba præire, cum, more majorum, negaret, nisi consulem aut imperatorem, posse templum dedicare. Itaque ex auctoritate senatûs latum ad populum est, ne quis templum aramve, injussu senatûs aut tribunorum plebei partis majoris, dedicaret. Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit adversus superbiam nobilium plebeiæ libertatis, referam. Ad collegam ægrum, visendi causâ, Flavius cum venisset, consensuque nobilium adolescentium, qui ibi assidebant, assurrectum ei non esset, curulem afferri sellam eo jussit, ac sede honoris sui anxios invidiâ inimicos spectavit. Cæterum Flavium dixerat ædilem forensis factio, Ap. Claudii censurâ vires nactæ, qui senatum primus libertinorum filiis lectis inquinaverat: et postquam eam lectionem nemo ratam habuit, nec in curiâ adeptus erat, quas petierat, opes urbanas; humilibus per omnes tribus divisis, forum et Campum corrupit: tantumque Flavii comitia indignitatis habuerunt, ut plerique nobilium annulos aureos et phaleras deponerent. Ex eo tempore in

duas partes discessit civitas: aliud integer populus, fautor et cultor bonorum, aliud forensis factio tenebat; donec Q. Fabius et P. Decius censores facti: et Fabius, simul concordiæ causâ, simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forensem turbam excretam in quatuor tribus conjecit, urbanasque eas appellavit: adeoque eam rem acceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. Ab eodem institutum dicitur, ut equites Idibus Quintilibus transveherentur.

EPITOME LIBRI DECIMI.

COLONIÆ deductæ sunt Sora, et Alba, et Carseoli. Marsi in deditionem accepti sunt. Collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, cum antea quaterni fuissent. Lex de provocatione ad populum a Valerio consule tunc tertium lata est. Duæ tribus adjectæ sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum, et adversus eos sæpe prospere pugnatum est. Cum adversus Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos, P. Decio et Q. Fabio ducibus, pugnaretur, Romanusque exercitus in maximo esset discrimine, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu, et morte suâ victoriam ejus pugnæ populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui jurejurando obstrictus, quo majore constantiâ virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. Census actus est: lustrum conditum: censa sunt civium capita ducenta sexaginta duo millia, et trecenta viginti duo.

T. LIVII PATAVINI

LIBER DECIMUS.

I. L. Genucio, Ser. Cornelio, consulibus, ab externis ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniæ deductæ. Albam in Æquos sex millia colonorum scripta. Sora agri Volsci fuerat; sed possederant Samnites: eo quatuor millia hominum missa. Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data. Frusinates tertiâ parte agri damnati, quod Hernicos ab eis sollicitatos compertum; capitaque conjurationis ejus, quæstione ab consulibus ex senatûs-consulto habitâ, virgis cæsi, ac securi percussi. Tamen, ne prorsus imbellem agerent annum, parva expeditio in Umbriâ facta est; quod nuntiabatur, ex speluncâ quâdam excursiones armatorum in agros fieri. In eam speluncam penetratum cum signis est; et ex eo loco obscuro multa vulnera accepta, maximeque lapidum ictu; donec, altero specûs ejus ore (nam pervius erat) invento, utræque fauces congestis lignis accensæ: ita intus fumo ac vapore ad duo millia armatorum, ruentia novissime in ipsas flammas, dum evadere tendunt, absumtâ. Marcis Livio Dentre et Æmilio consulibus, redintegratum Æquicum bellum. Coloniam, ægre patientes velut arcem suis finibus impositam, summâ vi expugnare adorti, ab ipsis colonis pelluntur. Cæterum tantum Romæ terrorem fecêre, quia vix credibile erat, tam affectis rebus solos per se Æquos ad bellum coortos, ut tumultûs ejus causâ dictator diceretur C. Junius Bubulcus. Is, cum M. Titinio ma-

gistro equitum profectus, primo congressu Æquos subegit, ac, die octavo triumphans in Urbem cum rediisset, ædem Salutis, quam consul voverat, censor locaverat, dictator dedicavit.

II. Eodem anno classis Græcorum, Cleonymo duce Lacedæmonio, ad Italiæ litora appulsa, Thurias urbem in Sallentinis cepit. Adversus hunc hostem consul Æmilius missus prœlio uno fugatum compulit in naves. Thuriæ redditæ veteri cultori; Sallentinoque agro pax parta. Junium Bubulcum dictatorem missum in Sallentinos, in quibusdam annalibus invenio; et Cleonymum prius, quam confligendum esset cum Romanis, Italiâ excessisse. Circumvectus inde Brundisii promontorium, medioque sinu Adriatico ventis latus, cum lævâ importuosa Italiæ litora, dextrâ Illyrii Liburnique et Istri, gentes feræ, et magnâ ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus ad litora Venetorum pervenit: ibi expositis paucis, qui loca explorarent, cum audisset, tenue prætentum litus esse; quod transgressis stagna ab tergo sint, irrigua æstibus maritimis; agros haud procul proximos campestres cerni; ulteriora colles; inde esse ostium fluminis prælti, quo circumagi naves in stationem tutam vidisse (Meduacus amnis erat); eo invectam classem subire flumine adverso jussit. Gravissimas navium non pertulit alveus fluminis: in leviora navigia transgressa multitudo armatorum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum vicis colentibus eam oram, pervenit. Ibi egressi, levi præsidio navibus relicto, vicos expugnant, inflammant tecta, hominum pecudumque prædas agunt, et dulcedine prædandi longius usque a navibus procedunt. Hæc ubi Patavium sunt nuntiata, (semper autem eos in armis accolæ Galli habebant) in duas partes juventutem dividunt: altera in regionem, quâ effusa populatio nuntiabatur; altera, ne cui prædonum obvia fieret, altero itinere ad stationem navium (millia autem quatuordecim ab oppido aberat) ducta. In naves

parvas, custodibus interemtis, impetus factus; territique nautæ coguntur naves in alteram ripam amnis trajicere: et in terrâ prosperum æque in palatos prædatores prœlium fuerat; refugientibusque ad stationem Græcis Veneti obsistunt. Ita in medio circumventi hostes cæsique; pars capti classem indicant regemque Cleonymum tria millia abesse. Inde, captivis proximo vico in custodiam datis, pars fluviatiles naves, ad superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas, pars captiva navigia armatis complent: profectique ad classem, immobiles naves, et loca ignota plus quam hostem timentes, circumvadunt; fugientesque in altum acrius, quam repugnantes, usque ad ostium amnis persecuti, captis quibusdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus, vix quintâ parte navium incolumi, nullâ regione maris Adriatici prospere aditâ, discessit. Rostra navium spoliaque Laconum, in æde Junonis veteri fixa, multi supersunt, qui viderunt. Patavii monimentum navalis pugnæ eo die, quo pugnatum est, quotannis sollenni certamine navium in flumine oppidi medio exercetur.

III. Eodem anno Romæ cum Vestinis, petentibus amicitiam, ictum est fœdus. Multiplex deinde exortus terror. Etruriam rebellare, ab Arretinorum seditionibus motu orto, nuntiabatur; ubi Cilnium genus præpotens, divitiarum invidiâ, pelli armis cœptum: simul Marsos agrum vi tueri, in quem colonia Carseoli deducta erat, quatuor millibus hominum scriptis. Itaque propter eos tumultus dictus M. Valerius Maximus dictator, magistrum equitum sibi legit M. Æmilium Paulum. (Id magis credo, quam Q. Fabium, eâ ætate atque eis honoribus, Valerio subjectum: cæterum ex Maximi cognomine ortum errorem haud abnuerim.) Profectus dictator cum exercitu prœlio uno Marsos fundit: compulsis deinde in urbes munitas, Milioniam, Plestinam, Fresiliam, intra dies paucos cepit: et parte agri multatis Marsis

fœdus restituit. Tum in Etruscos versum bellum: et, cum dictator auspiciorum repetendorum causâ profectus Romam esset, magister equitum, pabulatum egressus, ex insidiis circumvenitur; signisque aliquot amissis, fœdâ militum cæde ac fugâ in castra est compulsus: qui terror non eo tantum a Fabio abhorret, quod, si quâ aliâ arte cognomen suum æquavit, tum maxime bellicis laudibus; sed etiam, quod, memor Papirianæ sævitiæ, nunquam, ut dictatoris injussu dimicaret, adduci potuisset.

IV. Nuntiata ea clades Romam, majorem, quam res erat, terrorem excivit: nam, ut exercitu deleto, ita justitium indictum; custodiæ in portis, vigiliæ vicatim exactæ; arma, tela in muros congesta. Omnibus junioribus sacramento adactis, dictator, ad exercitum missus, omnia spe tranquilliora et composita magistri equitum curâ, castra in tutiorem locum redacta, cohortes, quæ signa amiserant, extra vallum sine tentoriis destitutas invenit; exercitum avidum pugnæ, quo maturius ignominia aboleretur. Itaque confestim castra inde in agrum Rusellanum promovit. Eo et hostes secuti: et quamquam ex bene gestâ re summam et in aperto certamine virium spem habebant; tamen insidiis quoque, quas feliciter experti erant, hostem tentant. Tecta semiruta vici, per vastationem agrorum deusti, haud procul castris Romanorum aberant: ibi abditis armatis, pecus in conspectu præsidii Romani, cui præerat Cn. Fulvius legatus, propulsum: ad quam illecebram cum moveretur nemo ab Romanâ statione, pastorum unus progressus sub ipsas munitiones, inclamat alios, cunctanter ab ruinis vici pecus propellentes, "quid cessarent, cum per media castra Romana tuto agere possent?" Hæc cum legato Cærites quidam interpretarentur, et per omnes manipulos militum indignatio ingens esset, nec tamen injussu movere auderent; jubet peritos linguæ attendere animum, pastorum sermo agresti, an urbano, propior esset. Cum re-

ferrent, sonum linguæ, et corporum habitum, et nitorem, cultiora quam pastoralia esse; "ite igitur, dicite," inquit, "detegant nequidquam conditas insidias: omnia scire Romanum: nec magis jam dolo capi, quam armis vinci, posse." Hæc ubi audita sunt, et ad eos, qui consederant in insidiis, perlata, consurrectum repente ex latebris est, et in patentem ad conspectum undique campum prolata signa. Visa legato major acies, quam quæ ab suo præsidio sustineri posset: itaque propere ad dictatorem auxilia accitum mittit; interea ipse impetus hostium sustinet.

V. Nuntio allato, dictator signa ferri, ac sequi armatos jubet: sed celeriora prope omnia imperio erant. Rapta extemplo signa armaque; et vix ab impetu et cursu tenebantur: cum ira ab acceptâ nuper clade stimulabat, tum concitatior accidens clamor ab increscente certamine. Urgent itaque alii alios, hortanturque signiferos, ut ocyus eant. Quo magis festinantes videt dictator, eo impensius retentat agmen, ac sensim incedere jubet. Etrusci contra, principio exciti pugnæ, omnibus copiis aderant. Et super alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum capessisse pugnam; nec jam ab suis resisti posse: et ipse cernit ex superiore loco, in quanto discrimine præsidium esset. Cæterum, satis fretus esse etiam nunc tolerando certamini legatum, nec se procul abesse periculi vindicem, quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur viribus fessos. Quamquam lente procedunt, jam tamen ad impetum capiendum, equiti utique, modicum erat spatium. Prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut repentinum hostis timeret: sed reliquerat intervalla inter ordines peditum, quâ satis laxo spatio equi permitti possent. Pariter sustulit clamorem acies; et emissus eques libero cursu in hostem invehitur, incompositisque adversus equestrem procellam subitum pavorem offundit. Itaque, ut prope

serum auxilium jam pæne circumventis, ita universa requies data est: integri accepêre pugnam: nec ea ipsa longa aut anceps fuit. Fusi hostes castra repetunt, inferentibusque jam signa Romanis cedunt, et in ultimam castrorum partem conglobantur. Hærent fugientes in augustiis portarum: pars magna aggerem vallumque conscendunt, si aut ex superiore loco tueri se, aut superare aliquâ et evadere possent. Forte quodam loco male densatus agger pondere superstantium in fossam procubuit: atque eâ cum Deos pandere viam fugæ conclamâssent, plures inermes, quam armati, evadunt. Hoc prœlio fractæ iterum Etruscorum vires; et, pacto annuo stipendio, et duûm mensium frumento, permissum ab dictatore, ut de pace legatos mitterent Romam. Pax negata: induciæ biennii datæ. Dictator triumphans in Urbem rediit. Habeo auctores, sine ullo memorabili prœlio pacatam ab dictatore Etruriam esse, seditionibus tantum Arretinorum compositis, et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto. Consul ex dictaturâ factus M. Valerius. Non petentem, atque adeo etiam absentem, creatum credidêre quidam; et per interregem ea comitia facta. Id unum non ambigitur, consulatum cum Appuleio Pansâ gessisse.

VI. M. Valerio et Q. Appuleio consulibus, satis pacatæ foris res fuêre. Etruscum adversa belli [res] et induciæ quietum tenebant: Samnitem, multorum annorum cladibus domitum, haud dum fœderis novi pœnitebat. Romæ quoque plebem quietam et exoneratam deducta in colonias multitudo præstabat. • Tamen, ne undique tranquillæ res essent, certamen injectum inter primores civitatis, patricios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis; qui, undique criminandorum Patrum apud plebem occasionibus quæsitis, postquam alia frustra tentata erant, eam actionem susceperunt, quâ non infimam plebem accenderent, sed ipsa capita plebis, consulares triumphalesque plebeios; quorum honoribus nihil, præter

sacerdotia, quæ nondum promiscua erant, deesset. Rogationem ergo promulgârunt, ut, cum quatuor augures, quatuor pontifices, eâ tempestate essent, placeretque augeri sacerdotum numerum, quatuor pontifices, quinque augures, de plebe omnes, allegerentur. Quemadmodum ad quatuor augurum numerum, nisi morte duorum, id redigi collegium potuerit, non invenio; cum inter augures constet, imparem numerum debere esse, ut tres antiquæ tribus, Ramnes, Titienses, Luceres, suum quæque augurem habeant; aut, si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes multiplicent; sicut multiplicati sunt, cum ad quatuor quinque adjecti novem numerum, ut terni in singulas essent, expleverunt. Cæterum, quia de plebe allegebantur, juxta eam rem ægre passi Patres, quam cum consulatum vulgari viderent, simulabant ad Deos id magis, quam ad se, pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur: id se optare tantum, ne qua in rempublicam clades veniat. Minus autem tetendêre, assueti jam tali genere certaminum vinci: et cernebant, adversarios non id, quod olim vix speraverint, affectantes magnos honores, sed omnia jam, in quorum spem dubiam erat certatum, tamen adeptos, multiplices consulatus, censurasque, et triumphos.

VII. Certatum tamen suadendâ dissuadendâque lege inter Ap. Claudium maxime ferunt, et inter P. Decium Murem; qui cum eadem ferme de jure Patrum ac plebis, quæ pro lege Liciniâ quondam contraque eam dicta erant, cum plebeiis consulatus rogabatur, disseruissent; retulisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum multi, qui in concione erant, viderant, incinctum Gabino cultu, super telum stantem, quo se habitu pro populo ac legionibus Romanis devovisset: "tum P. Decium consulem purum piumque Deis immortalibus visum, æque ac si T. Manlius collega ejus devoveretur: eumdem P. Decium, qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non potuisse? id esse periculum, ne suas

preces minus audirent Dii, quam Ap. Claudii? castius eum sacra privata facere, et religiosius Deos colere, quam se? quem pœnitere votorum, quæ pro republicâ nuncupaverint tot consules plebeii, tot dictatores, aut ad exercitus euntes, aut inter ipsa bella? Numerarentur duces eorum annorum, quibus plebeiorum ductu et auspicio res geri cœptæ sunt: numerarentur triumphi: jam ne nobilitatis quidem suæ plebeios pœnitere: pro certo habere, si quod repens bellum oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in patriciis, quam in plebeiis ducibus. Quod cum ita se habeat, cui Deorum hominumve indignum videri potest," inquit, "eos viros, quos vos sellis curulibus, togâ prætextâ, tunicâ palmatâ, et togâ pictâ, et coronâ triumphali laureâque honorâritis, quorum domos spoliis hostium affixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque auguralia insignia adjicere? Qui, Jovis Optimi Maximi ornatu decoratus, curru aurato per urbem vectus in Capitolium adscenderit, si conspiciatur cum capide ac lituo, capite velato victimam cædat, auguriumve ex arce capiat; cujus imaginis titulo consulatus, censuraque, et triumphus, æquo animo legetur; si auguratum aut pontificatum adjeceritis, non sustinebunt legentium oculi? Equidem (pace dixerim Deûm) eos nos jam populi Romani beneficio esse spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione nostrâ honoris, quam acceperimus; et Deorum magis quam nostrâ causâ expetamus, ut, quos privatim colimus, publice colamus.

VIII. "Quid autem ego sic adhuc egi, tamquam integra sit causa patriciorum de sacerdotiis, et non jam in possessione unius amplissimi simus sacerdotii? Decemviros sacris faciundis, carminum Sibyllæ ac fatorum populi hujus interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri cærimoniarumque aliarum, plebeios videmus. Nec tum patriciis ulla injuria facta est, cum duumviris sacris faciundis adjectus est propter plebeios numerus: et nunc tribunus, vir fortis ac

strenuus, quinque augurum loca, quatuor pontificum adjecit, in quæ plebeii nominentur; non ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adjuvent vos homines plebeii divinis quoque rebus procurandis, sicut in cæteris humanis pro parte virili adjuvant. Noli erubescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in censurâ, quem in consulatu, collegam habere potuisti: cujus tam dictatoris magister equitum, quam magistri equitum dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobilitatis vestræ, seu Attum Clausum, seu Ap. Claudium mavultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt. Ne fastidieris nos in sacerdotum numerum accipere: multa nobiscum decora afferimus; immo omnia eadem, quæ vos superbos fecerunt. L. Sextius primus de plebe consul est factus; C. Licinius Stolo primus magister equitum; C. Marcius Rutilus primus et dictator et censor; Q. Publilius Philo primus prætor. Semper ista audita sunt eadem, penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos solos justum imperium et auspicium domi militiæque. Æque adhuc prosperum plebeium ac patricium fuit, porroque erit. En unquam fando audistis, patricios primo esse factos, non de coelo demissos, sed qui patrem ciere possent, id est, nihil ultra quam ingenuos? Consulem jam patrem ciere possum, avumque jam poterit filius meus. Nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipiscamur: certamen tantum patricii petunt, nec curant, quem eventum certaminum habeant. Ego hanc legem, quod bonum, faustum, felixque sit vobis ac reipublicæ, 'Uti rogas,' jubendam censeo."

IX. Vocare tribus extemplò populus jubebat, apparebatque accipi legem: ille tamen dies est intercessione sublatus: postero die, deterritis tribunis, ingenti consensu accepta est. Pontifices creantur suasor legis P. Decius Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Livius Denter. Quinque augures item de plebe, C. Genucius, P. Ælius Pætus, M.

Minucius Fessus, C. Marcius, T. Publilius. Ita octo pontificum, novem augurum, numerus factus. Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem tulit, diligentius sanctam. Tertio ea tum post reges exactos lata est, semper a familiâ eâdem. Causam renovandæ sæpius haud aliam fuisse reor, quam quod plus paucorum opes, quam libertas plebis, poterant. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur; quod gravi pœnâ, si quis verberâsset necâssetve civem Romanum, sanxit. Valeria lex, cum eum, qui provocâsset, virgis cædi, securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam improbe factum, adjecit. Id (qui tum pudor hominum erat) visum, credo, vinculum satis validum legis: nunc vix serio ita minetur quisquam. Bellum ab eodem consule haudquâquam memorabile adversus bellantes Æquos, cum, præter animos feroces, nihil ex antiquâ fortunâ haberent, gestum est. Alter consul Appuleius in Umbriâ Nequinum oppidum circumsedit. Locus erat arduus, atque in parte unâ præceps, ubi nunc Narnia sita est: nec vi, nec munimento, capi poterat. Itaque eam infectam rem M. Fulvius Pætinus, T. Manlius Torquatus, novi consules, acceperunt. In eum annum cum Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent centuriæ, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatûs in bellicosiorem annum: eo anno majori se usui reipublicæ fore, urbano gesto magistratu: ita nec dissimulantem quid mallet, nec petentem tamen, ædilem curulem cum L. Papirio Cursore factum. Id ne pro certo ponerem, vetustior annalium auctor Piso effecit; qui eo anno ædiles curules fuisse tradit C. Domitium Cn. F. Calvinum et Sp. Carvilium Q. F. Maximum. Id credo cognomen errorem in ædilibus fecisse; secutamque fabulam mixtam ex ædiliciis et consularibus comitiis, convenientem errori. Et lustrum eo anno conditum a P.

Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverrione censoribus: tribusque additæ duæ, Aniensis ac Terentina. Hæc Romæ gesta.

X. Cæterum ad Nequinum oppidum cum segni obsidione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant ædificia juncta muro, specu facto, ad stationes Romanas itinere occulto perveniunt: inde ad consulem deducti, præsidium armatum se intra mœnia et muros accepturos confirmant. Nec adspernanda res visa, neque incaute credenda: cum altero eorum (nam alter obses retentus) duo exploratores per cuniculum missi; per quos satis compertâ re, trecenti armati, transfugâ duce in urbem ingressi, nocte portam, quæ proxima erat, cepêre: quâ refractâ, consul exercitusque Romanus sine certamine urbem invasêre. Ita Nequinum in ditionem populi Romani venit. Colonia eo adversus Umbros missa, a flumine Narnia appellata: exercitus cum magnâ prædâ Romam reductus. Eodem anno ab Etruscis adversus inducias paratum bellum: sed eos alia molientes Gallorum ingens exercitus, fines ingressus, paulisper a proposito avertit. Pecuniâ deinde, quâ multum poterant, freti, socios ex hostibus facere Gallos cônantur, ut eo adjuncto exercitu cum Romanis bellarent. De societate haud abnuunt barbari: de mercede agitur: quâ pactâ acceptâque, cum parata cætera ad bellum essent, sequique Etruscus juberet, inficias eunt, mercedem se belli Romanis inferendi pactos: quidquid acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent, armisque lacesserent cultores. Militaturos tamen se, si utique Etrusci velint; sed nullâ aliâ mercede, quam ut in partem agri accipiantur, tandemque aliquâ sede certâ consistant. Multa de eo concilia populorum Etruriæ habita: nec perfici quidquam potuit; non tam quia imminui agrum, quam quia accolas sibi quisque adjungere tam efferatæ gentis homines horrebat: ita dimissi Galli pecuniam ingentem sine labore ac peri-

culo partam retulerunt. Romæ terrorem præbuit fama Gallici tumultûs ad bellum Etruscum adjecti: eo minus cunctanter fœdus ictum cum Picenti populo est.

XI. T. Manlio consuli Etruria provincia sorte evenit; qui, vixdum ingressus hostium fines, cum exerceretur inter equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus, extemplo prope exspiravit: tertius ab eo casu dies finis vitæ consuli fuit. Quo velut omine belli accepto, Deos pro se commisisse bellum memorantes Etrusci sustulêre animos. Romæ, tum desiderio viri, tum incommoditate temporis, tristis nuntius fuit; ut Patres ab jubendo dictatore consulis surrogandi comitia, ex sententiâ principum habita, deterruerint. M. Valerium consulem omnes sententiæ centuriæque dixêre, quem senatus dictatorem dici jussurus fuerat. Tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci jussit. Adventus ejus compressit Etruscos, adeo ut nemo extra munimenta egredi auderet, timorque ipsorum obsidioni similis esset: neque illos novus consul, vastandis agris urendisque tectis, cum passim non villæ solum, sed frequentes quoque vici, incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit. Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, quod multis invicem cladibus haud immerito terribile erat, fama Picentium, novorum sociorum, indicio exorta est: Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis sollicitatos esse. Picentibus gratiæ actæ, et magna pars curæ Patribus ab Etruriâ in Samnites versa est. Caritas etiam annonæ sollicitam civitatem habuit: ventumque ad inopiæ ultimum foret, ut scripsêre, quibus ædilem fuisse eo anno Fabium Maximum placet, ni ejus viri cura, qualis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonæ dispensatione, præparando ac convehendo frumento, fuisset. Eo anno (nec traditur causa) interregnum initum. Interreges fuêre Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. Is comitia consularia habuit: creavit L.

Cornelium Scipionem, Cn. Fulvium, consules. Principio hujus anni oratores Lucanorum ad novos consules venerunt, questum, "quia conditionibus pellicere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites infesto exercitu ingressos fines suos vastare, belloque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque erratum quondam: nunc ita obstinatos animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut unquam postea nomen Romanum violent. Orare Patres, ut et Lucanos in fidem accipiant, et vim atque injuriam ab se Samnitium arceant. Se, quamquam, bello cum Samnitibus suscepto, necessaria jam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse."

XII. Brevis consultatio senatûs fuit: ad unum omnes jungendum fœdus cum Lucanis, resque repetendas ab Samnitibus, censent. Benigne responsum Lucanis, ictumque fœdus. Feciales missi, qui Samnitem decedere agro sociorum, ac deducere exercitum finibus Lucanis juberent: quibus obviam missi ab Samnitibus, qui denuntiarent, Si quod adîssent in Samnio concilium, haud inviolatos abituros. Hæc postquam audita sunt Romæ, bellum Samnitibus et Patres censuerunt, et populus jussit. Consules inter se provincias partiti sunt. Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt; diversique, ad suum quisque bellum, proficiscuntur. Scipioni, segne bellum et simile prioris anni militiæ exspectanti, hostes ad Volaterras instructo agmine occurrerunt. Pugnatum majore parte diei, magnâ utrimque cæde: nox incertis, quâ data victoria esset, intervenit: lux insequens victorem victumque ostendit. Nam Etrusci silentio noctis castra reliquerunt. Romanus, egressus in aciem, ubi profectione hostium concessam victoriam videt, progressus ad castra, vacuis cum plurimâ prædâ (nam et stativa trepide deserta fuerant) potitur. Inde in Faliscum agrum copiis reductis, cum impedimenta Faleriis cum modico præsidio reliquisset, ex-

pedito agmine ad depopulandos hostium fines incedit. Omnia ferro ignique vastantur; prædæ undique actæ: nec solum modo vastum hosti relictum, sed castellis etiam vicisque illatus ignis: urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos compulerat. Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovianum haudquâquam ambiguæ victoriæ fuit. Bovianum inde aggressus, nec ita multo post Aufidenam vi cepit.

XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Æquicolorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus triumphavit. Cum comitia consularia instarent, fama exorta, Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus; palam omnibus conciliis vexari principes Etruscorum, quod non Gallos quâcumque conditione traxerint ad bellum: increpari magistratus Samnitium, quod exercitum, adversus Lucanum hostem comparatum, objecerint Romanis: itaque suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et haudquâquam pari defungendum esse certamine. Hic terror, cum illustres viri consulatum peterent, omnes in Q. Fabium Maximum, primo non petentem, deinde, ut inclinata studia vidit, etiam recusantem, convertit. "Quid se jam senem, ac perfunctum laboribus laborumque præmiis, sollicitarent? Nec corporis nec animi vigorem remanere eumdem: et fortunàm ipsam vereri, ne cui Deorum nimia jam in se, et constantior quàm velint humanæ res, videatur. Et se gloriæ seniorum succrevisse, et ad suam gloriam consurgentes alios lætum adspicere: nec honores magnos fortissimis viris Romæ, nec honoribus deesse fortes viros." Acuebat hac moderatione tam justa studia; quæ verecundiâ legum restinguenda ratus, legem recitari jussit, quâ intra decem annos eumdem consulem refici non liceret. Vix præ strepitu audita lex est: tribunique plebis, nihil id impedimenti futurum, aiebant: se ad populum laturos, uti legibus solveretur. Et ille quidem in recusando perstabat, "quid ergo

attineret leges ferri," rogitans, "quibus per eosdem, qui tulissent, fraus fieret? Jam regi leges, non regere." Populus nihilominus suffragia inibat; et, ut quæque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. Tum demum consensu civitatis victus, "Dii approbent," inquit, "quod agitis, acturique estis, Quirites. Cæterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in collegâ sit meæ apud vos gratiæ locus. P. Decium, expertum mihi concordi collegio virum, dignum vobis, dignum parente suo, quæso, mecum consulem faciatis." Justa suffragatio visa: omnes, quæ supererant, centuriæ Q. Fabium, P. Decium, consules dixêre. Eo anno plerisque dies dicta ab ædilibus, quia plus, quam quod lege finitum erat, agri possiderent: nec quisquam ferme est purgatus: vinculumque ingens immodicæ cupiditatis injectum est.

XIV. Consules novi, Q. Fabius Maximus quartum, et P. Decius Mus tertium, cum inter se agitarent, uti alter Samnites hostes, alter Etruscos deligeret: quantæque in hanc aut in illam provinciam copiæ satis, et uter ad utrum bellum dux idoneus magis esset; ab Sutrio et Nepete et Faleriis legati, auctores, concilia Etruriæ populorum de petendâ pace haberi, totam belli molem in Samnium averterunt. Profecti consules, quo expeditiores commeatus essent, et incertior hostis, quâ venturum bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum, in Samnium legiones ducunt. Ubi in hostium fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit: explorant tamen latius, quam populantur. Igitur non fefellêre ad Tifernum hostes in occultâ valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fabius, impedimentis in locum tutum remotis, præsidioque modico imposito, præmonitis militibus adesse certamen, quadrato agmine ad prædictas hostium latebras succedit. Samnites, desperato improviso tumultu, quando in apertum semel discrimen

evasura esset res, et ipsi acie justâ maluerunt concurrere: itaque et in æquum descendunt, ac fortunæ se, majore animo quam spe, committunt. Cæterum, sive quia ex omnium Samnitium populis, quodcumque roboris fuerat, contraxerant, seu quia discrimen summæ rerum augebat animos, aliquantum apertâ quoque pugnâ præbuerunt terroris. Fabius, ubi nullâ ex parte hostem loco moveri vidit, M. Fulvium et M. Valerium, tribunos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat, ire ad equites jubet, et adhortari, "ut, si quando unquam equestri ope adjutam rempublicam meminerint, illo die annitantur, ut ordinis ejus gloriam invictam præstent. Peditum certamine immobilem hostem restare; omnem reliquam spem in impetu esse equitum:" et ipsos nominatim juvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus, nunc promissis onerat. Cæterum, quando ne ea quoque tentata vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires juvarent, ratus, Scipionem legatum hastatos primæ legionis subtrahere ex acie, et ad montes proximos, quam posset occultissime, circumducere jubet: inde adscensu abdito a conspectu erigere in montes agmen, aversoque hosti ab tergo repente se ostendere. Equites, ducibus tribunis, haud multo plus hostibus quam suis, ex improviso ante signa evecti, præbuerunt tumultûs. Adversus incitatas turmas stetit immota Samnitium acies, nec parte ullâ pelli aut perrumpi potuit. Et, postquam irritum inceptum erat, recepti post signa prœlio excesserunt. Crevit ex eo hostium animus; nec sustinere frons prima tam longum certamen increscentemque fiduciâ sui vim potuisset, ni secunda acies jussu consulis in primum successisset. Ibi integræ vires sistunt invehentem se jam Samnitem: et tempore improvisa ex montibus signa clamorque sublatus non vero tantum metu terruêre Samnitium animos: nam et Fabius Decium collegam appropinquare exclamavit; et pro se quisque miles, adesse alterum consulem, adesse legiones, gaudio alacres fremunt;

errorque utilis Romanis oblatus, fugæ formidinisque Samnites implevit, maxime territos, ne ab altero exercitu integro intactoque fessi opprimerentur: et, quia passim in fugam dissipati sunt, minor cædes, quam pro tantâ victoriâ, fuit: tria millia et quadringenti cæsi: capti trecenti ferme et triginta: signa militaria capta tria et viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante prœlium conjunxissent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra objecisset, extractos deinde ad certamen fudisset. Ibi quoque plus fugæ fuit, quam cædis: duo millia Apulorum cæsa: spretoque eo hoste, Decius in Samnium legiones duxit. Ibi duo consulares exercitus, diversis vagati partibus, omnia spatio quinque mensium evastârunt. Quadraginta et quinque loca in Samnio fuêre, in quibus Decii castra fuerunt: alterius consulis sex et octoginta: nec valli tantum ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora monimenta vastitatis circa, regionumque depopulatarum. Fabius etiam urbem Cimetram cepit: ibi capta armatorum duo millia quadringenti; cæsi ferme pugnantes ad quadringentos triginta. Inde, comitiorum causâ Romam profectus, maturavit eam rem agere. Cum primo vocatæ Q. Fabium consulem dicerent omnes centuriæ, Ap. Claudius, consularis candidatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causâ, quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, cum suis, tum totius nobilitatis viribus, incubuit, ut se cum Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo, de se eadem fere, quæ priore anno, dicendo, abnuere: circumstare sellam omnis nobilitas; orare, ut ex cœno plebeio consulatum extraheret, majestatemque pristinam tum honori, tum patriciis gentibus redderet. Fabius, silentio facto, mediâ oratione studia hominum sedavit. "Facturum enim se fuisse" dixit, "ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium, quam se, consulem fieri videret: nunc se sui rationem comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo non habiturum."

Ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio consul est factus, priore item consulatu inter se comparati. Nobilitas objectare Fabio, fugisse eum Ap. Claudium collegam, eloquentiâ civilibusque artibus haud dubie præstantem.

XVI. Comitiis perfectis, veteres consules jussi bellum in Samnio gerere, prorogato in sex menses imperio. Itaque insequenti quoque anno, L. Volumnio, Ap. Claudio, consulibus, P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collegâ fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum, nusquam se prœlio committentem, postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt: et, quod legationibus nequidquam sæpe tentaverant, id se tanto agmine armatorum, mixtis terrore precibus, acturos efficacius rati, postulaverunt principum Etruriæ concilium. Quo coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt: " omnia expertos esse, si suismet ipsorum viribus tolerare tantam molem belli possent: tentâsse etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia: petîsse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare non possent: rebellâsse, quod pax servientibus gravior, quam liberis bellum, esset. Unam sibi spem reliquam in Etruscis restare. Scire, gentem Italiæ opulentissimam armis, viris, pecuniâ, esse: habere accolas Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces cum suopte ingenio, tum adversus Romanum populum; quem captum a se auroque redemtum, haud vana jactantes, memorent. Nihil abesse, si sit animus Etruscis, qui Porsenæ quondam majoribusque eorum fuerit, quin Romanos, omni agro cis Tiberim pulsos, dimicare pro salute suâ, non de intolerando Italiæ regno, cogant. Samnitem illis exercitum paratum, instructum armis, stipendio, venisse: confestim secuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant."

XVII. Hæc eos in Etruriâ jactantes molientesque bellum domi Romanum urebat: nam P. Decius, ubi

comperit per exploratores profectum Samnitium exercitum, advocato consilio, "Quid per agros," inquit, "vagamur, vicatim circumferentes bellum? quin urbes et mœnia aggredimur? Nullus jam exercitus Samnio præsidet: cessêre finibus, ac sibimet ipsi exsilium conscivêre." Approbantibus cunctis, ad Murgantiam, validam urbem, oppugnandam ducit: tantusque ardor militum fuit, et caritate ducis, et spe majoris, quam ex agrestibus populationibus, prædæ, ut uno die vi atque armis urbem caperent. Ibi duo millia Samnitium et centum pugnantes circumventi captique: et alia præda ingens capta est: quæ ne impedimentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius jubet. "Haccine," inquit, "victoriâ solâ, aut hac prædâ contenti estis futuri? Vultis vos pro virtute spes gerere? omnes Samnitium urbes, fortunæque in urbibus relictæ, vestræ sunt; quando legiones eorum, tot prœliis fusas, postremo finibus expulistis. Vendite ista, et illicite lucro mercatorem, ut sequatur agmen: ego subinde suggeram, quæ vendatis. Ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud major, præda major manet." Divenditâ prædâ, ultro adhortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. Ibi quoque sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa, nullâ vi deterriti a muris, quâ cuique proximum fuit, scalis raptim admotis, in mœnia evasêre. Captum oppidum ac direptum est: ad duo millia et trecenti occisi; et sex millia hominum capta; et miles ingenti prædâ potitus: quam vendere, sicut priorem, coactus, Ferentinum inde, quamquam nihil quietis dabatur, tamen summâ alacritate ductus. Cæterum ibi plus laboris ac periculi fuit. Et defensa summâ vi mœnia sunt, et locus erat munimento naturâque tutus: sed evicit omnia assuetus prædæ miles. Ad tria millia hostium circa muros cæsa: præda militis fuit. Hujus oppugnatarum urbium decoris pars major in quibusdam annalibus ad Maximum trahitur. Murgantiam ab Decio, a Fabio Ferentinum Romuleamque

oppugnatas tradunt: sunt, qui novorum consulum hanc gloriam faciant. Quidam non amborum, sed alterius, L. Volumnii: ei Samnium provinciam evenisse.

XVIII. Dum ea in Samnio, cujuscumque ductu auspicioque, gererentur; Romanis in Etruriâ iterum bellum ingens multis ex gentibus concitur; cujus auctor Gellius Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes consciverant bellum: traxerat contagio proximos Umbriæ populos; et Gallica auxilia mercede sollicitabantur: omnis ea multitudo ad castra Samnitium conveniebat. Qui tumultus repens postquam Romam perlatus est, cum jam L. Volumnius consul cum legionibus secundâ ac tertiâ, sociorumque millibus quindecim, profectus in Samnium esset, Ap. Claudium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. Duæ Romanæ legiones secutæ, prima et quarta, et sociorum duodecim millia. Castra haud procul ab hoste posita. Cæterum magis eo profectum est, quod mature ventum erat, ut quosdam spectantes jam arma Etruriæ populos metus Romani nominis comprimeret, quam quod ductu consulis quidquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. Multa prœlia locis et temporibus iniquis commissa: spesque in dies graviorem hostem faciebat: et jam prope erat, ut nec duci milites, nec militibus dux satis fideret. Literas ad collegam arcessendum ex Samnio missas, in trinis annalibus invenio: piget tamen incertum ponere, cum ea ipsa inter consules populi Romani, jam iterum eodem honore fungentes, discrepatio fuerit; Appio abnuente missas; Volumnio affirmante, Appii se literis accitum. Jam Volumnius in Samnio tria castella ceperat, in quibus ad tria millia hostium cæsa erant; dimidium fere ejus captum: et Lucanorum seditiones, a plebeiis et egentibus ducibus ortas, summâ optimatium voluntate per Q. Fabium proconsulem, missum eo cum veteri exercitu, compresserat. Decio depopulandos hostium agros relinquit: ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam pergit; quem adve-

nientem læti omnes accepêre. Appium ex conscientiâ suâ credo animum habuisse haud immerito iratum, si nihil scripserat; illiberali et ingrato animo, si eguerat ope, dissimulantem. Vix enim salute mutuâ redditâ, cum obviam egressus esset, "Sati'n' salvæ," inquit, "L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? Quæ te causa, ut provinciâ tuâ excederes, induxit?" Volumnius in Samnio res prosperas esse ait; literis ejus accitum venisse: quæ si falsæ fuerint, nec usus sui sit in Etruriâ, extemplo conversis signis abiturum. "Tu vero abeas," inquit: "neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum est, cum bello tuo forsitan vix sufficias, hic te ad opem ferendam aliis gloriari venisse." "Bene (Hercules) verteret," dicere Volumnius: "malle frustra operam insumtam, quam quidquam incidisse, cur non satis esset Etruriæ unus consularis exercitus."

XIX. Digredientes jam consules legati tribunique ex Appiano exercitu circumsistunt: pars imperatorem suum orare, ne collegæ auxilium, quod acciendum ultro fuerit, suâ sponte oblatum sperneretur: plures abeunti Volumnio obsistere, atque obtestari, "ne pravo cum collegâ certamine rempublicam prodat. Si qua clades incidisset, desertori magis, quam deserto, noxiæ fore. Eo rem adductam, ut omne rei bene aut secus gestæ in Etruriâ decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum: neminem quæsiturum, quæ verba Appii, sed quæ fortuna exercitûs fuerit. Dimitti ab Appio eum, sed a republicâ et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum." Hæc monendo obtestandoque, prope restitantes consules in concionem pertraxerunt: ibi orationes longiores habitæ in eamdem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat. Et cum Volumnius, causâ superior, ne infacundus quidem adversus eximiam eloquentiam collegæ visus esset; cavillansque Appius, "sibi acceptum referre," diceret, "debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam

consulem haberent: priore consulatu, primis utique mensibus, hiscere eum nequîsse, nunc jam populares orationes serere." "Quam mallem," inquit Volumnius, "tu a me strenue facere, quam ego abs te scite loqui didicissem. Postremo conditionem ferre, quæ decretura sit, non orator, (neque enim id desiderare rempublicam) sed imperator uter sit melior. Etruriam et Samnium provincias esse: utram mallet, eligeret: suo exercitu se vel in Etruriâ vel in Samnio rem gesturum." Tum militum clamor ortus, ut simul ambo bellum Etruscum susciperent: quo animadverso consensu, Volumnius, "Quoniam in collegæ voluntate interpretandâ," inquit, "erravi; non committam, ut, quid vos velitis, obscurum sit. Manere, an abire me velitis, clamore significate." Tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris exciret. Armis arreptis in aciem descendunt; et Volumnius signa canere, ac vexilla efferri e castris jussit. Appium addubitâsse ferunt, cernentem, seu pugnante seu quieto se, fore collegæ victoriam: deinde veritum, ne suæ quoque legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus suis signum dedisse. Ab neutrâ parte satis commode instructi fuerunt: nam et Samnitium dux Gellius Egnatius pabulatum cum cohortibus paucis ierat; suoque impetu magis milites, quam cujusquam ductu aut imperio, pugnam capessebant. Et Romani exercitus nec pariter ambo ducti, nec satis temporis ad instruendum fuit. Prius concurrit Volumnius, quam Appius ad hostem perveniret: itaque fronte inæquali concursum est: et, velut forte quâdam mutante assuetos inter se hostes, Etrusci Volumnio, Samnites, parumper cunctati, quia dux aberat, Appio occurrêre. Dicitur Appius in medio pugnæ discrimine, ita ut inter prima signa manibus ad cœlum sublatis conspiceretur, ita precatus esse: "Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego templum tibi voveo." Hæc precatus, velut instigante Deâ, et ipse collegæ et exercitûs virtutem

æquavit. Duces imperatoria opera exsequuntur; et milites, ne ab alterâ parte prius victoria incipiat, annituntur. Ergo fundunt fugantque hostes, majorem molem haud facile sustinentes, quam cum quâ manus conserere assueti fuerant: urgendo cedentes, insequendoque effusos, compulêre ad castra. Ibi, interventu Gellii cohortiumque Sabellarum, paulisper recruduit pugna. Iis quoque mox fusis, jam a victoribus castra oppugnabantur: et, cum Volumnius ipse portæ signa inferret; Appius, Bellonam victricem identidem celebrans, accenderet militum animos, per vallum, per fossas irruperunt. Castra capta direptaque: præda ingens parta, et militi concessa est: septem millia ac trecenti hostium occisi, duo millia et centum viginti capti.

XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus, exorti ad depopulandos imperii Romani fines, per Vescinos in Campaniam Falernumque agrum transcendunt, ingentesque prædas faciunt. Volumnium, magnis itineribus in Samnium redeuntem, (jam enim Fabio Decioque prorogati imperii finis aderat) fama de Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuendos socios convertit. Ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentis cladis vestigia, et Caleni narrant, tantum jam prædæ hostes trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque jam propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse; ut, relictâ ibi prædâ, in expeditionem redeant, nec tam oneratum agmen dimicationi committant. Ea, quamquam similia veris erant, certius tamen exploranda ratus, dimittit equites, qui vagos prædatores in agros palantes excipiant: ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen sedere hostem; inde tertiâ vigiliâ moturum: iter in Samnium esse. His satis exploratis, profectus, tanto intervallo ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate nimiâ nosci posset, et egredientem e

castris hostem opprimeret. Aliquanto ante lucem ad castra accessit; gnarosque Oscæ linguæ, exploratum quid agatur, mittit. Intermixti hostibus (quod facile erat in nocturnâ trepidatione) cognoscunt, infrequentia armatis signa egressa, prædam prædæque custodes exire, ignobile agmen, et sua quemque molientem, nullo inter alios consensu, nec satis certo imperio. Tempus aggrediendi aptissimum visum est: et jam lux appetebat: itaque signa canere jussit; agmenque hostium aggreditur. Samnites, prædâ impediti, infrequentes armati, pars addere gradum, ac præ se agere prædam; pars stare, incerti utrum progredi an regredi in castra tutius foret, inter cunctationem opprimuntur. Et Romani jam transcenderant vallum, cædesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen, præterquam hostili tumultu, captivorum etiam repentinâ defectione turbatum erat; qui partim ipsi soluti vinctos solvebant; partim arma in sarcinis deligata rapiebant, tumultumque, prœlio ipso terribiliorem, intermixti agmini præbebant. Memorandum deinde edidêre facinus: nam Staium Minacium ducem, adeuntem ordines hortantemque, invadunt: dissipatis inde equitibus qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt, insidentemque equo captum ad consulem Romanum rapiunt. Revocata eo tumultu prima signa Samnitium: prœliumque jam profligatum integratum est, nec diutius sustineri potuit. Cæsa ad sex millia hominum: duo millia et quingenti capti: in eis tribuni militum quatuor: signa militaria triginta; et, quod lætissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem millia et quadringenti; præda ingens sociorum: accitique edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque. Præstitutâ die, quarum rerum non exstitit dominus, militi concessæ: coactique vendere prædam, ne alibi, quam in armis, animum haberent.

XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum Romæ præbuerat: et per eos forte dies ex

Etruriâ allatum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma, et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Umbros ad defectionem vocari, et Gallos pretio ingenti sollicitari. His nuntiis senatus conterritus justitium indici, delectum omnis generis hominum haberi jussit: nec ingenui modo aut juniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factæ, libertinique centuriati: et defendendæ Urbis consilia agitabantur; summæque rerum prætor P. Sempronius præerat. Cæterum parte curæ exonerârunt senatum L. Volumnii consulis literæ, quibus cæsos fusosque populatores Campaniæ cognitum est. Itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt: justitium remittitur, quod fuerat dies decem et octo, supplicatioque perlæta fuit. Tum de præsidio regionis, depopulatæ ab Samnitibus, agitari cœptum. Itaque placuit, ut duæ coloniæ circa Vescinum et Falernum agrum deducerentur: una ad ostium Liris fluvii, quæ Minturnæ appellata; altera in saltu Vescino, Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Græca urbs fuisse, Sinuessa deinde ab colonis Romanis appellata. Tribunis plebis negotium datum est, ut plebei-scito juberetur P. Sempronius prætor triumviros in ea loca colonis deducendis creare: nec, qui nomina darent, facile inveniebantur, quia in stationem se prope perpetuam infestæ regionis, non in agros, mitti rebantur. Avertit ab eis curis senatum Etruriæ ingravescens bellum, et crebræ literæ Appii, monentis, ne regionis ejus motum negligerent: "quatuor gentes conferre arma, Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos: jam castra bifariam facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem non possit." Ob hæc, et (jam appetebat tempus) comitiorum causâ, L. Volumnius consul Romam revocatus; qui prius, quam ad suffragium centurias vocaret, in concionem advocato populo, multa de magnitudine belli Etrusci disseruit: "jam tum, cum ipse ibi cum collegâ rem pa-

riter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec exercitu geri potuerit: accessisse postea dici Umbros, et ingentem exercitum Gallorum. Adversus quatuor populos duces consules illo die deligi meminissent: se, nisi confideret, eum consensu populi Romani consulem declaratum iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse extemplo dicturum."

XXII. Nemini dubium erat, quin Q. Fabius omnium consensu destinaretur; eumque et prærogativæ, et primo vocatæ omnes centuriæ, consulem cum L. Volumnio dicebant. Fabii oratio fuit, qualis biennio ante: deinde, ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P. Decium poscendum: "id senectuti suæ adminiculum fore: censurâ duobusque consulatibus simul gestis expertum se, nil concordi collegio firmius ad rempublicam tuendam esse. Novo imperii socio vix jam assuescere senilem animum posse: cum moribus notis facilius se communicaturum consilia." Subscripsit orationi ejus consul, cum meritis P. Decii laudibus, tum, "quæ ex concordiâ consulum bona, quæque ex discordiâ mala in administratione rerum militarium evenirent," memorando; quam prope ultimum discrimen suis et collegæ certaminibus nuper ventum foret: admonendo Decium Fabiumque, ut uno animo, unâ mente viverent: "esse præterea viros natos militiæ, factis magnos, ad verborum linguæque certamina rudes: ea ingenia consularia esse. Callidos sollertesque, juris atque eloquentiæ consultos, qualis Ap. Claudius esset, urbi ac foro præsides habendos, prætoresque ad reddendâ jura creandos esse." His agendis dies est consumtus: postridie, ad præscriptum consulis, et consularia et prætoria comitia habita. Consules creati Q. Fabius et P. Decius; Ap. Claudius prætor; omnes absentes. Et L. Volumnio ex senatûs-consulto et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt; quorum averruncandorum causâ supplicationes in biduum senatus decrevit. Publice vinum ac thus praebitum: supplicatum iêre frequentes viri feminæque. Insignem supplicationem fecit certamen in sacello Pudicitiæ patriciæ, quæ in Foro Boario est ad ædem rotundam Herculis, inter matronas ortum. Virginiam, Auli filiam, patriciam plebeio nuptam L. Volumnio consuli, matronæ, quod e Patribus enupsisset, sacris arcuerant. Brevis altercatio inde ex iracundiâ muliebri in contentionem animorum exarsit; cum se Virginia et patriciam et pudicam in patriciæ Pudicitiæ templum ingressam, et uni nuptam, ad quem virgo deducta sit; nec se viri honorumve ejus ac rerum gestarum pœnitere, vero gloriaretur. Facto deinde egregio magnifica verba adauxit: in vico Longo, ubi habitabat, ex parte ædium, quod satis esset loci modico sacello, exclusit; aramque ibi posuit: et, convocatis plebeiis matronis, conquesta injuriam patriciarum, "Hanc ego aram," inquit, "Pudicitiæ plebeiæ dedico: vosque hortor, ut, quod certamen virtutis viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiæ inter matronas sit; detisque operam, ut hæc ara, quam illa, si quid potest, sanctius et a castioribus coli dicatur." Eodem ferme ritu et hæc ara, quo illa antiquior, culta est; ut nulla, nisi spectatæ pudicitiæ matrona, et quæ uni viro nupta fuisset, jus sacrificandi haberet. Vulgata dein religio a pollutis, nec matronis solum, sed omnis ordinis feminis, postremo in oblivionem venit. Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii ædiles curules aliquot fœneratoribus diem dixerunt: quorum bonis multatis, ex eo, quod in publicum redactum est, ænea in Capitolio limina, et trium mensarum argentea vasa in cellâ Jovis, Jovemque in culmine cum quadrigis, et ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum Urbis sub uberibus lupæ posuerunt; semitamque saxo quadrato a Capenâ portâ ad Martis straverunt: et ab ædilibus

plebeiis L. Ælio Pæto et C. Fulvio Curvo, ex multaticiâ item pecuniâ, quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti; pateræque aureæ ad Cereris positæ.

XXIV. Q. inde Fabius quintum, et P. Decius quartum, consulatum ineunt, tribus consulatibus censurâque collegæ; nec gloriâ magis rerum, quæ ingens erat, quam concordiâ inter se, clari: quæ ne perpetua esset, ordinum magis, quam ipsorum inter se, certamen intervenisse reor: patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem provinciam haberet; plebeiis auctoribus Decio, ut ad sortem revocaret. Fuit certe contentio in senatu; et, postquam ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. In concione, ut inter militares viros, et factis potius quam dictis fretos, pauca verba habita: Fabius, "quam arborem conseruisset, sub eâ legere alium fructum, indignum esse," dicere; "se aperuisse Ciminiam silvam, viamque per devios saltus Romano bello fecisse. Quid se id ætatis sollicitâssent, si alio duce bellum gesturi essent? Nimirum, adversarium se, non socium imperii, legisse," sensim exprobrat: "et invidisse Decium concordibus collegiis tribus." Postremo, "se tendere nihil ultra, quam ut, si se dignum provinciâ ducerent, in eam mitterent: in senatûs arbitrio se fuisse, et in potestate populi futurum." P. Decius senatûs injuriam querebatur: "quoad potuerint, Patres annisos, ne plebeiis aditus ad magnos honores esset: postquam ipsa virtus pervicerit, ne in ullo genere hominum inhonorata esset, quæri, quemadmodum irrita sint non suffragia modo populi, sed arbitria etiam fortunæ, et in paucorum potestatem vertantur. Omnes ante se consules sortitos provincias esse; nunc extra sortem Fabio senatum provinciam dare. Si honoris ejus causâ, ita eum de se, deque republicâ meritum esse, ut faveat Q. Fabii gloriæ, quæ modo non suâ contumeliâ splendeat. Cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit asperum ac difficile, cum id alteri extra sortem mandetur, quin

alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur? Gloriari Fabium rebus in Etruriâ gestis: velle et P. Decium gloriari: et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit, ita ut toties novum ex improviso incendium daret, eum se exstincturum. Postremo se collegæ honores præmiaque concessurum verecundiâ ætatis ejus majestatisque; cum periculum, cum dimicatio proposita sit, neque cedere suâ sponte, neque cessurum: et, si nihil aliud ex eo certamine tulerit, illud certe laturum, ut, quod populi sit, populus jubeat potius, quam Patres gratificentur. Jovem Optimum Maximum Deosque immortales se precari, ut ita sortem æquam sibi cum collegâ dent, si eamdem virtutem felicitatemque in bello administrando daturi sint. Certe id et naturâ æquum, et exemplo utile esse, et ad famam populi Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet duce bellum Etruscum geri recte possit." Fabius, nihil aliud precatus populum, quam ut, prius quam intro vocarentur ad suffragium tribus, Ap. Claudii prætoris allatas ex Etruriâ literas audirent, comitio abit: nec minore populi consensu, quam senatûs, provincia Etruria extra sortem Fabio decreta est.

XXV. Concursus inde ad consulem factus omnium ferme juniorum; et pro se quisque nomina dabant: tanta cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. Quâ circumfusus turbâ, "Quatuor millia," inquit, "peditum et sexcentos equites duntaxat scribere in animo est: hodierno et crastino die qui nomina dederitis, mecum ducam. Majori mihi curæ est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis rem geram militibus." Profectus apto exercitu, et eo plus fiduciæ ac spei gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul hostes erant, ad castra Appii prætoris pergit. Paucis citra millibus lignatores ei cum præsidio occurrunt; qui, ut lictores prægredi viderunt, Fabiumque esse consulem accepêre, læti atque alacres Diis populoque Romano grates

agunt, quod eum sibi imperatorem misissent. Circumfusi deinde cum consulem salutarent, quærit Fabius, quo pergerent; respondentibusque, lignatum se ire, "Ai'n' tandem?" inquit: "num castra vallata non habetis?" Ad hoc cum succlamatum esset; duplici quidem vallo, et fossâ, et tamen in ingenti metu esse; "habetis igitur," inquit, "affatim lignorum: redite, et vellite vallum." Redeunt in castra, terroremque ibi, vellentes vallum, et iis, qui in castris remanserant, militibus, et ipsi Appio fecerunt. Tum pro se quisque alii aliis dicere, consulis se Q. Fabii facere jussu. Postero inde die castra mota, et Appius prætor Romam dimissus. Inde nusquam stativa Romanis fuêre: negabat utile esse, uno loco sedere exercitum: itineribus ac mutatione locorum nobiliorem ac salubriorem esse. Fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat hiems haud dum exacta. Vere inde primo, relictâ secundâ legione ad Clusium, quod Camars olim appellabant; præpositoque castris L. Scipione pro prætore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit: sive ipse sponte suâ, quia bellum ei majus in conspectu erat, quam quantum esse famæ crediderat; sive senatûs-consulto accitus: nam in utrumque auctores sunt. Ab Ap. Claudio prætore retractum quidam videri volunt; cum in senatu et apud populum (id quod per literas assidue fecerat) terrorem belli Etrusci augeret: "non suffecturum ducem unum, nec exercitum unum, adversus quatuor populos. Periculosum esse, sive juncti unum premant, sive id diversi gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit. Duas se ibi legiones Romanas reliquisse; et minus quinque millia peditum equitumque cum Fabio venisse. Sibi placere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad collegam proficisci: L. Volumnio Samnium provinciam dari. Si consul malit in suam provinciam ire, Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu justo consulari proficisci." Cum magnam partem moveret oratio prætoris, P. Decium cen-

fuisse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per commodum reipublicæ posset, Romam venisset, vel aliquem ex legatis misisset; a quo disceret senatus, quantum in Etruriâ belli esset, quantisque administrandum copiis, et quot per duces esset.

XXVI. Fabius, ut Romam rediit, et in senatu et productus ad populum mediam orationem habuit, ut nec augere nec minuere videretur belli famam; magisque in altero assumendo duce aliorum indulgere timori, quam suo aut reipublicæ periculo consulere: "cæterum, si sibi adjutorem belli sociumque imperii darent, quonam modo se oblivisci P. Decii consulis, per tot collegia experti, posse? Neminem omnium secum conjungi malle: et copiarum satis sibi cum P. Decio, et nunquam nimium hostium fore. Sin collega quid aliud malit, at sibi L. Volumnium darent adjutorem." Omnium rerum arbitrium et a populo, et a senatu, et ab ipso collegâ, Fabio permissum est: et cum P. Decius se in Samnium vel in Etruriam proficisci paratum esse ostendisset, tanta lætitia ac gratulatio fuit, ut præciperetur victoria animis; triumphusque, non bellum, decretum consulibus videretur. Invenio apud quosdam, extemplo, consulatu inito, profectos in Etruriam Fabium Deciumque, sine ullâ mentione sortis provinciarum, certaminumque inter collegas, quæ exposui. Sunt, quibus ne hæc quidem certamina exponere satis fuerit: adjecerunt et Appii criminationes de Fabio absente ad populum, et pertinaciam adversus præsentem consulem prætoris, contentionemque aliam inter collegas, tendente Decio, ut suæ quisque provinciæ sortem tueretur. Constare res incipit ex eo tempore, quo profecti ambo consules ad bellum sunt. Cæterum, antequam consules in Etruriam pervenirent, Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium venerunt, legionem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui castris præerat, loco adjuvandam paucitatem suorum militum ratus, in colle,

qui inter urbem et castra erat, aciem erexit. Sed, ut in re subitâ, parum explorato itinere, ad jugum perrexit, quod hostes ceperant, parte aliâ egressi. Ita cæsa ab tergo legio, atque in medio, cum hostis undique urgeret, circumventa. Deletam quoque ibi legionem, ita ut nuntius non superesset, quidam auctores sunt; nec ante ad consules, qui jam haud procul a Clusio aberant, famam ejus cladis perlatam, quam in conspectu fuêre Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa gestantes capita, et lanceis infixa, ovantesque moris sui carmine. Sunt, qui Umbros fuisse, non Gallos, tradant; nec tantum cladis acceptum; et circumventis pabulatoribus cum L. Manlio Torquato legato Scipionem proprætorem subsidium e castris tulisse, victoresque Umbros, redintegrato prœlio, victos esse, captivosque eis ac prædam ademtam. Similius vero est, a Gallo hoste, quam Umbro, eam cladem acceptam; quod, cum sæpe alias, tum eo anno, Gallici tumultûs præcipuus terror civitatem tenuit. Itaque, præterquam quod ambo consules profecti ad bellum erant cum quatuor legionibus, et magno equitatu Romano, Campanisque mille equitibus delectis, ad id bellum missis, et sociorum nominisque Latini majore exercitu, quam Romani; alii duo exercitus, haud procul Urbe, Etruriæ oppositi, unus in Falisco, alter in Vaticano agro; Cn. Fulvius et L. Postumius Megellus, proprætores ambo, stativa in eis locis habere jussi.

XXVII. Consules ad hostes, transgresso Apennino, in agrum Sentinatem pervenerunt. Ibi quatuor millium ferme intervallo castra posita. Inter hostes deinde consultationes habitæ: atque ita convenit, ne unis castris miscerentur omnes, neve in aciem descenderent simul. Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adjecti. Dies indicta pugnæ: Samniti Gallisque delegata pugna: inter ipsum certamen Etrusci Umbrique jussi castra Romana oppugnare. Hæc consilia turbârunt transfugæ Clusini tres, clam nocte ad Fabium

consulem transgressi; qui, editis hostium consiliis, dimissi cum donis, ut subinde, ut quæque res nova decreta esset, exploratam perferrent. Consules Fulvio, ut ex Falisco, Postumio, ut ex Vaticano exercitum ad Clusium admoveant, summâque vi fines hostium depopulentur, scribunt. Hujus populationis fama Etruscos ex agro Sentinate ad suos fines tuendos movit. Instare inde consules, ut absentibus iis pugnaretur. Per biduum lacessière prœlio hostem: biduo nihil dignum dictu actum. Pauci utrimque cecidêre: magisque irritati sunt ad justum certamen animi, quam ad discrimen summa rerum adducta. Tertio die descensum in campum omnibus copiis est. Cum instructæ acies starent, cerva fugiens lupum, e montibus exacta, per campos inter duas acies decurrit; inde diversæ feræ, cerva ad Gallos, lupus ad Romanos cursum deflexit. Lupo data inter ordines via; cervam Galli confixêre. Tum ex antesignanis Romanus miles, "Illac fuga," inquit, "et cædes vertit, ubi sacram Dianæ feram jacentem videtis. Hinc victor Martius lupus, integer et intactus, gentis nos Martiæ et conditoris nostri admonuit." Dextro cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. Adversus Samnites Q. Fabius primam ac tertiam legiones pro dextro cornu; adversus Gallos pro sinistro Decius quintam et sextam instruxit: secunda et quarta cum L. Volumnio proconsule in Samnio gerebant bellum. Primo concursu adeo æquis viribus gesta res est, ut, si affuissent Etrusci et Umbri, aut in acie, aut in castris, quocumque se inclinâssent, accipienda clades fuerit.

XXVIII. Cæterum, quamquam communis adhuc Mars belli erat, necdum discrimen Fortuna fecerat, quâ datura vires esset, haudquâquam similis pugna in dextro lævoque cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis quam inferebant pugnam; extrahebaturque in quam maxime serum diei certamen: quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse, quos sustineri satis sit; longiore

certamine sensim residere Samnitium animos; Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque æstûs fluere; primaque eorum prœlia plus quam virorum, postrema minus quam feminarum esse. In id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam integerrimas vires militi servabat. Ferocior Decius et ætate et vigore animi, quantumcumque virium habuit, certamine primo effudit: et, quia lentior videbatur pedestris pugna, equitatum in pugnam concitat; et ipse, fortissimæ juvenum turmæ immixtus, orat proceres juventutis, in hostem ut secum impetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si ab lævo cornu et ab equite victoria incipiat. Bis avertêre Gallicum equitatum: iterum longius evectos, et jam inter media equitum agmina prœlium cientes, novum pugnæ conterruit genus: essedis carrisque superstans armatus hostis ingenti sonitu equorum rotarumque advenit, et insolitos ejus tumultûs Romanorum conterruit equos. Ita victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat: sternit inde ruentes equos virosque improvida fuga. Turbata hinc etiam signa legionum: multique impetu equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani; et insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum spatium respirandi recipiendique se dedit. Vociferari Decius, Quo fugerent? quamve in fugâ spem haberent? obsistere cedentibus, ac revocare fusos: deinde, ut nullâ vi perculsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine compellans, "Quid ultra moror," inquit, "familiare fatum? datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis piacula simus. Jam ego mecum hostium legiones mactandas Telluri ac Diis Manibus dabo." Hæc locutus, M. Livium pontificem, quem, descendens in aciem, digredi vetuerat ab se, præire jussit verba, quibus se legionesque hostium pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. Devotus inde eâdem precatione eodemque habitu, quo pater P. Decius ad Veserim bello Latino se jusserat devoveri;

cum secundum sollennes precationes adjecisset, "præ se agere sese formidinem ac fugam, cædemque ac cruorem, cœlestium, inferorum iras: contacturum funebribus diris signa, tela, arma hostium; locumque eumdem suæ pestis et Gallorum ac Samnitium fore;" hæc exsecratus in se hostesque, quâ confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum; inferensque se ipse infestis telis, est interfectus.

XXIX. Vix humanæ inde opis videri pugna potuit. Romani, duce amisso, quæ res terrori alias esse solet, sistere fugam, ac novam de integro velle instaurare pugnam. Galli, et maxime globus circumstans consulis corpus, velut alienatâ mente, vana incassum jactare tela: torpere quidam, et nec pugnæ meminisse, nec fugæ. At ex parte alterâ pontifex Livius, cui lictores Decius tradiderat, jusseratque proprætorem esse, vociferari, "Vicisse Romanos, defunctos consulis fato. Gallos Samnitesque Telluris matris ac Deorum Manium esse. Rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem; furiarumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse." Superveniunt deinde his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Marcius, cum subsidiis ex novissimâ acie jussu Q. Fabii consulis ad præsidium collegæ missi. Ibi auditur P. Decii eventus, ingens hortamen ad omnia pro republicâ audenda. Itaque cum Galli structis ante se scutis conferti starent, nec facilis pede collato videretur pugna; jussu legatorum collecta humi pila, quæ strata inter duas acies jacebant, atque in testudinem hostium conjecta: quibus plerisque in scuta, verutis in corpora ipsa fixis, sternitur cuneus; ita ut magna pars integris corporibus attoniti conciderent. Hæc in sinistro cornu Romanorum Fortuna variaverat. Fabius, in dextro, primo (ut ante dictum est) cunctando extraxerat diem: deinde, postquam nec clamor hostium, nec impetus, nec tela missa, eamdem vim habere visa; præfectis equitum jussis ad latus Samnitium circumducere alas, ut signo dato in trans-

versos, quanto maximo possent impetu, incurrerent; sensim suos signa inferre jussit, et commovere hostem. Postquam non resisti vidit, et haud dubiam lassitudinem esse; tum, collectis omnibus subsidiis, quæ ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit, et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. Nec sustinuerunt Samnites impetum; præterque aciem ipsam Gallorum, relictis in dimicatione sociis, ad castra effuso cursu ferebantur. Galli, testudine factâ, conferti stabant. Tum Fabius, auditâ morte collegæ, Campanorum alam, quingentos fere equites, excedere acie jubet, et circumvectos ab tergo Gallicam invadere aciem: tertiæ deinde legionis subsequi principes, et, quâ turbatum agmen hostium viderent impetu equitum, instare, ac territos cædere. Ipse ædem Jovi Victori spoliaque hostium cum vovisset, ad castra Samnitium perrexit; quo multitudo omnis consternata agebatur. Sub ipso vallo, quia tantam multitudinem portæ non recepêre, tentata ab exclusis turbâ suorum pugna est. Ibi Gellius Egnatius, imperator Samnitium, cecidit: compulsi deinde intra vallum Samnites, parvoque certamine capta castra, et Galli ab tergo circumventi. Cæsa eo die hostium viginti quinque millia; octo capta: nec incruenta victoria fuit: nam ex P. Decii exercitu cæsa septem millia; ex Fabii, mille ac ducenti. Fabius, dimissis ad quærendum collegæ corpus, spolia hostium conjecta in acervum Jovi Victori cremavit. Consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit: postero die inventum relatumque est cum multis militum lacrymis. Intermissâ inde omnium aliarum rerum curâ, Fabius collegæ funus omni honore laudibusque meritis celebrat.

XXX. Et in Etruriâ per eosdem dies ab Cn. Fulvio proprætore res ex sententiâ gesta; et, præter ingentem illatam populationibus agrorum hosti cladem, pugnatum etiam egregie est: Perusinorumque et Clusinorum cæsa amplius millia tria, et signa militaria

ad viginti capta. Samnitium agmen, cum per Pelignum agrum fugeret, circumventum a Pelignis est: ex millibus quinque ad mille cæsi. Magna ejus diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama est, etiam vero stanti: sed superjecêre quidam augendo fidem; qui in hostium exercitu peditum quadraginta millia trecentos triginta, equitum sex millia, mille carpentorum scripsêre fuisse: scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos pugnæ affuisse: et, ut Romanorum quoque augerent copias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus, exercitumque ejus legionibus consulum adjiciunt. In pluribus annalibus duorum ea consulum propria victoria est. Volumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exercitum, in Tifernum montem compulsum, non deterritus iniquitate loci, fundit fugatque. Q. Fabius, Deciano exercitu relicto in Etruriâ, suis legionibus deductis ad Urbem, de Gallis Etruscisque ac Samnitibus triumphavit: milites triumphantem secuti sunt. Celebrata inconditis carminibus militaribus non magis victoria Q. Fabii, quam mors præclara P. Decii est: excitataque memoria parentis, æquata eventu publico privatoque filii laudibus. Data ex prædâ militibus æris octogeni bini, sagaque et tunicæ; præmia illâ tempestate militiæ haudquâquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis, nec in Samnitibus adhuc, nec in Etruriâ pax erat: nam et, Perusinis auctoribus, post deductum ab consule exercitum, rebellatum fuerat; et Samnites prædatum in agrum Vescinum Formianumque, et parte aliâ in Æserninum, quæque Vulturno adjacent flumini, descendêre. Adversus eos Ap. Claudius prætor cum exercitu Deciano missus. Fabius in Etruriâ rebellante denuo quatuor millia et quingentos Perusinorum occidit: cepit ad mille septingentos quadraginta; qui redemti singuli æris trecentis decem: præda alia omnis militibus concessa. Samnitium legiones, cum partim Ap. Claudius prætor, partim L. Volumnius pro consule

sequeretur, in agrum Stellatem convenerunt: ibi et Samnitium legiones omnes considunt, et Appius Volumniusque castra conjungunt. Pugnatum infestissimis animis, hinc irâ stimulante adversus rebellantes toties, illinc ab ultimâ jam dimicantibus spe. Cæsa ergo Samnitium sexdecim millia trecenti; capta duo millia septingenti: ex Romano exercitu cecidêre duo millia septingenti. Felix annus bellicis rebus, pestilentiâ gravis, prodigiisque sollicitus: nam, et terram multifariam pluisse, et in exercitu Ap. Claudii plerosque fulminibus ictos, nuntiatum est: librique ob hæc aditi. Eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas, ad populum stupri damnatas, pecuniâ multavit: ex quo multaticio ære Veneris ædem, quæ prope Circum est, faciendam curavit. Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quæ continua per quartum jam volumen annumque sextum et quadragesimum, a M. Valerio, A. Cornelio, consulibus, qui primi Samnio arma intulerunt, agimus: et ne tot annorum clades utriusque gentis laboresque actos nunc referam, quibus nequiverint tamen dura illa pectora vinci; proximo anno Samnites in Sentinati agro, Pelignis, ad Tifernum, Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab quatuor exercitibus, quatuor ducibus Romanis, cæsi fuerant; imperatorem clarissimum gentis suæ amiserant; socios belli, Etruscos, Umbros, Gallos, in eâdem fortunâ videbant, quâ ipsi erant: nec suis, nec externis viribus jam stare poterant; tamen bello non abstinebant: adeo ne infeliciter quidem defensæ libertatis tædebat; et vinci, quam non tentare victoriam, malebant. Quinam sit ille, quem non pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quæ gerentes non fatigaverunt?

XXXII. Q. Fabium, P. Decium, L. Postumius Megellus et M. Atilius Regulus consules secuti sunt. Samnium ambobus decreta provincia est; quia tres scriptos hostium exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniæ repeti, tertium tuendis parari

finibus, fama erat. Postumium valetudo adversa Romæ tenuit: Atilius extemplo profectus, ut in Samnio hostes (ita enim placuerat Patribus) nondum egressos opprimeret. Velut ex composito ibi obvium habuêre hostem; ubi et intrare, nedum vastare, ipsi Samnitium agrum prohiberentur: et egredi inde in pacata sociorumque populi Romani fines Samnitem prohiberent. Cum castra castris collata essent, quod vix Romanus toties victor auderet, ausi Samnites sunt (tantum desperatio ultima temeritatis facit) castra Romana oppugnare: et quamquam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen haud omnino vanum fuit. Nebula erat ad multum diei densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu modo extra vallum ademto, sed propinquo etiam congredientium inter se conspectu. Hac velut latebrâ insidiarum freti Samnites, vixdum satis certâ luce, et eam ipsam premente caligine, ad stationem Romanam in portâ segniter agentem vigilias perveniunt. Improviso oppressis nec animi satis ad resistendum, nec virium fuit. Ab tergo castrorum decumanâ portâ impetus factus: itaque captum quæstorium; quæstorque ibi L. Opimius Pansa occisus. Conclamatum inde ad arma.

XXXIII. Consul, tumultu excitus, cohortes duas sociorum, Lucanam Suessanamque, quæ proximæ forte erant, tueri prætorium jubet: manipulos legionum principali viâ inducit. Vixdum satis aptatis armis, in ordines eunt; et clamore magis quam oculis hostem noscunt; nec, quantus numerus sit, æstimari potest. Cedunt primo incerti fortunæ suæ, et hostem introrsum in media castra accipiunt. Inde cum consul vociferaretur, "expulsine extra vallum, castra deinde sua oppugnaturi essent," rogitans; clamore sublato connisi primo resistunt: deinde inferunt pedem, urgentque, et impulsos semel terrore eodem agunt, quo cœperunt. Expellunt extra portam vallumque: inde pergere ac persequi (quia turbida lux metum circa insidiarum faciebat) non ausi, liberatis

castris contenti, receperunt se intra vallum trecentis ferme hostium occisis. Romanorum stationis primæ, vigilumque, et eorum qui circa quæstorium oppressi, periêre ad ducentos triginta. Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit; et non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabulari quidem per agros suos, patiebantur: retro in pacatum Soranum agrum pabulatores ibant. Quarum rerum fama, tumultuosior etiam quam res erant, perlata Romam, coëgit L. Postumium consulem, vixdum validum, proficisci ex Urbe. Prius tamen, quam exiret, militibus edicto Soram jussis convenire, ipse ædem Victoriæ, quam ædilis curulis ex multaticiâ pecuniâ faciendam curaverat, dedicavit. Ita ad exercitum profectus, ab Sorâ in Samnium ad castra collegæ perrexit. Inde postquam Samnites, diffisi duobus exercitibus resisti posse, recesserunt; diversi consules ad vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.

XXXIV. Postumius Milioniam oppugnare adortus, vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum procedebant, opere ac vineis demum injunctis muro cepit. Ibi, captâ jam urbe, ab horâ quartâ usque ad octavam fere horam omnibus partibus urbis diu incerto eventu pugnatum est. Postremo potitur oppido Romanus. Samnitium cæsi tria millia ducenti; capti quatuor millia ducenti, præter prædam aliam. Inde Ferentinum ductæ legiones; unde oppidani cum omnibus rebus suis, quæ ferri agique potuerunt, nocte per aversam portam silentio excesserunt. Igitur, simul advenit consul, primo ita compositus instructusque mœnibus successit, tamquam idem, quod ad Milioniam fuerat, certaminis foret: deinde, ut silentium vastum in urbe, nec arma nec viros in turribus ac muris vidit, avidum invadendi deserta mœnia militem detinet, ne quam occultam in fraudem incautus rueret. Duas turmas sociorum Latini nominis circumequitare mœnia, atque explorare omnia jubet: equites portam unam alteramque eâdem regione in propinquo patentes

conspiciunt, itineribusque iis vestigia nocturnæ hostium fugæ. Adequitant deinde sensim portis, urbemque ex tuto rectis itineribus perviam conspiciunt: ad consulem referunt, excessum urbe; solitudine haud dubiâ id perspicuum esse, et recentibus vestigiis fugæ, ac strage rerum in trepidatione nocturnâ passim relictarum. His auditis, consul ad eam partem urbis, quâ adierant equites, circumducit agmen: constitutisque haud procul portâ signis, quinque equites jubet intrare urbem, et, modicum spatium progressos, tres manere eodem loco, si tuta videantur; duos explorata ad se referre. Qui ubi redierunt, retuleruntque, eo se progressos, unde in omnes partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac solitudinem vidisse; extemplo consul cohortes expeditas in urbem induxit; cæteros interim castra communire jussit. Ingressi milites, refractis foribus, paucos graves ætate aut invalidos inveniunt, relictaque, quæ migratu difficilia essent. Ea direpta; et cognitum ex captivis est, communi consilio aliquot circa urbes conscîsse fugam; suos primâ vigiliâ profectos: credere, eamdem in aliis urbibus solitudinem inventuros. Dictis captivorum fides exstitit: desertis oppidis consul potitur.

XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequâquam tam facile bellum fuit. Cum ad Luceriam duceret legiones, quam oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum ei hostis obvius fuit. Ibi ira vires æquavit: prœlium varium et anceps fuit: tristius tamen eventu Romanis; et quia insueti erant vinci, et quia digredientes magis, quam in ipso certamine, senserunt, quantum in suâ parte plus vulnerum ac cædis fuisset. Itaque is terror in castris ortus, qui si pugnantes cepisset, insignis accepta clades foret. Tum quoque sollicita nox fuit jam invasurum castra Samnitem credentibus, aut primâ luce cum victoribus conserendas manus. Minus cladis, cæterum non plus animorum, ad hostes erat. Ubi primum illuxit, abire sine certamine cupiunt: sed via una, et ea ipsa præter

hostes, erat; quâ ingressi, præbuêre speciem rectâ tendentium ad castra oppugnanda. Consul arma capere milites jubet, et sequi se extra vallum: legatis, tribunis, præfectis sociorum imperat, quod apud quemque facto opus est. Omnes affirmant, "se quidem omnia facturos, sed militum jacere animos: totâ nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse. Si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, ut relicturi signa fuerint: nunc pudore a fugâ contineri, alioquin prŏ victis esse." Quæ ubi consul accepit, sibimet ipsi circumeundos alloquendosque milites ratus, ut ad quosque venerat, cunctantes arma capere increpabat; "Quid cessarent, tergiversarenturque? Hostem in castra venturum, nisi illi extra castra exîssent: et pro tentoriis suis pugnaturos, si pro vallo nollent: armatis ac dimicantibus dubiam victoriam esse: qui nudus atque inermis hostem maneat, ei aut mortem aut servitutem patiendam." Hæc jurganti increpantique respondebant, confectos se pugnâ hesternâ esse; nec virium quidquam, nec sanguinis superesse: majorem multitudinem hostium apparere, quam pridie fuerit. Inter hæc appropinquabat agmen: et, jam breviore intervallo certiora intuentes, vallum secum portare Samnitem affirmant, nec dubium esse, quin castra circumvallaturi sint. Tunc, enimvero, consul, indignum facinus esse, vociferari, tantam contumeliam ignominiamque ab ignavissimo accipi hoste. "Etiamne circumsedebimur," inquit, "in castris, ut fame potius per ignominiam, quam ferro, si necesse est, per virtutem, moriamur? Dii bene verterent, facerentque, quod se dignum quisque ducerent. Consulem M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum adversus hostes: casurumque inter signa Samnitium potius, quam circumvallari castra Romana videat." Dicta consulis legati, tribunique, et omnes turmæ equitum, et centuriones primorum ordinum, approbavêre. Tum pudore victus miles segniter arma capit, segniter e castris egreditur:

longo agmine, nec continenti, mœsti ac prope victi procedunt adversus hostem, nec spe, nec animo certiorem. Itaque simul conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo Samnitium agmine ad novissimum fremitus perfertur, Exisse, id quod timuerint, ad impediendum iter Romanos. Nullam inde ne fugæ quidem patere viam: illo loco aut cadendum esse, aut, stratis hostibus, per corpora eorum evadendum.

XXXVI. In medio sarcinas conjiciunt; armati suis quisque ordinibus instruunt aciem. Jam exiguum inter duas acies erat spatium, et stabant exspectantes, dum ab hostibus prius impetus, prius clamor inciperet. Neutris animus est ad pugnandum: diversique integri atque intacti abîssent, ni cedenti instaturum alterum timuissent. Suâ sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna, clamore incerto atque impari, cœpit: nec vestigio quisquam movebatur. Tum consul Romanus, ut rem excitaret, equitum paucas turmas extra ordinem immisit: quorum cum plerique delapsi ex equis essent, et alii turbati; et ab Samnitium acie ad opprimendos eos qui ceciderant, et ad suos tuendos ab Romanis procursum est. Inde paululum irritata pugna est, sed aliquanto et impigre magis, et plures procurrerant Samnites: et turbatus eques sua ipse subsidia territis equis proculcavit. Hinc fuga cœpta totam avertit aciem Romanam. Jamque in terga fugientium Samnites pugnabant, cum consul, equo prævectus ad portam castrorum, ac statione equitum ibi oppositâ, edictoque, ut, quicumque ad vallum tenderet, sive ille Romanus, sive Samnis esset, pro hoste haberent; hæc ipsa minitans, obstitit profuse tendentibus suis in castra. "Quo pergis," inquit, "miles? et hîc arma et viros invenies: nec, vivo consule tuo, nisi victor, castra intrabis. Proinde elige, cum cive an hoste pugnare malis." Hæc dicente consule, equites infestis cuspidibus circumfunduntur, ac peditem in pugnam redire jubent. Non virtus solum consulem, sed fors etiam adjuvit; quod non institerunt Samnites,

spatiumque circumagendi signa, vertendique aciem a castris in hostem fuit. Tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam: centuriones ab signiferis rapta signa inferre: et ostendere suis, paucos et ordinibus incompositis effuse venire hostes. Inter hæc consul, manus ad cœlum attollens, voce clarâ, ita ut exaudiretur, templum Jovi Statori vovet, si constitisset a fugâ Romana acies, redintegratoque prœlio cecidisset vicissetque legiones Samnitium. Omnes undique annisi ad restituendam pugnam, duces, milites, peditum equitumque vis: numen etiam Deorum respexisse nomen Romanum visum: adeo facile inclinata res, repulsique a castris hostes; mox etiam redacti ad eum locum, in quo commissa pugna erat. Ibi, objacente sarcinarum cumulo, quas conjecerant in medium, hæsêre impediti: deinde, ne diriperentur res, orbem armatorum sarcinis circumdant. Tum vero eos a fronte urgere pedites, ab tergo circumvecti equites: ita in medio cæsi captique. Captivorum numerus fuit septem millium ac ducentorum, qui omnes nudi sub jugum missi: cæsos retulêre ad quatuor millia octingentos. Ne Romanis quidem læta victoria fuit: recensente consule biduo acceptam cladem, amissorum militum numerus relatus septem millium ac ducentorum. Dum hæc in Apuliâ gerebantur, altero exercitu Samnites Interamnam, coloniam Romanam, quæ viâ Latinâ est, occupare conati, urbem non tenuerunt: agros depopulati cum prædam aliam inde mixtam hominum atque pecudum, colonosque captos agerent, in victorem incidunt consulem, ab Luceriâ redeuntem: nec prædam solum amittunt, sed ipsi longo atque impedito agmine incompositi cæduntur. Consul, Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas recipiendasque revocatis, et exercitu ibi relicto, comitiorum causâ Romam est profectus. Cui de triumpho agenti negatus honos, et ob amissa tot millia militum, et quod captivos sine pactione sub jugum misisset.

XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Sam-

nitibus materia belli deerat, in Etruriam traducto exercitu, primum pervastaverat Volsiniensem agrum: dein cum egressis ad tuendos fines, haud procul mœnibus ipsorum, depugnat. Duo millia octingenti Etruscorum cæsi: cæteros propinquitas urbis tutata est. In Rusellanum agrum exercitus traductus: ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam expugnatum: capta amplius duo millia hominum, minus duo millia circa muros cæsa. Pax tamen clarior majorque, quam bellum in Etruriâ eo anno fuerat, parta est. Tres validissimæ urbes, Etruriæ capita, Volsinii, Perusia, Arretium, pacem petiêre; et, vestimentis militum frumentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, inducias in quadraginta annos impetraverunt: multa præsens quingentûm millium æris in singulas civitates imposita. Ob hasce res gestas, consul cum triumphum ab senatu, moris magis causâ quam spe impetrandi, petîsset, videretque alios, quod tardius ab Urbe exîsset; alios, quod injussu senatûs ex Samnio in Etruriam transîsset, partim suos inimicos, partim collegæ amicos, ad solatium æquatæ repulsæ sibi quoque negare triumphum: "Non ita," inquit, "Patres conscripti, vestræ majestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar. Eodem jure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruriâ subactis, victoriâ et pace partâ, triumphabo." Ita senatum reliquit. Inde inter tribunos plebis contentio orta: pars intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebant; pars auxilio se adversus collegas triumphanti futuros. Jactata res ad populum est: vocatusque eo consul, cum M. Horatium, L. Valerium consules, C. Marcium Rutilum nuper, patrem ejus, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatûs, sed jussu populi triumphâsse diceret; adjiciebat, "se quoque laturum fuisse ad populum, ni sciret, mancipia nobilium tribunos plebis legem impedituros: voluntatem sibi ac favorem consentientis populi pro omnibus jussis esse, ac futura." Poste-

roque die, auxilio tribunorum plebis trium, adversus intercessionem septem tribunorum et consensum senatûs, celebrante populo diem, triumphavit. Et hujus anni parum constans memoria est. Postumium, auctor est Claudius, in Samnio captis aliquot urbibus, in Apuliâ fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis Luceriam compulsum: ab Atilio in Etruriâ res gestas, eumque triumphâsse. Fabius, ambo consules in Samnio et ad Luceriam res gessisse, scribit, traductumque in Etruriam exercitum, (sed ab utro consule non adjecit) et ad Luceriam utrimque multos occisos: inque eâ pugnâ Jovis Statoris ædem votam, ut Romulus ante voverat: sed fanum tantum, id est locus, templo effatus, sacratus fuerat. *Cæterum, hoc demum anno ut ædem etiam fieri senatus juberet, bis ejusdem voti damnata respublica in religionem venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis L. Papirius Cursor, quâ paternâ gloriâ, quâ suâ, et bellum ingens, victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam diem, præter L. Papirium patrem consulis, pepererat: et forte eodem conatu apparatuque omni opulentiâ insignium armorum bellum adornaverant: et Deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis militibus, delectu per omne Samnium habito novâ lege, ut, qui juniorum non convenisset ad imperatorium edictum, quique injussu abîsset, caput Jovi sacratum esset. Tum exercitus omnis Aquiloniam est indictus. Ad quadraginta millia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. Ibi mediis fere castris locus est conseptus cratibus pluteisque, et linteis contectus, patens ducentos maxime pedes in omnes pariter partes. Ibi ex libro vetere linteo lecto sacrificatum, sacerdote Ovio Pactio quodam, homine magno natu, qui se id sacrum petere affirmabat ex vetustâ Samnitium religione; quâ quondam usi majores eorum fuissent, cum adimendæ Etruscis Capuæ clandestinum cepissent consilium. Sacrificio perfecto, per viatorem impe-

rator acciri jubebat nobilissimum quemque genere factisque: singuli introducebantur. Erat cum alius apparatus sacri, qui perfundere religione animum posset; tum in loco circa omni contecto aræ in medio, victimæque circa cæsæ, et circumstantes centuriones strictis gladiis. Admovebatur altaribus miles, magis ut victima, quam ut sacri particeps: adigebaturque jurejurando, quæ visa auditaque in eo loco essent, non enuntiaturum. Dein jurare cogebatur diro quodam carmine, in exsecrationem capitis familiæque et stirpis composito, nisi isset in prœlium, quo imperatores duxissent: et si aut ipse ex acie fugisset, aut, si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Id primo quidam abnuentes juraturos se, obtruncati circa altaria sunt: jacentes deinde inter stragem victimarum documento cæteris fuêre, ne abnuerent. Primoribus Samnitium eâ detestatione obstrictis, decem nominatis ab imperatore, eis dictum, ut vir virum legerent, donec sexdecim millium numerum confecissent. Ea legio linteata ab integimento consepti, quo sacrata nobilitas erat, appellata est. His arma insignia data, et cristatæ galeæ, ut inter cæteros eminerent. Paulo plus viginti millium alius exercitus fuit, nec corporum specie, nec gloriâ belli, nec apparatu, linteatæ legioni dispar. Hic hominum numerus, quod roboris erat, ad Aquiloniam consedit.

XXXIX. Consules profecti ab Urbe: prior Sp. Carvilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius, superioris anni consul, in agro Interamnati reliquerat, decretæ erant, cum eis in Samnium profectus, dum hostes, operati superstitionibus, concilia secreta agunt, Amiternum oppidum de Samnitibus vi cepit. Cæsa ibi millia hominum duo ferme atque octingenti: capta quatuor millia ducenti septuaginta. Papirius, novo exercitu (ita decretum erat) scripto, Duroniam urbem expugnavit: minus, quam collega, cepit hominum, plus aliquanto occidit: præda opulenta utrobique est parta. Inde pervagati Samnium consules,

maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium, Papirius ad Aquiloniam (ubi summa rei Samnitium erat) pervenit. Ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est, neque naviter pugnatum: lacessendo quietos, resistentibus cedendo, comminandoque magis, quam inferendo pugnam, dies absumebatur: quod cum inciperetur, remittereturque, omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in dies. Altera Romana castra viginti millium spatio aberant: et absentis collegæ consilia omnibus gerendis intererant rebus: intentiorque Carvilius, quo majore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam, quam ad Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papirius, jam per omnia ad dimicandum satis paratus, nuntium ad collegam mittit; sibi in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confligere cum hoste. Opus esse, et illum, quantâ maximâ vi posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda. Diem ad proficiscendum nuntius habuit: nocte rediit, approbare collegam consulta referens. Papirius, nuntio misso, extemplo concionem habuit; multa de universo genere belli, multa de præsenti hostium apparatu, vanâ magis specie, quam efficaci ad eventum, disseruit. "Non enim cristas vulnera facere; et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum: et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari. Auream olim atque argenteam Samnitium aciem a parente suo occidione occisam; spoliaque ea honestiora victori hosti, quam ipsis arma, fuisse. Datum hoc forsan nomini familiæque suæ, ut adversus maximos conatus Samnitium opponerentur duces; spoliaque ea referrent, quæ insignia publicis etiam locis decorandis essent. Deos immortales adesse propter toties petita fœdera, toties rupta: tum, si qua conjectura mentis divinæ sit, nulli unquam exercitui fuisse infestiores, quam qui, nefando sacro mixtâ hominum pecudumque cæde respersus, ancipiti Deûm iræ devotus, hinc fœ-

derum cum Romanis ictorum testes Deos, hinc jurisjurandi adversus fœdera suscepti exsecrationes horrens, invitus juraverit, oderit sacramentum, uno tempore Deos, cives, hostes metuat."

XL. Hæc, comperta perfugarum indiciis, cum apud infensos jam suâ sponte milites dìsseruisset, simul divinæ humanæque spei pleni, clamore consentienti pugnam poscunt; pœnitet in posterum diem dilatum certamen; moram diei noctisque oderunt. Tertiâ vigiliâ noctis, jam relatis literis a collegâ, Papirius silentio surgit, et pullarium in auspicium mittit. Nullum erat genus hominum in castris intactum cupiditate pugnæ: summi infimique æque intenti erant: dux militum, miles ducis, ardorem spectabat. Is ardor omnium etiam ad eos, qui auspicio intererant, pervenit: nam, cum pulli non pascerentur, pullarius, auspicium mentiri ausus, tripudium solistimum consuli nuntiavit. Consul lætus, auspicium egregium esse, et Deis auctoribus rem gesturos, pronuntiat; signumque pugnæ proponit. Exeunti jam forte in aciem nuntiat perfuga, viginti cohortes Samnitium (quadringenariæ ferme erant) Cominium profectas; quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit: ipse signa ocyus proferri jubet, subsidiaque suis quæque locis, et præfectos subsidiis attribuerat. Dextro cornu L. Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios, Caios Cædicium et Trebonium, præfecit. Sp. Nautium mulos, detractis clitellis, cum cohortibus alariis in tumulum conspectum propere circumducere jubet, atque inde inter ipsam dimicationem, quanto maxime posset, moto pulvere ostendere. Dum his intentus imperator erat, altercatio inter pullarios orta de auspicio ejus diei, exauditaque ab equitibus Romanis; qui, rem haud spernendam rati, Sp. Papirio fratris filio consulis, ambigi de auspicio, renuntiaverunt. Juvenis, ante doctrinam Deos spernentem natus, rem inquisitam, ne quid incompertum deferret ad consulem, detulit. Cui ille, "Tu quidem macte

virtute diligentiâque esto: cæterum qui auspicio adest, si quid falsi nuntiat, in semet ipsum religionem recipit. Mihi quidem tripudium nuntiatum, populo Romano exercituique egregium auspicium est." Centurionibus deinde imperavit, ut pullarios inter prima signa constituerent. Promovent et Samnites signa; insequitur acies ornata armataque, ut hostium quoque magnificum spectaculum esset. Priusquam clamor tolleretur, concurrereturque, emisso temere pilo ictus pullarius ante signa cecidit: quod ubi consuli nuntiatum est, "Dii in prœlio sunt," inquit; "habet pœnam noxium caput." Ante consulem hæc dicentem corvus voce clarâ occinuit: quo lætus augurio consul, affirmans nunquam humanis rebus magis præsentes interfuisse Deos, signa canere, et clamorem tolli jussit.

XLI. Prœlium commissum atrox, cæterum longe disparibus animis. Romanos ira, spes, ardor certaminis, avidos hostium sanguinis in prœlium rapit: Samnitium magnam partem necessitas ac religio invitos magis resistere, quam inferre pugnam, cogit: nec sustinuissent primum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot jam annos vinci assueti, ni potentior alius metus insidens pectoribus a fugâ retineret. Quippe in oculis erat omnis ille occulti paratus sacri, et armati sacerdotes, et promiscua hominum pecudumque strages, et respersæ fando nefandoque sanguine aræ, et dira exsecratio, ac furiale carmen, detestandæ familiæ stirpique compositum: his vinculis fugæ obstricti stabant, civem magis quam hostem timentes. Instare Romanus a cornu utroque, a mediâ acie, et cædere Deorum hominumque attonitos metu. Repugnatur segniter, ut ab iis, quos timor moraretur a fugâ. Jam prope ad signa cædes pervenerat, cum ex transverso pulvis, velut ingentis agminis incessu motus, apparuit. Sp. Nautius (Octavium Metium quidam eum tradunt) dux alaribus cohortibus erat: pulverem majorem, quam pro numero, excitabant:

insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant: arma signaque per turbidam lucem in primo apparebant: post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen dabat. Fefellitque non Samnites modo, sed etiam Romanos: et consul affirmavit errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostes accideret, captum Cominium, victorem collegam adesse: anniterentur vincere prius, quam gloria alterius exercitûs fieret. Hæc insidens equo: inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant. Ipse Trebonio Cædicioque prædixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem vidissent, quantâ maximâ vi possent, concitarent equites in hostem. Ad nutum omnia, ut ex ante præparato, fiunt: panduntur inter ordines viæ: provolat eques, atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium ruit; perrumpitque ordines, quâcumque impetum dedit: instant Volumnius et Scipio, et perculsos sternunt. Tum, jam Deorum hominumque victâ vi, funduntur linteatæ cohortes: pariter jurati injuratique fugiunt, nec quemquam, præter hostes, metuunt. Peditum agmen, quod superfuit pugnæ, in castra ad Aquiloniam compulsum est: nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt: equites eques sequitur, peditem pedes: ac diversa cornua, dextrum ad castra Samnitium, lævum ad urbem tendit. Prior aliquanto Volumnius castra cepit: ad urbem Scipioni majore resistitur vi; non quia plus animi victis est, sed melius muri, quam vallum, armatos arcent: inde lapidibus propulsant hostem. Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi, transacta res esset, lentiorem fore munitæ urbis oppugnationem ratus, interrogat milites, Sati'n' æquo animo paterentur, ab altero cornu castra capta esse; se victores pelli a portis urbis? Reclamantibus universis, primus ipse, scuto super caput elato, pergit ad portam: secuti alii, testudine factâ, in urbem perrumpunt: deturbatisque Samnitibus, qui circa portam erant, muros occupa-

vêre: penetrare in interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

XLII. Hæc primo ignorare consul, et intentus recipiendo exercitui esse: jam enim præceps in occasum sol erat; et appetens nox periculosa et suspecta omnia etiam victoribus faciebat. Progressus longius ab dextrâ castra capta videt: ab lævâ clamorem in urbe mixtum pugnantium ac paventium fremitu esse; et tum forte certamen ad portam erat. Advectus deinde equo propius, ut suos in muris videt, nec jam integri quidquam esse, quoniam temeritate paucorum magnæ rei parta occasio esset, acciri, quas receperat, copias, signaque in urbem inferri jussit. Ingressi proximâ ex parte, quia nox appropinquabat, quievêre: nocte oppidum ab hostibus desertum est. Cæsa illo die ad Aquiloniam Samnitium millia triginta trecenti quadraginta: capta tria millia octingenti et septuaginta; signa militaria nonaginta septem. Cæterum illud memoriæ traditur, non ferme alium ducem lætiorem in acie visum, seu suopte ingenio, seu fiduciâ bene gerendæ rei. Ab eodem robore animi, neque controverso auspicio revocari a prœlio potuit; et in ipso discrimine, quo templa Diis immortalibus voveri mos erat, voverat Jovi Victori, si legiones hostium fudisset, pocillum mulsi prius, quam temetum biberet, sese facturum. Id votum Diis cordi fuit; et auspicia in bonum verterunt.

XLIII. Eâdem fortunâ ab altero consule ad Cominium gesta res. Primâ luce, ad mœnia omnibus copiis admotis, coronâ cinxit urbem; subsidiaque firma, ne quâ eruptio fieret, portis opposuit. Jam signum dantem eum nuntius a collegâ trepidus de viginti cohortium adventu et ab impetu moratus est, et partem copiarum revocare instructam intentamque ad oppugnandum coëgit. D. Brutum Scævam legatum, cum legione primâ et decem cohortibus alariis equitatuque, ire adversus subsidium hostium jussit:

quocumque in loco fuisset obvius, obsisteret ac moraretur; manumque, si forte ita res posceret, conferret; modo ne ad Cominium eæ copiæ admoveri possent. Ipse scalas ferri ad muros ab omni parte urbis jussit, ac testudine ad portas successit: simul et refringebantur portæ, et vis undique in muros fiebat. Samnites, sicut, antequam in muris viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis aditu hostes; ita, postquam jam non ex intervallo nec missilibus, sed comminus gerebatur res; et, qui ægre successerant ex plano in muros, loco, quem magis timuerant, victo, facile in hostem imparem ex æquo pugnabant; relictis turribus murisque, in forum omnes compulsi, paulisper inde tentaverunt extremam pugnæ fortunam. Deinde, abjectis armis, ad undecim millia hominum et quadringenti in fidem consulis venerunt: cæsa ad quatuor millia trecenti octoginta. Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. Inde medio inter duas urbes spatio, ubi tertia exspectata erat pugna, hostes non inventi: septem millia passuum cum abessent a Cominio, revocati ab suis, neutri prœlio occurrerunt. Primis ferme tenebris, cum in conspectu jam castra, jam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par accidens sustinuit: deinde e regione castrorum, quæ incensa ab Romanis erant, flamma late fusa certioris cladis indicio progredi longius prohibuit. Eo ipso loco [prope] temere sub armis strati passim inquietum omne tempus noctis, exspectando timendoque lucem, egêre. Primâ luce, incerti quam in partem intenderent iter, repente in fugam consternantur, conspecti ab equitibus; qui, egressos nocte ab oppido Samnites persecuti, viderant multitudinem, non vallo, non stationibus firmatam. Conspecta et ex muris Aquiloniæ ea multitudo erat: jamque etiam legionariæ cohortes sequebantur. Cæterum nec pedes fugientes persequi potuit: et ab equite novissimi agminis ducenti ferme et octoginta interfecti.

Arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquêre: alio agmine incolumi, ut ex tantâ trepidatione, Bovianum perventum est.

XLIV. Lætitiam utriusque exercitûs Romani auxit et ab alterâ parte feliciter gesta res: uterque ex alterius sententiâ consul captum oppidum diripiendum militi dedit; exhaustis deinde tectis ignem injecit: eodemque die Aquilonia et Cominium deflagrâvêre: et consules, cum gratulatione mutuâ legionum suâque, castra conjunxêre. In conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cujusque merito laudavit donavitque; et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem, fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris filium, et quatuor centuriones, manipulumque hastatorum, armillis aureisque coronis donavit; Nautium propter expeditionem, quâ magni agminis modo terruerat hostes; juvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in prœlio operam, et nocte, quâ fugam infestam Samnitibus ab Aquiloniâ clam egressis fecit; centuriones militesque, quia primi portam murumque Aquiloniæ ceperant. Equites omnes, ob insignem multis locis operam, corniculis armillisque argenteis donat. Consilium inde habitum, cum jam tempus esset deducendi ab Samnio exercitûs, aut utriusque, aut certe alterius. Optimum visum, quo magis fractæ res Samnitium essent, eo pertinacius et infestius agere cætera, et persequi; ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus tradi posset. Quando jam nullus esset hostium exercitus, qui signis collatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium oppugnationes; quarum per excidia militem locupletare prædâ, et hostem pro aris ac focis dimicantem conficere possent. Itaque, literis missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis, diversi, Papirius ad Sæpinum, Carvilius ad Volanam oppugnandam, legiones ducunt.

XLV. Literæ consulum ingenti lætitiâ et in curiâ

et in concione auditæ; et quatridui supplicatione publicum gaudium privatis studiis celebratum est. Nec populo Romano magna solum, sed peropportuna etiam, ea victoria fuit; quia per idem forte tempus rebellâsse Etruscos allatum est. Subibat cogitatio animum, quonam modo tolerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi venisset; quæ, conjuratione Samnitium erecta, quoniam ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium esset, occupationem populi Romani pro occasione rebellandi habuisset. Legationes sociorum, a M. Atilio prætore in senatum introductæ, querebantur, uri et vastari agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Romano nollent: obtestabanturque Patres conscriptos, ut se a vi atque injuriâ communium hostium tutarentur. Responsum legatis, "curæ senatui futurum, ne socios fidei suæ pœniteret: Etruscorum propediem eamdem fortunam, quam Samnitium, fore." Segnius tamen, quod ad Etruriam attinebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos annos in amicitiâ fuerant, allatum foret, arma Etruscis junxisse. Hujus propinquitas populi acuit curam Patribus, ut feciales mittendos ad res repetendas censerent: quibus non redditis, ex auctoritate Patrum jussu populi bellum Faliscis indictum est; jussique consules sortiri, uter ex Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. Jam Carvilius Volanam, et Palumbinum, et Herculaneum ex Samnitibus ceperat: Volanam intra paucos dies, Palumbinum eodem, quo ad muros accessit. Ad Herculaneum bis etiam signis collatis ancipiti prœlio, et cum majore suâ quam hostium jacturâ, dimicavit. Castris deinde positis, mœnibus hostem inclusit: oppugnatum oppidum, captumque. In his tribus urbibus capta aut cæsa ad decem millia hominum, ita ut parvo admodum plures caperentur. Sortientibus provincias consulibus, Etruria Carvilio evenit secundum vota militum, qui vim frigoris jam in Samnio non patiebantur. Papirio ad

Sæpinum major vis hostium restitit. Sæpe in acie, sæpe in agmine, sæpe circa ipsam urbem adversus eruptiones hostium, pugnatum: neque obsidio neque bellum ex æquo erat; non enim muris magis se Samnites, quam armis ac viris mœnia, tutabantur. Tandem pugnando in obsidionem justam coëgit hostes: obsidendoque, vi atque operibus urbem expugnavit: itaque ab irâ plus cædis editum, captâ urbe. Septem millia quadringenti cæsi; capta minus tria millia hominum: præda, quæ plurima fuit, congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi concessa est.

XLVI. Nives jam omnia oppleverant, nec durari extra tecta poterat; itaque consul exercitum de Samnio deduxit. Venienti Romam triumphus omnium consensu est delatus. Triumphavit in magistratu, insigni, ut illorum temporum habitus erat, triumpho. Pedites equitesque insignes donis transiêre, ac transvecti sunt: multæ civicæ coronæ, vallaresque ac murales, conspectæ. Inspectata spolia Samnitium: et decore ac pulchritudine paternis spoliis (quæ nota frequenti publicorum ornatu locorum erant) comparabantur. Nobiles aliquot captivi, clari suis patrumque factis, ducti. Æris gravis transvecta vicies centena et ad triginta tria millia: id æs redactum ex captivis dicebatur: argenti, quod captum ex urbibus erat, pondo millia trecenta triginta. Omne æs argentumque in ærarium conditum; militibus nihil datum ex prædâ est: auctaque ea invidia est ad plebem, quod tributum etiam in stipendium militum collatum est: cum, si spreta gloria fuisset captivæ, pecuniæ in ærarium illatæ, et militi tum dari ex prædâ, et stipendium militare præstari potuisset. Ædem Quirini (quam in ipsâ dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio; neque, Hercule, tam exiguo tempore perficere potuisset) ab dictatore patre votam, filius consul dedicavit, exornavitque hostium spoliis; quorum tanta multitudo fuit, ut non templum tantum forumque his ornaretur; sed sociis etiam colonisque

finitimis, ad templorum locorumque publicorum ornatum, dividerentur. A triumpho exercitum in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat, hibernatum duxit. Inter hæc Carvilius consul, in Etruriâ Troïlium primum oppugnare adortus, quadringentos septuaginta ditissimos, pecuniâ grandi pactos ut abire inde liceret, dimisit: cæteram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. Inde quinque castella, locis sita munitis, expugnavit. Cæsa ibi hostium duo millia quadringenti; minus duo millia capti. Et Faliscis pacem petentibus annuas inducias dedit, pactus centum millia gravis æris, et stipendium ejus anni militibus. His rebus actis ad triumphum decessit, ut minus clarum de Samnitibus, quàm collegæ triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli æquatum. Æris gravis tulit in ærarium trecenta octoginta millia: de reliquo ære ædem Fortis Fortunæ de manubiis faciendam locavit, prope ædem ejus Deæ ab rege Ser. Tullio dedicatam: et militibus ex prædâ centenos binos asses, et alterum tantum centurionibus atque equitibus (malignitate collegæ gratius accipientibus munus) divisit. Favor consulis tutatus ad populum est L. Postumium legatum ejus; qui, dictâ die à M. Cantio tribuno plebis, fugerat in legationem (ut fama ferebat) populi judicium: jactarique magis, quàm peragi, accusatio ejus poterat.

XLVII. Exacto jam anno, novi tribuni plebis magistratum inierant: iisque ipsis, quia vitio creati erant, quinque post dies alii suffecti. Lustrum conditum eo anno est à P. Cornelio Arvinâ, C. Marcio Rutilo, censoribus: censa capitum millia ducenta sexaginta duo trecenta viginti duo. Censores vicesimi sexti a primis censoribus; lustrum undevicesimum fuit. Eodem anno coronati primum, ob res bello bene gestas, ludos Romanos spectaverunt: palmæque tum primum, translato e Græciâ more, victoribus datæ. Eodem anno ab ædilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis, via a

Martis silice ad Bovillas perstrata est. Comitia consularia L. Papirius habuit: creavit consules Q. Fabium Maximi filium Gurgitem, et D. Junium Brutum Scævam. Ipse Papirius prætor factus. Multis rebus lætus annus vix ad solatium unius mali, pestilentiæ urentis simul Urbem atque agros, suffecit; portentoque jam similis clades erat: et libri aditi, quinam finis, aut quod remedium ejus mali ab Diis daretur. Inventum in libris, Æsculapium ab Epidauro Romam arcessendum: neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quidquam de eâ re actum; præterquam quod unum diem Æsculapio supplicatio habita est.

EPITOMÆ

LIBRORUM DECEM DEPERDITORUM.

EPITOME LIBRI UNDECIMI.

Cum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnâsset, et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus, pater, deprecatus hanc filii ignominiam, eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est; idque præstitit. Ejus consiliis et operâ filius consul adjutus, cæsis Samnitibus, triumphavit. C. Pontium, imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. Cum civitas pestilentiâ laboraret, missi legati, ut Æsculapii signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportavêre: eoque in insulam Tiberis egresso, eodem loco ædes Æsculapio consecrata est. L. Postumius consularis, quoniam, cum exercitui præesset, operâ militum in agro suo usus erat, damnatus est. Cum Samnitibus pacem petentibus fœdus quarto renovatum est. Curius Dentatus consul, Samnitibus cæsis, et Sabinis, qui rebellaverant, victis, et in deditionem acceptis, bis in eodem magistratu triumphavit. Coloniæ deductæ sunt, Castrum, Sena, Adria. Triumviri capitales tunc primum creati sunt. Censu acto, lustrum conditum est: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo millia. Plebs, propter æs alienum, post graves et longas seditiones, ad ultimum secessit in Janiculum: unde a Q. Hortensio dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. Res præterea contra Volsinienses gestas continet: item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat.

EPITOME LIBRI DUODECIMI.

Cum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indicto, L. Cæcilius prætor cum legionibus ab iis cæsus est. Cum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui præerat classi, occiso, legati, ad eos a senatu, ut de iis injuriis quererentur, missi, pulsati sunt: ob id, bellum iis indictum est. Samnites defecerunt. Adversus eos, et Lucanos, et Bruttios, et Etruscos, aliquot prœliis a compluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus, Epirotarum rex, ut auxilium ferret Tarentinis, in Italiam venit. Cum in præsidium Rheginorum legio Campana cum præfecto Decio Jubellio missa esset, occisis Rheginis Rhegium occupavit.

EPITOME LIBRI DECIMI TERTII.

Valerius Lævinus consul parum prospere adversus Pyrrhum pugnavit; elephantorum maxime inusitatâ facie territis militibus. Post id prœlium, cum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit; populabundusque ad urbem Romam processit. C. Fabricius, missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra, ut patriam desereret, a rege tentatus est. Captivi sine pretio remissi sunt. Cineas, legatus a Pyrrho ad senatum missus, petiit, ut componendæ pacis causâ rex in urbem reciperetur: de quâ re cum ad frequentiorem senatum referri placuisset, Ap. Claudius, qui, propter valetudinem oculorum, jamdiu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam, et sententiâ suâ tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius, censor primus ex plebe, lustrum condidit:

censa sunt civium capita ducenta septuaginta octo millia, ducenta viginti duo. Iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. Cum Carthaginiensibus quartum fœdus renovatum est. Cum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, se regi venenum daturum, cum indicio ad regem remissus est. Res præterea contra Etruscos, Lucanos, Bruttios, et Samnites, prospere gestas continet.

EPITOME LIBRI DECIMI QUARTI.

Pyrrhus in Siciliam trajecit. Cum, inter alia prodigia, fulmine dejectum esset in Capitolio Jovis signum, caput ejus per aruspices inventum est. Curius Dentatus, cum delectum haberet, ejus, qui citatus non responderat, bona primus vendidit. Pyrrhum iterum ex Siciliâ in Italiam reversum vicit, et Italiâ expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem pondo argenti facti haberet. Lustro a censoribus condito, censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum millia, ducenta viginti quatuor. Cum Ptolemæo, Ægypti rege, societas juncta est. Sextilia, virgo Vestalis, damnata incesti, viva defossa est. Coloniæ deductæ sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit: quo facto ab iis fœdus violatum est. Res præterea contra Lucanos, Samnites, et Bruttios, feliciter gestas, et Pyrrhi regis mortem continet.

EPITOME LIBRI DECIMI QUINTI.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. Legio Campana, quæ Rhegium occupaverat, obsessa, dedi-

tione factâ, securi percussa est. Cum legatos Apolloniatium ad senatum missos quidam juvenes pulsâssent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis pax data est. Coloniæ deductæ, Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. Tunc primum populus Romanus argento uti cœpit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. Quæstorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

EPITOME LIBRI DECIMI SEXTI.

Origo Carthaginiensium, et primordia urbis eorum, referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum, auxilium Mamertinis ferendum censuit senatus, cum de eâ re inter suadentes ut id fieret, dissuadentesque, contentio fuisset. Transgressis tum primum mare equitibus Romanis, adversus Hieronem sæpius bene pugnatum. Petenti pax data est. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta octoginta duo millia, ducenta triginta quatuor. D. Junius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris edidit primus. Colonia Æsernia deducta est. Res præterea contra Pœnos et Vulsinios prospere gestas continet.

EPITOME LIBRI DECIMI SEPTIMI.

Cn. Cornelius consul, a classe Punicâ circumventus, et per fraudem velut in colloquium evocatus, captus est. C. Duilius consul adversus classem Pœnorum prospere pugnavit, primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriæ duxit triumphum: ob quam causam ei perpetuus honos habitus est, ut revertenti a cœnâ, tibicine canente, funale præferretur. L.

Cornelius consul in Sardiniâ et Corsicâ contra Sardos, et Corsos, et Hannonem Pœnorum ducem, feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul, cum in locum iniquum, a Pœnis circumsessum, temere duxisset exercitum, M. Calpurnii tribuni militum virtute et operâ evasit; qui, cum trecentis militibus eruptione factâ, hostes in se converterat. Hannibal, dux Pœnorum, victâ classe, cui præfuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul, victis navali prœlio Pœnis, in Africam trajecit.

EPITOME LIBRI DECIMI OCTAVI.

Atilius Regulus in Africâ serpentem portentosæ magnitudinis, cum magnâ militum clade, occidit; et, cum aliquot prœliis bene adversus Carthaginienses pugnâsset, successorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per literas ad senatum missas questus est; in quibus, inter causas petendi successoris erat, quod agellus ejus a mercenariis desertus esset. Quærente deinde Fortunâ, ut magnum utriusque casûs exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo Lacedæmoniorum duce, victus prœlio et captus est. Res deinde a ducibus Romanis omnibus terrâ marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Ti. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, Manius Valerius Maximus, censores, cum senatum legerent, tredecim senatu moverunt: lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem millia, septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace, et, si eam non posset impetrare, de captivis commutandis ageret, et jurejurando adstrictus, rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset;

utrumque negandi auctor senatui fuit: et, cum fide custoditâ reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumto, periit.

EPITOME LIBRI UNDEVICESIMI.

Cæcilius Metellus, rebus adversus Pœnos prospere gestis, speciosum egit triumphum, tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul, contra auspicia profectus, jussis mergi pullis, qui cibari nolebant, infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit; et, revocatus a senatu, jussusque dictatorem dicere, Claudium Gliciam dixit, sortis ultimæ hominem; qui, coactus abdicare se magistratu, postea ludos prætextatus spectavit. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. Cum Pœnis captivorum commutatio facta est. Coloniæ deductæ sunt Fregenæ, in agro Sallentino Brundisium. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quinquaginta unum millia, ducenta viginti duo. Claudia, soror P. Claudii, qui, contemtis auspiciis, male pugnaverat, a ludis revertens, cum turbâ premeretur, dixit: "Utinam frater meus viveret, iterumque classem duceret!" Ob eam causam multa ei dicta est. Duo prætores tum primum creati sunt. Cæcilius Metellus, pontifex maximus, A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, cum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in Urbe tenuit, nec passus est a sacris recedere. Rebus adversus Pœnos a pluribus ducibus prospere gestis, summam victoriæ C. Lutatius consul, victâ ad Ægates insulas classe Pœnorum, imposuit. Petentibus Carthaginiensibus pax data est. Cum templum Vestæ arderet, Cæcilius Metellus, pontifex maximus, ex incendio sacra rapuit. Duæ tribus adjectæ sunt

Velina et Quirina. Falisci cum rebellâssent, sexto die perdomiti, in deditionem venerunt.

EPITOME LIBRI VICESIMI.

Spoletium colonia deducta est. Adversus Ligures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi, cum rebellâssent, subacti sunt. Tuccia, virgo Vestalis, incesti damnata est. Bellum Illyriis, propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum, indictum est: subactique in deditionem venerunt. Prætorum numerus ampliatus est, ut essent quatuor. Galli Transalpini, qui in Italiam irruperant, cæsi sunt. Eo bello populus Románus sui Latinique nominis trecenta millia armatorum habuisse dicitur. Exercitibus Romanis tum primum trans Padum ductis, Galli Insubres, aliquot prœliis fusi, in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul, occiso Insubrium Gallorum duce Virdomaro, opima spolia retulit. Istri subacti sunt. Item Illyrii, cum rebellâssent, domiti in deditionem venerunt. Lustrum a censoribus conditum est, quo censa sunt civium capita ducenta septuaginta millia, ducenta tredecim. Libertini in quatuor tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent; Esquilinam, Palatinam, Suburranam, Collinam. C. Flaminius censor viam Flaminiam munivit, et Circum Flaminium exstruxit. Coloniæ deductæ in agro de Gallis capto, Placentia et Cremona.

EPITOME LIBRI VICESIMI PRIMI.

In Italiam belli Punici secundi ortus narratur, et Hannibalis Pœnorum ducis, contra fœdus, per Iberum amnem transitus; a quo Saguntum, sociorum populi Romani civitas, obsessa, octavo mense capta est. De quibus injuriis missi legati ad Carthaginienses, qui quererentur: cum satisfacere nollent, bellum iis indictum est. Hannibal, superato Pyrenæo saltu, per Gallias, fusis Volcis, qui obsistere conati erant, ad Alpes venit; et laborioso per eas transitu (cum montanos quoque Gallos obvios aliquot prœliis repulisset) descendit in Italiam, et ad Ticinum amnem Romanos equestri prœlio fudit: in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. Iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso, Hannibal Apenninum quoque, per magnam militum vexationem propter vim tempestatum, transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispaniâ contra Pœnos prospere pugnavit, duce hostium Magone capto.

T. LIVII PATAVINI

LIBER VICESIMUS PRIMUS.

I. In parte operis mei licet mihi præfari, quod in principio summæ totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quæ unquam gesta sint, me scripturum; quod, Hannibale duce, Carthaginienses cum populo Romano gessêre. Nam neque validiores opibus ullæ inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo Punico conserebant bello: et adeo varia belli fortuna ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope majoribus certârunt, quam viribus: Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma; Pœnis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est, Hannibalem, annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, cum, perfecto Africo bello, exercitum eo trajecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris jurejurando adactum, se, cum primum posset, hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritûs virum Sicilia Sardiniaque amissæ: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam, inter motum Africæ, fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos,

ita deinde novem annis in Hispaniâ augendo Punico imperio gessit; ut appareret, majus eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum: et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Pœnos arma Italiæ illaturos fuisse, quæ Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris peropportuna, et pueritia Hannibalis, distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem et filium octo ferme annos imperium obtinuit; flore ætatis (uti ferunt) primo Hamilcari conciliatus: gener inde ob altam indolem provecto annis adscitus; et, quia gener erat, factionis Barcinæ opibus, quæ apud milites plebemque plus quam modicæ erant, haud sane voluntate principum, imperio potitus. Is, plura consilio quam vi gerens, hospitiis regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus, quam bello aut armis, rem Carthaginiensem auxit. Cæterum nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palam, ob iram interfecti ab eo domini, obtruncavit; comprehensusque ab circumstantibus, haud alio quam si evasisset vultu, tormentis quoque cum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut, superante lætitiâ dolores, ridentis etiam speciem præbuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia miræ artis in sollicitandis gentibus, imperioque jungendis suo fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque, mediis inter imperia duorum populorum, libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum, haud dubia res fuit, quin prærogativam militarem, quâ extemplo juvenis Hannibal in prætorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vixdum puberem Hasdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Hannibal, atque in paternas succederet opes. Hanno, alterius factionis princeps, "Et æquum postulare videtur," inquit, "Hasdrubal; et ego tamen

non censeo, quod petit, tribuendum." Cum admiratione tam ancipitis sententiæ in se omnes convertisset, "Florem ætatis," inquit, "Hasdrubal, quem ipse patri Hannibalis fruendum præbuit, justo jure eum a filio repeti censet: nos tamen minime decet, juventutem nostram pro militari rudimento assuefacere libidini prætorum. An hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et regni paterni speciem videat? et, cujus regis genero hæreditarii sint relicti exercitus nostri, ejus filio parum mature serviamus? Ego, istum juvenem domi tenendum, sub legibus, sub magistratibus docendum vivere æquo jure cum cæteris, censeo: ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet."

IV. Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentiebantur: sed (ut plerumque fit) major pars meliorem vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit. Hamilcarem juvenem redditum sibi veteres milites credere; eumdem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris, lineamentaque intueri: dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit, itaque haud facile decerneres, utrum imperatori, an exercitui, carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam præficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset; neque milites alio duce plus confidere, aut audere. Plurimum audaciæ ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat: nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par: cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate, modus finitus: vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora. Id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea neque molli strato neque silentio arcessita. Multi sæpe militari sagulo opertum, humi jacentem inter custodias stationesque mili-

tum, conspexerunt. Vestitus nihil inter æquales excellens: arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longe primus erat: princeps in prœlium ibat: ultimus conserto prœlio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia æquabant; inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus Deûm metus, nullum jusjurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit, nullâ re, quæ agenda videndaque magno futuro duci esset, prætermissâ.

V. Cæterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta, bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit: quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum fines prius (ultra Iberum ea gens in parte magis, quam in ditione, Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petîsse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, jungendoque, tractus ad id bellum videri posset. Carteiam, urbem opulentam, caput gentis ejus, expugnat, diripitque. Quo metu perculsæ minores civitates, stipendio imposito, imperium accepêre. Victor exercitus, opulentusque prædâ, Carthaginem novam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo prædam, stipendio præterito cum fide exsolvendo, cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccæos promotum bellum. Hermandica et Arbocala urbes vi captæ. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa. Ab Hermandicâ profugi, exsulibus Olcadum, priore æstate domitæ gentis, cum se junxissent, concitant Carpetanos: adortique Hannibalem regressum ex Vaccæis, haud procul Tago flumine agmen grave prædâ turbavêre. Hannibal prœlio abstinuit; castrisque super ripam positis, cum prima quies silen-

tiumque ab hostibus fuit, amnem vado trajecit: valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus præcepit, ut, cum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripâ, elephantos ante quadraginta disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccæorumque centum millia fuere; invicta acies, si æquo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces, et multitudine freti, et quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato, passim sine ullius imperio, quâ cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte alterâ ripæ vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquâquam pari certamine concursum; quippe ubi pedes instabilis, ac vix vado fidens, vel ab inermi equite, equo temere acto, perverti posset; eques, corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumta: quidam, vorticoso amni delati in hostes, ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex variâ trepidatione cum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal, agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripâ fecit: vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. Et jam omnia trans Iberum, præter Saguntinos, Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat: ceterum jam, belli causa, certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis: quibus cum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen juris, sed vim, quæri appareret; legati a Saguntinis Romam missi, auxilium ad bellum jam haud dubie imminens orantes. Consules tunc Romæ erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus; qui cum, legatis in senatum introductis, de republicâ retulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspicien-

dias; quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam trajicerent, ac sociorum populi Romani querimonias deferrent. Hac legatione decretâ, necdum missâ, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum. Alii, provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terrâ marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum. Erant, qui non temere movendam rem tantam, exspectandosque ex Hispaniâ legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutissima videbatur, vicit: legatique eo maturius missi, P. Valerius Flaccus et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, jam Saguntum summâ vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra Iberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho insulâ dicuntur, mixtique etiam ab Ardeâ Rutulorum quidam generis: cæterum in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinæ, quâ fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal, infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartito aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cætera circa, vallem vergens: adversus eum vineas agere instituit, per quas aries mœnibus admoveri posset: sed ut locus procul muro satis æquus agendis vineis fuit; ita haudquâquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis succedebat: et turris ingens imminebat: et murus, ut in suspecto loco, supra cæteræ modum altitudinis emunitus erat; et juventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur, ibi vi majore obsistebant. Ac primo missilibus sub-

movere hostem, nec quidquam satis tutum munientibus pati. Deinde jam non pro mœnibus modo atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quam Pœni. Ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, adversum femur tragulâ graviter ictus cecidit; tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineæ desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis, quam oppugnatio, fuit, dum vulnus ducis curaretur: per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro obortum est bellum; pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Pœnus; ad centum enim quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri cœpti sunt: et non sufficiebant (jam enim feriebantur arietibus) muri, quassatæque multæ partes erant. Una continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant: captumque oppidum eâ ruinâ crediderant Pœni; quâ, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent: sed justæ acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio, animos irritat; Pœno cepisse jam se urbem, si paululum annitatur, credente; Saguntinis pro nudatâ mœnibus patriâ corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque, quo acrius et conferti magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur;

nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica erat Saguntinis, missile telum, hastili abiegno, et cætera tereti, præterquam ad extremum, unde ferrum exstabat: id, sicut in pilo quadratum, stuppâ circumligabant, linebantque pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maxime, etiamsi hæsisset in scuto, nec penetrâsset in corpus, pavorem faciebat; quod, cum medium accensum mitteretur, conceptumque ipso motu multo majorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus præbebat.

IX. Cum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia præter spem resisterent, crevissent animi; Pœnus, quia non vicisset, pro victo esset; clamorem repente oppidani tollunt, hòstemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremo fusum fugatumque in castra redigunt. Interim ab Româ legatos venisse nuntiatum est: quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam efferatarum gentium arma; nec Hannibali, in tanto discrimine rerum, operæ esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros: literas igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinæ præmittit, ut præpararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset.

X. Itaque, præterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus, adverso senatu, causam fœderis, magno silentio propter auctoritatem suam, non assensum audientium, egit: "Per Deos, fœderum arbitros ac testes, monuisse, prædixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent: non manes, non stirpem ejus conquiescere viri; nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana fœdera. Juvenem flagrantem cupidine regni, viamque unam ad id cernentem, si, ex

bellis bella serendo, succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni præbentes, ad exercitus misistis: aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde arceantur fœdere: mox Carthaginem circumsidebunt Romanæ legiones, ducibus iisdem Diis, per quos priore bello rupta fœdera sunt ulti. Utrum hostem, an vos, an fortunam utriusque populi, ignoratis? Legatos, ab sociis et pro sociis venientes, bonus imperator vester in castra non admisit; jus gentium sustulit. Hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad vos veniunt; res ex fœdere repetunt. Publica fraus absit; auctorem culpæ et reum criminis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius incipiunt; eo, cum cœperint, vereor, ne perseverantius sæviant. Ægates insulas Erycemque ante oculos proponite; quæ terrâ marique per quatuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed Tarento, id est Italiâ, non abstinueramus ex fœdere; sicut nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo Dii hominesque; et, id de quo verbis ambigebatur, uter populus fœdus rupisset, eventus belli, velut æquus judex, unde jus stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet: Carthaginis mœnia quatit ariete. Sagunti ruinæ (falsus utinam vates sim) nostris capitibus incident: susceptumque cum Saguntinis bellum, habendum cum Romanis est. 'Dedemus ergo Hannibalem?' dicet aliquis. Scio, meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias. Sed et Hamilcarem eo perisse lætatus sum, quod, si ille viveret, bellum jam cum Romanis haberemus; et hunc juvenem, tamquam Furiam facemque hujus belli, odi ac detestor. Nec dedendum solum id piaculum rupti fœderis; sed, si nemo deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandumque eo, unde nec ad nos nomen famaque ejus accedere, neque sollicitare quie-

tæ civitatis statum, possit. Ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant; alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex fœdere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno."

XI. Cum Hanno peroràsset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat; infestiusque locutum arguebant Hannonem, quam Flaccum Valerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis est, "Bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse: populum Romanum injuste facere, si Saguntinos vetustissimæ Carthaginiensium societati præponat." Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem prœliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis: interim animos eorum nunc irâ in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit. Ut vero pro concione prædam captæ urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nullâ vi resisti videretur posse. Saguntini, ut a prœliis quietem habuerant, nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies; ita non nocte, non die, unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab eâ parte, quâ patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior, quam ante, adorta est: nec, quâ primum aut potissimum parte ferrent opem, (cum omnia variis clamoribus streperent) satis scire poterant. Ipse Hannibal, quâ turris mobilis, omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat: quæ cum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudâsset; tum Hannibal, occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quod cæmenta non

calce durata erant, sed interlita luto, structuræ antiquæ genere. Itaque latius, quam cæderetur, ruebat: perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt: collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsâ urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: et Saguntini murum interiorem ab nondum captâ urbis parte ducunt. Utrimque summâ vi et muniunt, et pugnant: sed, interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longâ obsidione, et minuitur exspectatio externæ opis; cum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi, delectûs acerbitate consternati, retentis conquisitoribus, metum defectionis cum præbuissent, oppressi celeritate Hannibalis, omiserunt mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio, (eum præfecerat Hannibal) ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. Is et prœlia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantulum muri discussit; strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus; atroxque prœlium cum multorum utrimque cæde initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum, et Alorcum Hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrymæ movebant, conditionesque tristes, ut ab irato victore, ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis; traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus jussisset. Has pacis leges abnuente Al-

cone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis ejus interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis, cæterum publice Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad prætorem Saguntinum (et ipse ita jubebat) est deductus: quo cum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, submotâ cæterâ multitudine, senatus Alorco datus est: cujus talis oratio fuit:

XIII. "Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis conditiones ab Hannibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis, nec transfuga, ad vos venissem. Cum ille, aut vestrâ aut suâ culpâ, manserit apud hostem, (si metum simulavit, suâ; vestrâ, si periculum est apud vos vera referentibus) ego, ne ignoraretis, esse aliquas et salutis et pacis vobis conditiones, pro vetusto hospitio quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestrâ autem causâ me, nec ullius alterius, loqui, quæ loquor apud vos, vel ea fides sit, quod, neque dum vestris viribus restitistis, neque dum auxilia ab Romanis sperâstis, pacis unquam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vobis ulla spes est, nec vestra jam aut arma vos aut mœnia satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, quam æquam: cujus ita aliqua spes est, si eam quemadmodum, ut victor, fert Hannibal, sic vos ut victi audiatis: si non id, quod amittitur, in damno, (cum omnia victoris sint) sed, quidquid relinquitur, pro munere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magnâ jam parte dirutam, captam fere totam habet, adimit; agros relinquit, locum assignaturus, in quo novum oppidum ædificetis: aurum argentumque omne, publicum privatumque, ad se jubet deferri: conjugum vestraque corpora ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. Hæc victor hostis

imperat. Hæc, quamquam sint gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem haud despero, cum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed vel hæc patienda censeo potius, quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra conjuges ac liberos belli jure sinatis."

XIV. Ad hæc audienda, cum, cirumfusâ paulatim multitudine, permixtum senatui esset populi concilium; repente primores, secessione factâ, (priusquam responsum daretur) argentum aurumque omne, ex publico privatoque in forum collatum, in ignem ad id raptim factum conjicientes, eodem plerique semet ipsi præcipitaverunt. Cum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata prociderat: perque ruinam ejus cohors Pœnorum impetu facto cum signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem; non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur: quod imperium crudele, cæterum prope necessarium cognitum ipso eventu est. Cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum conjugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnæ, quam morientes, fecerunt?

XV. Captum oppidum est cum ingenti prædâ. Quamquam pleraque ab dominis de industriâ corrupta erant, et in cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat, et captivi militum præda fuerant; tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniæ redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quam cœptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsêre: inde Carthaginem novam in hiberna Hannibalem concessisse: quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quæ si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti.

Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia breviora aliquanto fuêre, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non cœptum oppugnari est, sed captum. Nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest; quia Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus ab Ti. Sempronio consule; qui, post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant a Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti exscidium nuntiatum est: tantusque simul mœror Patres, misericordiaque sociorum peremtorum indigne, et pudor non lati auxilii, et ira in Carthaginienses, metusque de summâ rerum cepit, velut si jam ad portas hostis esset; ut, tot uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis, quam consulerent. Nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum; nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos, Corsosque, et Istros, atque Illyrios, lacessisse magis, quam exercuisse, Romana arma; et cum Gallis tumultuatum verius, quam belligeratum. Pœnum, hostem veteranum, trium et viginti annorum militiâ durissimâ inter Hispanas gentes semper victorem, primum Hamilcare, deinde Hasdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab exscidio opulentissimæ urbis, Iberum transire: trahere secum tot excitos Hispanorum populos; conciturum avidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italiâ ac pro mœnibus Romanis esse.

XVII. Nominatæ jam antea consulibus provinciæ erant; tum sortiri jussi. Cornelio Hispania, Sem-

pronio Africa cum Siciliâ evenit. Sex in eum annum decretæ legiones, et sociûm quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quatuor et viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, et mille octingenti equites: sociorum quadraginta millia peditum, quatuor millia et quadringenti equites: naves ducentæ viginti quinqueremes, celoces viginti deductæ. Latum inde ad populum, "vellent, juberent, populo Carthaginiensi bellum indici." Ejusque belli causâ supplicatio per urbem habita, atque adorati Dii, ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus jussisset. Inter consules ita copiæ divisæ: Sempronio datæ legiones duæ, (ea quaterna millia erant peditum, et trecenti equites) et sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti: naves longæ centum sexaginta, celoces duodecim. Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam; ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italiâ Pœnum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius prætor, et ipse cum haud invalido præsidio, in Galliam mittebatur. Navium maxime Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes datæ (neque enim mari venturum, aut eâ parte belli dimicaturum hostem credebant) et duæ Romanæ legiones cum suo justo equitatu, et quatuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones Romanas, et decem millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos, Gallia provincia, eodem anno versa in Punicum bellum, habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia justa ante bellum fierent, legatos majores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Æmilium, C. Licinium, Q. Bæbium, in Africam mittunt ad percontandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnâsset? et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo

Carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, cum senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultra, quam unum, quod mandatum erat, percontatus esset; tum ex Carthaginiensibus unus: "Præceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem, tamquam suo consilio Saguntum oppugnantem, deposcêbatis: cæterum hæc legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur, et deposcebatur: nunc ab nobis et confessio culpæ exprimitur; et, ut a confessis, res extemplo repetuntur. Ego autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit, quærendum censeam, sed utrum jure an injuriâ. Nostra enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est, nostro an suo fecerit arbitrio. Vobiscum una disceptatio est, licueritne per fœdus fieri. Itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid suâ sponte imperatores faciant; nobis vobiscum fœdus est a Lutatio consule ictum; in quo cum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis (necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo fœdere, quod cum Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur: adversus quod nihil ego dicturus sum, nisi quod a vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primo nobiscum fœdus icit, quia neque auctoritate Patrum nec populi jussu ictum erat, negâstis vos eo teneri: itaque aliud de integro fœdus publico consilio ictum est. Si vos non tenent vestra fœdera, nisi ex auctoritate aut jussu vestro icta; ne nos quidem Hasdrubalis fœdus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. Proinde omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere; et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat." Tum Romanus, sinu ex togâ facto, "Hic," inquit, "vobis bellum et pacem portamus; utrum placet, sumite." Sub hanc vocem haud minus ferociter, "daret, utrum vellet," succlamatum est: et cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, ac-

cipere se omnes responderunt, et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.

XIX. Hæc directa percontatio ac denuntiatio belli magis ex dignitate populi Romani visa est, quam de fœderum jure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisâ: nam, si verborum disceptationis res esset, quid fœdus Hasdrubalis cum Lutatii priore fœdere, quod mutatum est, comparandum erat? cum in Lutatii fœdere diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus censuisset; in Hasdrubalis fœdere nec exceptum tale quidquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit fœdus, ut ne mortuo quidem auctore quidquam mutaretur. Quamquam, etsi priore fœdere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque exceptis: nam neque additum erat, "iis, qui tunc essent;" nec, "ne qui postea assumerentur." Et, cum assumere novos liceret socios, quis æquum censeret, aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi, aut receptos in fidem non defendi? tantum, ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut suâ sponte desciscentes reciperentur. Legati Romani ab Carthagine, sicut his Romæ imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem pellicerent, aut averterent a Pœnis, trajecerunt. Ad Bargusios primum venerunt; a quibus benigne excepti, quia tædebat imperii Punici, multos trans Iberum populos ad cupidinem novæ fortunæ erexerunt. Ad Volcianos inde est ventum; quorum celebre per Hispaniam responsum cæteros populos ab societate Romanâ avertit. Ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: "Quæ verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiæ præponamus, cum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Pœnus hostis perdidit, vos socii prodideritis? Ibi quæratis socios, censeo, ubi Saguntina clades ignota est. Hispanis populis, sicut lugubre, ita in-

signe documentum Sagunti ruinæ erunt, ne quis fidei Romanæ aut societati confidat." Inde extemplo abire finibus Volcianorum jussi, ab nullo deinde concilio Hispaniæ benigniora verba tulêre. Itaque, nequidquam peragratâ Hispaniâ, in Galliam transeunt.

XX. In his nova terribilisque species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in concilium venerunt. Cum, verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii, petissent, ne Pœno, bellum Italiæ inferenti, per agros urbesque suas transitum darent; tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus majoribusque natu juventus sedaretur. Adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se, agrosque suos pro alienis populandos objicere. Sedato tandem fremitu, responsum legatis est, "Neque Romanorum in se meritum esse, neque Carthaginiensium injuriam, ob quæ aut pro Romanis, aut adversus Pœnos, sumant arma. Contra ea, audire sese, gentis suæ homines agris finibusque Italiæ pelli a populo Romano, stipendiumque pendere, et cætera indigna pati." Eadem ferme in cæteris Galliæ conciliis dicta auditaque: nec hospitale quidquam pacatumve satis prius auditum, quam Massiliam venêre. Ibi omnia, ab sociis inquisita cum curâ ac fide, cognita, præoccupatos jam ante ab Hannibale Gallorum animos esse: sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore, (adeo ferocia atque indomita ingenia esse) ni subinde auro, cujus avidissima gens est, principum animi concilientur. Ita peragratis Hispaniæ et Galliæ populis, legati Romam redeunt, haud ita multo post, quam consules in provincias profecti erant. Civitatem omnem in exspectationem belli erectam invenerunt, satis constante famâ, jam Iberum Pœnos transmisisse.

XXI. Hannibal, Sagunto capto, Carthaginem novam in hiberna concesserat: ibique, auditis, quæ Romæ, quæque Carthagine acta decretaque forent, seque

non ducem solum, sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis prædæ, nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat. "Credo ego vos," inquit, "socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniæ populis, aut finiendam nobis militiam, exercitusque dimittendos esse; aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hæ gentes non pacis solum, sed etiam victoriæ, bonis florebunt, si ex aliis gentibus prædam et gloriam quæremus. Itaque, cum longinqua ab domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras, et quæ cuique ibi cara sunt, visuri sitis, si quis vestrûm suos invisere vult, commeatum do. Primo vere, edico, adsitis; ut, Diis bene juvantibus, bellum ingentis gloriæ prædæque futurum incipiamus." Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et jam desiderantibus suos, et longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores, aut jam exhaustos, aut mox exhauriendos, renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenêre. Hannibal, cum recensuisset omnium auxilia gentium, Gades profectus Herculi vota exsolvit: novisque se obligat votis, si cætera prospera evenissent. Inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Siciliâ esset, valido præsidio firmare eam statuit. Pro eo supplementum ipse ex Africâ, maxime jaculatorum, levium armis, petiit; ut Afri in Hispaniâ, in Africâ Hispani, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. Tredecim millia octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam, et funditores Baleares octingentos septuaginta: equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias partim Carthagini præsidio esse, partim distribui per Africam jubet: simul, conquisitoribus in civitates missis, qua-

tuor millia conscripta delectæ juventutis, præsidium eosdem et obsides, duci Carthaginem jubet.

XXII. Neque Hispaniam negligendam ratus, (atque ideo [haud] minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos) Hasdrubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmatque eum Africis maxime præsidiis, peditum Afrorum undecim millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Balearibus quingentis. Ad hæc peditum auxilia additi equites Libyphœnices (mixtum Punicum Afris genus) trecenti, et Numidæ Maurique accolæ Oceani ad mille octingentos, et parva Ilergetum manus ex Hispaniâ, ducenti equites: et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephanti quatuordecim. Classis præterea data ad tuendam maritimam oram, (quia, quâ parte belli vicerant, eâ tum quoque rem gesturos Romanos, credi poterat) quinquaginta quinqueremes, quadriremes duæ, triremes quinque: sed aptæ instructæque remigio triginta et duæ quinqueremes erant, et triremes quinque. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit: atque inde, profectus præter Etovissam urbem, ad Iberum maritimamque oram ducit. Ibi, fama est, in quiete visum ab eo juvenem divinâ specie, qui "se ab Jove" diceret "ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur, neque usquam a se deflecteret oculos." Pavidum primo, nusquam circumspicientem aut respicientem, secutum; deinde, curâ humani ingenii, cum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse, post sese serpentem mirâ magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fragore cœli nimbum: tum, quæ moles ea, quidve prodigii esset, quærentem audisse: Vastitatem Italiæ esse: pergeret porro ire, nec ultra inquireret, sineretque fata in occulto esse.

XXIII. Hoc visu lætus tripartito Iberum copias trajecit, præmissis, qui Gallorum animos, quâ tradu-

cendus exercitus erat, donis conciliarent, Alpiumque transitus specularentur. Nonaginta millia peditum, duodecim millia equitum Iberum traduxit. Ilergetes inde, Bargusiosque, et Ausetanos, et Lacetaniam, quæ subjecta Pyrenæis montibus est, subegit: oræque huic omni præfecit Hannonem, ut fauces, quæ Hispanias Galliis jungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Hannoni ad præsidium obtinendæ regionis data, et mille equites. Postquam per Pyrenæum saltum traduci exercitus est cœptus, rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano; tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Constabat, non tam bello motos, quam longinquitate viæ insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne cæterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, quos et ipse gravari militiâ senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitarent, cum reliquis copiis Pyrenæum transgreditur, et ad oppidum Illiberim castra locat. Galli quamquam Italiæ bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenæum Hispanos fama erat, præsidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati, Ruscinonem aliquot populi conveniunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum metuens, oratores ad regulos eorum misit, "colloqui semet ipsum velle cum his; et vel illi propius Illiberim accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se lætum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. Hospitem enim se Galliæ, non hostem, advenisse; nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset." Et per nuntios quidem hæc. Ut vero reguli Gallorum, castris ad Illiberim extemplo motis, haud gravate ad Pœnum venerunt; capti do-

nia, cum bonâ pace exercitum per fines suos præter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra, quam Iberum transisse Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat; cum perinde, ac si Alpes jam transisset, Boii, sollicitatis Insubribus, defecerunt; nec tam ob veteres in populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum, Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas ægre patiebantur. Itaque, armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto, tantum terroris ac tumultûs fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant assignandum, diffisi Placentiæ mœnibus, Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Servilius, T. Annius. Lutatii nomen haud dubium est: pro C. Servilio et T. Annio, Q. Acilium et C. Herennium habent quidam annales: alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati, ad expostulandum missi ad Boios, violati sint, an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinæ cum obsiderentur, et gens, ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, simulari cœptum de pace agi: evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium, non contra jus modo gentium, sed violatâ etiam, quæ data in id tempus erat, fide, comprehenduntur; negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. Cum hæc de legatis nuntiata essent, et Mutina præsidiumque in periculo esset, L. Manlius prætor, irâ accensus, effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvæ tunc circa viam erant, plerisque incultis: ibi, inexplorato profectus, in insidias præcipitatus, multâ[que] cum cæde suorum ægre in apertos campos emersit. Ibi castra communita; et, quia Gallis ad tentanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quamquam accisas res satis constabat. Iter deinde de integro cœptum; nec, dum per pa-

tentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis; ubi rursus silvæ intratæ, tum postremos adorti, cum magnâ trepidatione ac pavore omnium, octingentos milites occiderunt, sex signa ademêre. Finis et Gallis territandi, et pavendi Romanis fuit, ut e saltu invio atque impedito evasêre. Inde, apertis locis facile tutantes agmen, Romani Tanetum, vicum propinquum Pado, contendêre: ibi se munimento ad tempus, commeatibusque fluminis et Brixianorum Gallorum auxilio, adversus crescentem in dies multitudinem hostium, tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, et Punicum insuper Gallico bello auctum Patres acceperunt; C. Atilium prætorem cum unâ legione Romanâ et quinque millibus sociorum, delectu novo a consule conscriptis, auxilium ferre Manlio jubent: qui sine ullo certamine (abscesserant enim metu hostes) Tanetum pervenit. Et P. Cornelius, in locum ejus, quæ missa cum prætore fuerat, transcriptâ legione novâ, profectus ab Urbe sexaginta longis navibus, præter oram Etruriæ Ligurumque, et inde Salyum montes, pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani (pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat; vixdum satis credens Hannibalem superâsse Pyrenæos montes: quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab jactatione maritimâ militibus, trecentos interim delectos equites, ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis, ad exploranda omnia, visendosque ex tuto hostes, præmittit. Hannibal, cæteris metu aut pretio pacatis, jam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validæ. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani: sed, diffisi citeriore agro arceri Pœnum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum trajectis, ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Cæteros accolas fluminis Hannibal, et eorum ipsorum quos sedes tenuerant, simul

pellicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque; simul et ipsi trajici exercitum, levarique quamprimum regionem suam tantâ urgente hominum turbâ cupiebant. Itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum: novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus; deinde et ipsi milites, simul copiâ materiæ, simul facilitate operis inducti, alveos informes, (nihil, dummodo innare aquæ et capere onera possent, curantes) quibus se suaque transveherent, raptim faciebant.

XXVII. Jamque omnibus satis comparatis ad trajiciendum, terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equites virique obtinentes: quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, vigiliâ primâ noctis, cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei jubet; et, ubi primum possit, quam occultissime trajecto amni, circumducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme supra, parvæ insulæ circumfusum amnem, latiorem, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo, transitum ostendere. Ibi raptim cæsa materia ratesque fabricatæ, in quibus equi virique, et alia onera, trajicerentur. Hispani, sine ullâ mole, in utres vestimentis conjectis, ipsi cetris suppositis incubantes, flumen tranavêre. Et alius exercitus, ratibus junctis trajectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fessus, quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. Postero die, profecti ex loco, prodito fumo significant, se transîsse, et haud procul abesse: quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad trajiciendum. Jam paratas aptatasque habebat pedes lintres: equites fere propter equos nantes navium agmen, ad excipiendum adversi impetum fluminis, parte superiore transmittens, tranquillitatem infra trajicientibus lintribus præbebat. Equorum pars magna nantes

loris a puppibus trahebantur, præter eos, quos instructos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves.

XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris sui, quatientes scuta super capita, vibrantesque dextris tela: quamquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nautarum et militum, qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, et qui ex alterâ ripâ trajicientes suos hortabantur. Jam satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat, et e navibus tantâ vi armatorum in terram evadente, et ab tergo improvisâ premente acie. Galli, postquam, ultro vim facere conati, pellebantur, quâ patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, cæteris copiis per otium trajectis, spernens jam Gallicos tumultus, castra locat. Elephantorum trajiciendorum varia consilia fuisse credo: certe variata memoria actæ rei. Quidam, congregatis ad ripam elephantis, tradunt, ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo, cum refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Cæterum magis constat, ratibus trajectos: id ut tutius consilium ante rem foret, ita, actâ re, ad fidem pronius est. Ratem unam, ducentos longam pedes, quinquaginta latam, a terrâ in amnem porrexerunt: quam, ne secundâ aquâ deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripæ religatam, pontis in modum humo injectâ constraverunt; ut belluæ audacter velut per solum ingrederentur. Altera ratis, æque lata, longa pedes centum, ad trajiciendum flumen apta, huic copulata est: et cum elephanti, per stabilem ratem, tamquam viam, prægredientibus feminis, acti, in minorem applicatam transgressi sunt; extemplo reso-

lutis, quibus leviter annexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur: ita primis expositis, alii deinde repetiti ac trajecti sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur: primus erat pavor, cum, solutâ ab cæteris rate, in altum raperentur: ibi, urgentes inter se, cedentibus extremis ab aquâ, trepidationis aliquantum edebant; donec quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Excidêre etiam sævientes quidam in flumen: sed, pondere ipso stabiles, dejectis rectoribus, quærendis pedetentim vadis, in terram evasêre.

XXIX. Dum elephanti trajiciuntur, interim Hannibal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi, et quantæ copiæ essent, et quid pararent. Huic alæ equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. Prœlium atrocius, quam pro numero pugnantium, editur: nam, præter multa vulnera, cædes etiam prope par utrimque fuit; fugaque et pavor Numidarum Romanis, jam admodum fessis, victoriam dedit. Victores ad centum sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum; victi amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omenque belli, ut summæ rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam, Romanis portendit. Ut, re ita gestâ, ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis cœptisque hostis et ipse conatus caperet: et Hannibalem incertum, utrum cœptum in Italiam intenderet iter, an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a præsenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus; qui se duces itinerum, socios periculi fore, affirmantes, integro bello, nusquam ante libatis viribus, Italiam aggrediendam censent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum obliteratâ memoriâ superioris belli: sed magis iter

immensum, Alpesque, rem famâ utique inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire, atque Italiam petere, advocatâ concione, varie militum versat animos castigando adhortandoque. "Mirari se, quinam pectora semper impavida repens terror invaserit: per tot annos vincentes eos stipendia facere; neque ante Hispaniâ excessisse, quam omnes gentesque et terræ eæ, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam, sibi dedi postularet populus Romanus, Iberum trajecisse ad delendum nomen Romanorum, liberandumque orbem terrarum. Tum nemini visum id longum, cum ab occasu solis ad exortus intenderent iter. Nunc, postquam multo majorem partem itineris emensam cernant, Pyrenæum saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus Gallorum prohibentibus, domitâ etiam ipsius fluminis vi, trajectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiæ sit; in ipsis portis hostium fatigatos subsistere, quid Alpes aliud esse credentes, quam montium altitudines? Fingerent altiores Pyrenæi jugis: nullas profecto terras cœlum contingere, nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes quidem habitari, coli, gignere atque alere animantes: pervias paucis esse; exercitibus invias? eos ipsos, quos cernant, legatos non pennis sublime elatos Alpes transgressos: ne majores quidem eorum indigenas; sed advenas Italiæ cultores, has ipsas Alpes ingentibus sæpe agminibus cum liberis ac conjugibus, migrantium modo, tuto transmisisse. Militi quidem armato, nihil secum præter instrumenta belli portanti, quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse? Romam, orbis terrarum caput, petentibus quidquam adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum

moretur? Cepisse quondam Gallos ea, quæ adiri posse Pœnus desperet. Proinde aut cederent animo atque virtute genti, per eos dies toties ab se victæ; aut itineris finem sperent campum interjacentem Tiberi ac mœnibus Romanis."

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare, atque ad iter se parare, jubet. Postero die, profectus adversâ ripâ Rhodani, mediterranea Galliæ petit: non quia rectior ad Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens; cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam pervenit: ibi Arar Rhodanusque amnes, diversis ex Alpibus decurrentes, agri aliquantum amplexi, confluunt in unum. Mediis campis Insulæ nomen inditum. Incolunt prope Allobroges, gens jam inde nullâ Gallicâ gente opibus aut famâ inferior: tum discors erat. Regni certamine ambigebant fratres: major, et qui prius imperitârat, Brancus nomine, minore ab fratre et cœtu juniorum, qui jure minus, vi plus poterant, pellebatur. Hujus seditionis peropportuna disceptatio cum ad Hannibalem rejecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatûs principumque sententia fuerat, imperium majori restituit. Ob id meritum commeatu copiâque rerum omnium, maxime vestis, est adjutus, quam infames frigoribus Alpes præparari cogebant. Sedatis certaminibus Allobrogum, cum jam Alpes peteret, non rectâ regione iter instituit; sed ad lævam in Tricastinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tetendit in Tricorios; haud usquam impeditâ viâ, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliæ fluminum difficillimus transitu est: nam, cum aquæ vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est: quia nullis coërcitus ripis, pluribus simul, neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites faciens, (et ob eadem pediti quoque incerta via

est) ad hæc, saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti præbet; et tum, forte imbribus auctus, ingentem transgredientibus tumultum fecit, cum super cætera trepidatione ipsi suâ atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul, triduo fere postquam Hannibal ab ripâ Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus. Cæterum, ubi deserta munimenta, nec facile se tantum prægressos assecuturum videt; ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maximâ parte copiarum adversus Hasdrubalem misit; non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispaniâ Hasdrubalem: ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat, exercitu Italiam defensurus. Hannibal ab Druentiâ campestri maxime itinere cum bonâ pace ad Alpes incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam famâ prius (quâ incerta in majus vero ferri solent) præcepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque cœlo prope immixtæ, tecta informia imposita rupibus, pecora jumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cætera visu, quam dictu, fœdiora, terrorem renovârunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani; qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repente, ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa jubet; Gallisque ad visenda loca præmissis, postquam comperit, transitum eâ non esse, castra inter confragosa omnia præruptaque, quam extentissimâ potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane multum linguâ moribusque abhorrentes, cum se immiscuissent colloquiis monta-

norum, edoctus interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta; luce primâ subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias facturus. Die deinde, simulando aliud quam quod parabatur, consumto, cum eodem, quo constiterant, loco castra communîssent, ubi primum degressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quam pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum equite relictis, et maximâ parte peditum; ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit; iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Primâ deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere cœpit. Jam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant: cum repente conspiciunt alios, arce occupatâ suâ, super caput imminentes, alios viâ transire hostes. Utraque simul objecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit: deinde ut trepidationem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen vidêre, equis maxime consternatis, quidquid adjecissent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus juxta invia ac devia assueti discurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur; plusque inter ipsos, (sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet) quam cum hostibus, certaminis erat. Equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussæque valles augebant, territi trepidabant; et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent: multosque turba, cum præcipites deruptæque utrimque angustiæ essent, in immensum altitudinis dejecit; quosdam et armatos: sed, ruinæ maximæ modo, jumenta cum oneribus devolvebantur. Quæ quamquam fœda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal, ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret; deinde,

postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequidquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco; et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fugâ montanorum erant, sedatur: nec per otium modo, sed prope silentio, mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput ejus regionis erat, viculosque circumjectos capit, et captivorum pecoribus per triduum exercitum aluit: et quia nec montanis primo perculsis, nec loco magnopere impediebantur, aliquantum eo triduo viæ confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter montana, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude, deinde insidiis, est prope circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Pœnum veniunt: "alienis malis, utili exemplo, doctos," memorantes, "amicitiam malle, quam vim experiri Pœnorum: itaque obedienter imperata facturos, commeatum itinerisque duces, et ad fidem promissorum obsides acciperet." Hannibal nec temere credendo, nec adspernando, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne cum respondisset; obsidibus, quos dabant, acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus; nequâquam ut inter pacatos, composito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant: ipse post cum robore peditum, circumspectans sollicitusque omnia, incedebat. Ubi in angustiorem viam ex parte alterâ subjectam jugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo, coorti, comminus, eminus petunt: saxa ingentia in agmen devolvunt: maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est: nam,

dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias; quia non, ut ipse equitibus præsidio erat, ita peditibus quidquam ab tergo auxilii reliquerat; occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insedêre: noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die, jam segnius intercursantibus barbaris, junctæ copiæ, saltusque haud sine clade (majore tamen jumentorum, quam hominum, pernicie) superatus: inde montani pauciores jam, et latrocinii magis quam belli more, concursabant; modo in primum, modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti, sicut præcipites per arctas vias magnâ morâ agebantur, ita tutum ab hostibus, quâcumque incederent, (quia insuetis adeundi propius metus erat) agmen præbebant. Nono die in jugum Alpium perventum est, per invia pleraque, et errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temere initæ valles a conjectantibus iter, faciebant. Biduum in jugo stativa habita: fessisque labore ac pugnando quies data militibus: jumentaque aliquot, quæ prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenêre. Fessis tædio tot malorum nivis etiam casus, occidente jam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adjecit. Per omnia nive oppleta, cum, signis primâ luce motis, segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret; prægressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere jussis militibus Italiam ostentat, subjectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos: "mœniaque eos tum transcendere non Italiæ modo, sed etiam urbis Romanæ: cætera plana, proclivia fore: uno, aut summum altero prœlio arcem et caput Italiæ in manu ac potestate habituros." Procedere inde agmen cœpit; jam nihil ne hostibus quidem, præter parva furta per occasionem, tentanti-

bus. Cæterum iter multo, quam in adscensu fuerat, (ut pleraque Alpium ab Italiâ sicut breviora, ita arrectiora sunt) difficilius fuit: omnis enim ferme via præceps, angusta, lubrica erat; ut neque sustinere se a lapsu possent; nec, qui paululum titubâssent, hærere afflicti vestigio suo; aliique super alios, et jumenta et homines, occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem, atque ita rectis saxis, ut ægre expeditus miles tentabundus, manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes, demittere sese posset. Naturâ locus jam ante præceps, recenti lapsu terræ in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi cum, velut ad finem viæ, equites constitissent, miranti Hannibali, quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse: digressus deinde ipse ad locum visendum. Haud dubia res visa, quin per invia circa nec trita antea, quamvis longo ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit: nam, cum super veterem nivem intactam nova modicæ altitudinis esset, molli nec præaltæ nivi facile pedes ingredientium insistebant: ut vero tot hominum jumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. Tetra ibi luctatio erat, ut a lubricâ glacie, non recipiente vestigium, et in prono citius pede se fallente; et, seu manibus in assurgendo seu genu se adjuvissent, ipsis adminiculis prolapsi si iterum corruissent, nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant; ita in levi tantum glacie tabidâque nive volutabantur: jumenta secabant interdum et jam tum infimam ingredientia nivem, et prolapsa jactandis gravius in continendo ungulis, penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedicâ capta, hærerent in duratâ et alte concretâ glacie.

XXXVII. Tandem, nequidquam jumentis atque hominibus fatigatis, castra in jugo posita, ægerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum

atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, cum cædendum esset saxum, arboribus circa immanibus dejectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt; eamque (cum et vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non jumenta solum, sed elephanti etiam, deduci possent. Quatriduum circa rupem consumtum, jumentis prope fame absumtis: nuda enim fere cacumina sunt; et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles et apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas, et jam humano cultu digniora loca. Ibi jumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo: inde ad planum descensum, et jam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine novâ, (ut quidam auctores sunt) quinto decimo die Alpibus superatis. Quantæ copiæ transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequâquam inter auctores constat: qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor me moveret, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam (magis affluxisse verisimile est, et ita quidam auctores sunt): ex ipso autem audîsse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum et aliorum jumentorum, amisisse in Taurinis, quæ Gallis proxima gens erat, in Italiam degresso. Id cum inter omnes constet, eo magis miror ambigi, quânam Alpes transierit; et vulgo credere, Penino (atque inde nomen et jugo Alpium inditum) trans-

gressum: Cœlius per Cremonis jugum dicit transisse: qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos, deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quæ ad Peninum ferunt, obsepta gentibus semigermanis fuissent: neque, Hercule, montibus his (si quem forte id movet) ab transitu Pœnorum ullo Veragri, incolæ jugi ejus, nôrunt nomen inditum; sed ab eo, quem, in summo sacratum vertice, Peninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum, Taurinis, proximæ genti, adversus Insubres motum bellum erat: sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, (in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala) non poterat: otium etenim ex labore, copia ex inopiâ, cultus ex illuvie tabeque, squalida et prope efferata corpora varie movebant. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, cum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi; ut cum hoste nondum refecto manum consereret. Sed cum Placentiam consul venit, jam ex stativis moverat Hannibal; Taurinorumque unam urbem, caput gentis ejus, quia volentis in amicitiam non veniebant, vi expugnârat: junxissetque sibi, non metu solum, sed etiam voluntate, Gallos accolas Padi; ni eos, circumspectantes defectionis tempus, subito adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quæ pars sequenda esset, Gallos præsentem se secuturos ratus. Jam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces, sicuti inter se nondum satis noti, ita jam imbutus uterque quâdam admiratione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos, jam ante Sagunti exscidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, præstantem virum credebat: et auxerant inter se opinionem, Scipio, quod, relictus in Galliâ, obvius

fuerat in Italiam transgresso Hannibali; Hannibal, et conatu tam audaci trajiciendarum Alpium, et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum trajicere: et, ad Ticinum amnem motis castris, prius quam educeret in aciem, adhortandorum militum causâ, talem orationem exorsus est:

XL. "Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in Galliâ mecum habui, supersedissem loqui apud vos: quid enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus, confessionem cedentis ac detrectantis certamen pro victoriâ habui? Nunc, quia ille exercitus, Hispaniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus voluit; ego, ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli; novo imperatori apud novos milites pauca verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem ignoretis; cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terrâ marique priore bello vicistis; a quibus stipendium per viginti annos exegistis; a quibus capta belli præmia, Siciliam ac Sardiniam, habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt; nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detrectavêre, eos, duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis, (cum plures pæne perierint, quam supersunt) plus spei nactos esse. At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit! Effigies, immo umbræ hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque: ad hæc, præusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc equite, cum hoc pedite

pugnaturi estis: reliquias extremas hostium, non hostes, habebitis. Ac nihil magis vereor, quam ne, vos cum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed ita forsitan decuit, cum fœderum ruptore duce ac populo Deos ipsos, sine ullâ humanâ ope, committere ac profligare bellum; nos, qui secundum Deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. "Non vereor, ne quis me hoc vestri adhortandi causâ magnifice loqui existimet; ipsum aliter animo affectum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo jam profectus eram, cum exercitu ire meo; ubi et fratrem consilii participem ac periculi socium haberem, et Hasdrubalem potius, quam Hannibalem, hostem, et minorem haud dubie molem belli: tamen, cum præterveherer navibus Galliæ oram, ad famam hujus hostis in terram egressus, præmisso equitatu, ad Rhodanum movi castra. Equestri prœlio, quâ parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi: peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia assequi terrâ non poteram, regressus ad naves, quantâ maximâ celeritate potui, tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus Alpium obvius fui. Huic timendo hosti utrúm, cum declinarem certamen, improvisus incidisse videor, an occurrere in vestigiis ejus? lacessere ac trahere ad decernendum? Experiri juvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos terra ediderit: an iidem sint, qui ad Ægates pugnaverunt insulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis æstimatos emisistis: et utrum Hannibal hic sit æmulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe, patremque, et fœdera Hamilcaris scripta manu; qui, jussus a consule nostro, præsidium deduxit ab Eryce; qui graves impositas victis Carthaginiensibus leges fre-

mens mœrensque accepit: qui decedere Siciliâ, qui stipendium populo Romano dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim; sed cum indignatione quâdam atque irâ; velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit, ad Erycem clausos, ultimo supplicio humanorum, fame, interficere: licuit victricem classem in Africam trajicere, atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere. Veniam dedimus precantibus: emisimus ex obsidione: pacem cum victis fecimus: tutelæ deinde nostræ duximus, cum Africo bello urgerentur. Pro his impertitis, furiosum juvenem sequentes, oppugnatum patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore tantum hoc vobis, et non pro salute, esset certamen. Non de possessione Siciliæ ac Sardiniæ, de quibus quondam agebatur, sed pro Italiâ vobis est pugnandum: nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat; nec Alpes aliæ sunt, quas dum superant, comparari nova possint præsidia. Hîc est obstandum, milites, velut si ante Romana mœnia pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed conjugem ac liberos parvos, armis protegere putet: nec domesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque Romanum; qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore."

XLII. Hæc apud Romanos consul. Hannibal, rebus prius quam verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit; armisque Gallicis ante eorum pedes projectis, interrogare interpretem jussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Cum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et dejecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cujusque sors exciderat,

alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter ejusdem modo conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincentium magis, quam bene morientium, fortuna laudaretur.

XLIII. Dum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocatâ, ita apud eos locutus fertur: "Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulo ante habuistis, eumdem mox in æstimandâ fortunâ vestrâ habueritis, vicimus, milites: neque enim spectaculum modo illud, sed quædam veluti imago vestræ conditionis erat. Ac nescio an majora vincula majoresque necessitates vobis, quam captivis vestris, Fortuna circumdederit. Dextrâ lævâque duo maria claudunt, nullam, ne ad effugium quidem, navem habentibus: [circa] Padus amnis, major Padus ac violentior Rhodano; ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitæ. Hîc vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis: et eadem fortuna, quæ necessitatem pugnandi imposuit, præmia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab Diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam, parentibus nostris ereptas, nostrâ virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent. Quidquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, cum Diis bene juvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniæ Celtiberiæque montibus, pecora consectando, nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est jam, opulenta vos ac ditia stipendia facere, et magna operæ pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. Hîc vobis terminum laborum Fortuna dedit: hîc dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. Nec, quam magni nominis

bellum est, tam difficilem existimâritis victoriam fore. Sæpe et contemtus hostis cruentum certamen edidit, et inclyti populi regesque perlevi momento victi sunt. Nam, demto hoc uno fulgore nominis Romani, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illâ virtute, cum illâ fortunâ taceam; ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispaniæ et Galliæ populos, vincentes huc pervenistis: pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsâ æstate cæso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo, ignorantique ducem. An me, in prætorio patris, clarissimi imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniæ Galliæque, victorem eumdem non Alpinarum modo gentium, sed ipsarum (quod multo majus est) Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitûs sui? Cui si quis, demtis signis, Pœnos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitûs sit consul. Non ego illud parvi æstimo, milites, quod nemo vestrûm est, cujus non ante oculos ipse sæpe militare aliquod ediderim facinus; cui non idem ego, virtutis spectator ac testis, notata temporibus locisque referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies donatisque, alumnus prius omnium vestrûm quam imperator, procedam acie adversus ignotos inter se ignorantesque.

XLIV. "Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris; veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos et infrenatos, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses, cum ob patriam, tum ob iram justissimam, pugnaturos. Inferimus bellum, infestisque signis descendimus in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi, quanto major spes, major est animus inferentis vim, quam arcentis. Accendit præterea animos et stimulat dolor, injuria, indignitas: ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos

omnes, qui Saguntum oppugnâssetis: deditos ultimis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. Cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum censet: circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos ne excedamus; neque eos, quos statuit, terminos observat. 'Ne transieris Iberum: ne quid rei tibi sit cum Saguntinis. Ad Iberum est Saguntum: nusquam te vestigio moveris.' Parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam et Sardiniam adimis: etiam Hispanias? et inde cessero; in Africam transcendes. 'Transcendes' autem dico? duos consules hujus anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt: nihil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicârimus. Illis timidis et ignavis licet esse, qui respectum habent, quos suus ager, sua terra, per tuta ac pacata itinera fugientes, accipient: vobis necesse est fortibus viris esse, et, omnibus inter victoriam mortemve certâ desperatione abruptis, aut vincere, aut, si fortuna dubitabit, in prœlio potius, quam in fugâ mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus destinatumque in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum momentum ad vincendum homini ab Diis immortalibus acrius datum est."

XLV. His adhortationibus cum utrimque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum jungunt, tutandique pontis causâ castellum insuper imponunt. Pœnus, opere occupatis hostibus, Maharbalem cum alâ Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit. Gallis parci quam maxime jubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Ponte perfecto, traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium, quinque millia passuum a Victumviis consedit. Ibi Hannibal castra habebat: revocatoque propere Maharbale atque equitibus, cum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum præmonitumque ad cohor-

tandos milites ratus, vocatis ad concionem certa præmia pronuntiat, in quorum spem pugnarent. "Agrum sese daturum esse in Italiâ, Africâ, Hispaniâ, ubi quisque velit, immunem ipsi qui accepisset, liberisque; qui pecuniam, quam agrum, maluisset, ei se argento satisfacturum: qui sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cujus suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent." Servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum lævâ manu, dexterâ silicem retinens, si falleret, Jovem cæterosque precatus Deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mactâsset, secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum vero omnes, velut Diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id moræ, quod nondum pugnarent, ad potiunda sperata rati, prœlium uno animo et voce unâ poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquâquam tanta alacritas erat, super cætera recentibus etiam territos prodigiis: nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis, ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore prætorio imminente consederat. Quibus procuratis, Scipio, cum equitatu jaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo copias, quantæ, et cujus generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neutri alteros primo cernebant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et prœlio sese expediebant. Scipio jaculatores et Gallos equites in fronte locat; Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, jaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem; inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps: dein,

quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, jam magnâ ex parte ad pedes pugna ierat; donec Numidæ, qui in cornibus erant, circumvecti paululum, ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erit juvenis, penes quem perfecti hujusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Pœnisque appellatus. Fuga tamen effusa jaculatorum maxime fuit, quos primos Numidæ invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum, non armis modo, sed etiam corporibus suis, protegens, in castra, nusquam trepide neque effuse cedendo, reduxit. Servati consulis decus Cœlius ad servum natione Ligurem delegat: malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidêre auctores, et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale prœlium fuit; quo facile apparuit, et equitatu meliorem Pœnum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proximâ nocte, jussis militibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est; ut (ratibus, quibus junxerat flumen, nondum resolutis) sine tumultu atque insectatione hostis, copias trajiceret. Prius Placentiam pervenêre, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripâ, segniter ratem solventes, cepit: transire non potuit pontem, ut extrema resoluta erant, totâ rate in secundam aquam labente. Cœlius auctor est, Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo tranâsse; ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. Ea peritis amnis ejus vix fidem fecerint; nam neque equites, armis equisque

salvis, tantam vim fluminis superâsse verisimile est, ut jam Hispanos omnes inflati transvexerint utres: et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerint, quâ exercitus gravis impedimentis traduci posset. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate jungendo flumini inventum tradunt; eâ cum Magone equites Hispanorum expeditos præmissos. Dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, trajicit gravius peditum agmen; interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal, paucis post diebus, sex millia a Placentiâ castra communivit, et postero die, in conspectu hostium acie directâ, potestatem pugnæ fecit.

XLVIII. Insequenti nocte cædes in castris Romanis, tumultu tamen quam re major, ab auxiliaribus Gallis facta est: ad duo millia peditum et ducenti equites, vigilibus ad portas trucidatis, ad Hannibalem transfugiunt; quos Pœnus benigne allocutus, et spe ingentium donorum accensos, in civitates quemque suas, ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio, cædem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere, velut injectâ rabie, ad arma ituros; quamquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quartâ vigiliâ noctis insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium, in loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet. Minus, quam ad Ticinum, fefellit: missisque Hannibal primum Numidis, deinde omni equitatu, turbâsset utique novissimum agmen, ni aviditate prædæ in vacua Romana castra Numidæ divertissent. Ibi dum, perscrutantes loca omnia castrorum, nullo satis digno moræ pretio tempus terunt, emissus hostis de manibus est: et cum jam transgressos Trebiam Romanos, metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt, citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris in viâ jactanti ultra patiens, et collegam (jam enim et revocatum ex Siciliâ audie-

rat) ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communit. Nec procul inde Hannibal cum consedisset, quantum victoriâ equestri elatus, tantum anxius inopiâ, quæ per hostium agros euntem, nusquam præparatis commeatibus, major in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi cum vim pararent, spes facta proditionis: nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis, Dasio Brundisino præfecto præsidii corrupto, traditur Hannibali Clastidium: id horreum fuit Pœnis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito præsidio, ut fama clementiæ in principio rerum colligeretur, nihil sævitum est.

XLIX. Cum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiæ imminentes, et a Sempronio consule, et ante adventum ejus, terrâ marique res gestæ. Viginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram Italiæ a Carthaginiensibus missæ, novem Liparas, octo insulam Vulcani tenuerunt; tres in fretum avertit æstus. Ad eas conspectas a Messanâ duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum missæ, qui tum forte Messanæ erat, consulem Romanum opperiens, nullo repugnante, captas naves Messanam in portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, præter viginti naves, cujus ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios. Lilybæi occupandi præcipuam curam esse: credere, eâdem tempestate, quâ ipsi disjecti forent, eam quoque classem ad Ægates insulas dejectam. Hæc sicut audita erant, rex M. Æmilio prætori, cujus Sicilia erat provincia, perscribit; monetque, Lilybæum firmo teneret præsidio. Extemplo et circa prætorem ad civitates missi legati tribunique, qui suos ad curam custodiæ intenderent; ante omnia Lilybæum teneri: ad apparatum belli, edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad

naves deferrent; ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret: perque omnem oram qui erant, ex speculis prospicerent adventantem hostium classem. Simul itaque (quamquam de industriâ morati cursum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybæum; præsensum tamen est, quia et luna pernox erat, et sublatis armamentis veniebant) extemplo datum e speculis signum, et in oppido ad arma conclamatum est, et in naves conscensum: pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant. Et Carthaginienses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandâque ad pugnam classe absumto. Ubi illuxit, recepêre classem in altum, ut spatium pugnæ esset, exitumque liberum e portu naves hostium haberent. Nec Romani detrectavêre pugnam, et memoriâ circa ea ipsa loca gestarum rerum freti, et militum multitudine ac virtute.

L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam, et ex propinquo vires conferre velle: contra eludere Pœnus, et arte, non vi, rem gerere, naviumque, quam virorum aut armorum, malle certamen facere: nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebant; et, sicubi conserta navis esset, haudquâquam par numerus armatorum ex eâ pugnabat. Quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum, et paucitas illis minuit. Extemplo septem naves Punicæ circumventæ; fugam cæteræ ceperunt. Mille et septingenti fuêre in navibus capti, milites nautæque; in his tres nobiles Carthaginiensium. Classis Romana incolumis, unâ tantum perforatâ navi, sed eâ quoque ipsâ reduce, in portum rediit. Secundum hanc pugnam, nondum gnaris ejus, qui Messanæ erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam obviam duxit; transgressusque ex regiâ in prætoriam navem, gratulatus

sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum: statum deinde insulæ et Carthaginiensium conata exposuit; pollicitusque est, quo animo priore bello populum Romanum juvenis adjuvisset, eo senem adjuturum. Frumentum vestimentaque sese legionibus consulis sociisque navalibus gratis præbiturum: grande periculum Lilybæo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. Ob hæc consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybæum classe peteret: et rex regiaque classis unâ profecti. Navigantes inde, pugnatum ad Lilybæum, fusasque et captas hostium naves, accepêre.

LI. A Lilybæo consul, Hierone cum classe regiâ dimisso, relictoque prætore ad tuendam Siciliæ oram, ipse in insulam Melitam, quæ a Carthaginiensibus tenebatur, trajecit. Advenienti Hamilcar, Gisgonis filius, præfectus præsidii, cum paulo minus duobus millibus militum, oppidumque cum insulâ traditur: inde post paucos dies reditum Lilybæum; captivique et a consule et a prætore, præter insignes nobilitate viros, sub coronâ venierunt. Postquam ab eâ parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani (quia fama erat, stare ibi Punicam classem) trajecit: nec quisquam hostium circa eas insulas inventus. Jam forte transmiserant ad vastandam Italiæ oram; depopulatoque Vibonensi agro, urbem etiam terrebant. Repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in agrum Vibonensem facta nuntiatur: literæque ab senatu, de transitu in Italiam Hannibalis, et, ut primo quoque tempore collegæ ferret auxilium, missæ traduntur. Multis simul anxius curis, exercitum, extemplo in naves impositum, Ariminum Supero Mari misit: Sex. Pomponio legato, cum viginti quinque longis navibus, Vibonensem agrum maritimamque oram Italiæ tuendam attribuit: M. Æmilio prætori quinquaginta navium classem explevit: ipse, compositis Siciliæ rebus, decem navibus oram Italiæ legens,

Ariminum pervenit: inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen, collegæ conjungitur.

LII. Jam ambo consules, et quidquid Romanarum virium erat, Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum imperium, aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter, equestri prœlio uno et vulnere suo minutus, trahi rem malebat: recentis animi alter, eoque ferocior, nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque agri est, Galli tum incolebant; in duorum præpotentium populorum certamine, per ambiguum favorem, haud dubie gratiam victoris spectantes. Id Romani, ne quid modo moverent, æquo satis, Pœnus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos, dictitans. Ob eam iram, simul ut prædâ militem aleret, duo millia peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas jussit. Egentes ope Galli, cum ad id dubios servâssent animos, coacti ab auctoribus injuriæ ad vindices futuros declinant: legatisque ad consulem missis, auxilium Romanorum terræ, ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti, orant. Cornelio nec causa nec tempus agendæ rei placebat: suspectaque ei gens erat, cum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam. Sempronius contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent ope, defensos, censebat. Tum, collegâ cunctante, equitatum suum, mille peditum jaculatoribus ferme admixtis, ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Ii, sparsos et incompositos, ad hoc graves prædâ plerosque, cum inopinatos invasissent, ingentem terrorem cædemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecêre: unde multitudine effusâ pulsi, rursus subsidio suorum prœlium restituêre. Variâ inde pugnâ sequentes, quamquam ad

extremum æquâssent certamen, major tamen hostium Romanis fama victoriæ fuit.

LIII. Cæterum nemini omnium major justiorque, quam ipsi consuli, videri; gaudio efferri, "quâ parte copiarum alter consul victus foret, eâ se vicisse: restitutos ac refectos militibus animos: nec quemquam esse, præter collegam, qui dilatam dimicationem vellet: eum, animo magis quam corpore ægrum, memoriâ vulneris aciem ac tela horrere. Sed non esse cum ægro senescendum. Quid enim ultra differri, aut teri tempus? Quem tertium consulem, quem alium exercitum exspectari? Castra Carthaginiensium in Italiâ, ac prope in conspectu Urbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam victis ademtas, nec cis Iberum Hispaniam peti, sed solo patrio terrâque, in quâ geniti forent, pelli Romanos. Quantum ingemiscant," inquit, "patres nostri, circa mœnia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in mediâ Italiâ paventes intra castra? Pœnum, quod inter Alpes Apenninumque agri sit, suæ ditionis fecisse?" Hæc assidens ægro collegæ, hæc in prætorio prope concionabundus agere. Stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendæ gloriæ, dum æger collega erat. Itaque, nequidquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites jubet. Hannibal, cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat, temere atque improvide quidquam consules acturos: cum alterius ingenium, famâ prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum prædatoribus suis certamine crederet; adesse gerendæ rei fortunam haud diffidebat: cujus ne quod prætermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium esset miles, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent; quo-

rum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. Cum ob hæc taliaque speraret propinquum certamen, et facere, si cessaretur, cuperet; speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quæ vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnæ esse Romanos retulissent; locum insidiis circumspectare Pœnus cœpit.

LIV. Erat in medio rivus, præaltis utrimque clausus ripis, et circa obsitus palustribus herbis, et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque: quem ubi ad equites quoque tegendos satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit; "Hic erit locus," Magoni fratri ait, "quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque equite; cum quibus ad me vigiliâ primâ venias. Nunc corpora curare tempus est." Ita prætorium missum: mox cum delectis Mago aderat. "Robora virorum cerno," inquit Hannibal: "sed, ut et numero etiam, non animis modo, valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite: Mago locum monstrabit, quem insideatis. Hostem cæcum ad has belli artes habebitis." Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis, Hannibal primâ luce Numidas equites, transgressos Trebiam flumen, obequitare jubet hostium portis, jaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem: injecto deinde certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere. Hæc mandata Numidis. Cæteris ducibus peditum equitumque præceptum, ut prandere omnes juberent; armatos deinde, instratisque equis, signum exspectare. Sempronius, ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox eâ parte virium, deinde sex millia peditum, postremo omnes copias ad destinatum jam ante consilio, avidus certaminis, eduxit. Erat forte brumæ tempus, et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interjectis, propinquitate etiam fluminum ac paludium prægelidis. Ad hoc, raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ullâ ad arcendum

frigus adhibitâ, nihil caloris inerat: et quidquid auræ fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt, (et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri) tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent, et simul jejuni, procedente jam die, fame etiam deficere.

LV. Hannibalis interim miles, ignibus ante tentoria factis, oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso, et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit, atque in aciem procedit. Baleares locat ante signa, levem armaturam, octo ferme millia hominum; dein graviorem armis peditem, quod virium, quod roboris erat: in cornibus circumfudit decem millia equitum; et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. Consul effusos sequentes equites, cum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato, revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Romani erant, sociûm nominis Latini viginti; auxilia præterea Cenomanorum: (ea sola in fide manserat Gallica gens.) His copiis concursum est. Prœlium a Balearibus ortum est; quibus cum majore robore legiones obsisterent, deductæ propere in cornua leves armaturæ sunt: quæ res effecit, ut equitatus Romanus extemplo urgeretur: nam cum vix jam per se resisterent decem millibus equitum quatuor millia, et fessi plerisque integris, obruti sunt insuper velut nube jaculorum a Balearibus conjectâ. Ad hoc, elephanti, eminentes ab extremis cornibus, (equis maxime non visu modo, sed odore insolito, territis) fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis quam viribus erat; quas recentes Pœnus, paulo ante curatis corporibus, in prœlium attulerat: contra, jejuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum: sed et Baleares, pulso equite, jaculabantur in latera,

et elephanti jam in mediam peditum aciem sese tulerant: et Mago Numidæque, simul latebras eorum improvida præterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecêre. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime præter spem omnium adversus elephantos: eos velites, ad id ipsum locati, verutis conjectis et avertêre, et insecuti, aversos sub caudis, quâ maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.

LVI. Trepidantes, propeque jam in suos consternatos, mediâ acie in extremam, ad sinistrum cornu, adversus Gallos auxiliares agi jussit Hannibal. Extemplo haud dubiam fecêre fugam: additus quoque novus terror Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque, cum jam in orbem pugnarent, decem millia ferme hominum, cum aliâ evadere nequîssent, mediâ Afrorum acie, quæ Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti cæde hostium perrupêre: et, cum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque præ imbri satis decernere possent, quâ suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexêre. Plures deinde in omnes partes eruptiones factæ: et, qui flumen petiêre, aut gurgitibus absumti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi. Qui passim per agros fugâ sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis, Placentiam contendêre: aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus, et intoleranda vis frigoris, et homines multos, et jumenta, et elephantos prope omnes, absumsit. Finis insequendi hostis Pœnis flumen Trebia fuit: et ita torpentes gelu in castra rediêre, ut vix lætitiam victoriæ sentirent. Itaque nocte insequenti, cum præsidium castrorum, et quod reliquum ex magnâ parte militum erat, ratibus Trebiam trajicerent, aut nihil sensêre, obstrepente pluviâ; aut, quia jam moveri præ lassitudine nequibant ac vulneribus, sentire sese dissimulârunt: quietisque Pœnis, tacito agmine ab Scipione consule exer-

citus Placentiam est perductus; inde Pado trajectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut jam ad Urbem crederent infestis signis hostem venturum; nec quidquam spei aut auxilii esse, quo portis mœnibusque vim arcerent. "Uno consule ad Ticinum victo, altero ex Siciliâ revocato, duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quæ arcessantur?" Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti periculo per effusos passim ad prædandum hostium equites (audaciâ magis, quam consilio aut spe fallendi, resistendive, si non falleret) transgressus. Id quod unum maxime in præsentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit. Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius. Cæterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus passim Numidis equitibus, et, quâ his impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur clausi undique commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit, et opere magno munitum, et valido firmatum præsidio: ejus castelli oppugnandi spe, cum equitibus ac levi armaturâ profectus Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus, non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiæ quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu consul aderat, jussis quadrato agmine legionibus sequi. Equestre prœlium interim commissum; in quo, quia saucius Hannibal pugnâ excessit, pavore hostibus injecto, defensum egregie præsidium est. Paucorum inde dierum quiete sumtâ, et vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias ire pergit oppugnandas. Id emporium a Romanis Gallico bello fuerat munitum: inde locum frequentaverant accolæ mixti undique ex finitimis populis; et tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. Hujus

generis multitudo, famâ impigre defensi ad Placentiam præsidii accensa, armis arreptis obviam Hannibali procedit. Magis agmina, quam acies, in viâ concurrerunt; et, cum ex alterâ parte nihil, præter inconditam turbam, esset, in alterâ et dux militi, et duci fidens miles, ad triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die, deditione factâ, præsidium intra mœnia accepêre: jussique arma tradere cum dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut, tamquam vi captam, urbem diriperent: neque ulla, quæ in tali re memorabilis scribentibus videri solet, prætermissa clades est: adeo omnis libidinis, crudelitatisque, et inhumanæ superbiæ, editum in miseros est exemplum. Hæ fuêre hibernæ expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longis inde temporibus, dum intolerabilia frigora erant, quies militi data est: et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis, in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adjuncturus. Transeuntem Apenninum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium fœditatem prope superaverit. Vento mixtus imber cum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes vortice intorti affligebantur, constitêre: dein, cum jam spiritum includeret, nec reciprocare animam sineret, aversi a vento parumper consedêre. Tum vero ingenti sono cœlum strepere, et inter horrendos fragores micare ignes. Capti auribus et oculis metu omnes torpere. Tandem, effuso imbre, cum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo deprehensi erant, loco castra ponere necessarium visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec explicare quidquam, nec statuere, poterant: nec, quod statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente: et mox aqua levata vento, cum super gelida montium juga concreta esset, tantum nivosæ grandinis dejecit, ut, omnibus omissis, procumberent homines, tegmi-

nibus suis magis obruti, quam tecti. Tantaque vis frigoris insecuta est, ut, ex illâ miserabili hominum jumentorumque strage cum se quisque attollere ac levare vellet, diu nequiret, quia, torpentibus rigore nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando sese movêre ac recepêre animos, et raris locis ignis fieri est cœptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo loco, velut obsessi, mansêre: multi homines, multa jumenta, elephanti quoque, ex his qui prœlio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumti.

LIX. Degressus Apennino retro ad Placentiam castra movit, et ad decem millia progressus consedit: postero die duodecim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit. Nec Sempronius consul (jam enim redierat ab Româ) detrectavit certamen: atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuêre. Postero die ingentibus animis, vario eventu, pugnatum est. Primo concursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur; mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, paucis propugnatoribus in vallo portisque positis, cæteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare jubet. Jam nona ferme diei hora erat, cum Romanus, nequidquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi Hannibal accepit, laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo equitibus dextrâ lævâque emissis in hostem, ipse cum peditum robore medius castris erupit. Pugna raro ulla magis sæva, et cum utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. Nox accensum ingentibus animis prœlium diremit. Itaque acrior concursus fuit, quam cædes; et, sicut æquata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est: ab neutrâ parte sexcentis plus peditibus, et dimidium ejus equitum cecidit. Sed major Romanis, quam pro numero, jactura fuit; quia

equestris ordinis aliquot, et tribuni militum quinque, et præfecti sociorum tres, sunt interfecti. Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quæstores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum, et quinque equestris ordinis, senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum his pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum hæc in Italiâ geruntur, Cn. Cornelius Scipio, in Hispaniam cum classe et exercitu missus, cum, ab ostlo Rhodani profectus, Pyrenæosque montes circumvectus, Emporiis appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis, omnem oram usque ad Iberum flumen, partim renovandis societatibus, partim novis instituendis, Romanæ ditionis fecit. Inde conciliata clementiæ fama, non ad maritimos modo populos, sed, in mediterraneis quoque ac montanis, ad ferociores jam gentes valuit: nec pax modo apud eos, sed societas etiam armorum, parata est; validæque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptæ sunt. Hannonis cis Iberum provincia erat: eum reliquerat Hannibal ad regionis ejus præsidium. Itaque prius, quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris in conspectu hostium positis, in aciem eduxit: nec Romano differendum certamen visum; quippe qui sciret, cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse; malletque adversus singulos separatim, quam adversus duos simul, rem gerere. Nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex millia hostium cæsa, duo capta cum præsidio castrorum: nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur: et Scissis, propinquum castris oppidum, expugnatur. Cæterum præda oppidi parvi pretii rerum fuit; supellex barbarica, ac vilium mancipiorum. Castra militem ditavêre; non ejus modo exercitûs qui victus erat, sed et ejus qui cum Hannibale in Italiâ militabat, om-

nibus fere caris rebus (ne gravia impedimenta ferentibus essent) citra Pyrenæum relictis.

LXI. Priusquam certa hujus cladis fama accideret, transgressus Iberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum, tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Scissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios, vagos palantesque per agros, (quod ferme fit, ut secundæ res negligentiam creent) equite passim dimisso, cum magnâ cæde, majore fugâ, ad naves compellit: nec diutius circa ea loca morari ausus, ne a Scipione opprimeretur, trans Iberum sese recepit. Et Scipio, raptim ad famam novorum hostium agmine acto, cum in paucos præfectos navium animadvertisset, præsidio Tarracone modico relicto, Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal aderat: et, Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum juventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis, toto cis Iberum rursus cedit agro. Scipio, relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Athanagiam, urbem (quæ caput ejus populi erat) circumsedit: intraque dies paucos, pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes, pecuniâ etiam multatos, in jus ditionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Iberum, socios et ipsos Pœnorum, procedit: atque, urbe eorum obsessâ, Lacetanos, auxilium finitimis ferentes, nocte, haud procul jam urbe, cum intrare vellent, excepit insidiis. Cæsa ad duodecim millia: exuti pæne omnes armis, domos passim palantes per agros diffugêre; nec obsessos alia ulla res, quam iniqua oppugnantibus hiems, tutabatur. Triginta dies obsidio fuit; per quos raro unquam nix minus quatuor pedes alta jacuit: adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola, ignibus aliquoties conjectis ab

hoste, etiam tutamentum fuerit. Postremo cum Amusitus, princeps eorum, ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur.. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romæ aut circa urbem multa eâ hieme prodigia facta; aut (quod evenire solet, motis semel in religionem animis) multa nuntiata, et temere credita sunt: in queis ingenuum infantem semestrem in Foro Olitorio triumphum clamâsse: et Foro Boario bovem in tertiam contignationem suâ sponte escendisse, atque inde tumultu habitatorum territum sese dejecisse: et navium speciem de cœlo affulsisse, et ædem Spei, quæ est in Foro Olitorio, fulmine ictam: et Lanuvii hastam se commovisse: et corvum in ædem Junonis devolâsse, atque in ipso pulvinario consedisse: et in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candidâ veste visos, nec cum ullo congressos: et in Piceno lapidibus pluisse; et Cære sortes extenuatas: et in Galliâ lupum vigili gladium e vaginâ raptum abstulisse. Ob cætera prodigia libros adire decemviri jussi: quod autem lapidibus pluisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum; et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. Jam primum omnium Urbs lustrata est, hostiæque majores, quibus editum est, Diis cæsæ; et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Junonis portatum est; et signum æneum matronæ Junoni in Aventino dedicaverunt; et lectisternium Cære, ubi sortes attenuatæ erânt, imperatum; et supplicatio Fortunæ in Algido; Romæ quoque et lectisternium Juventati; et supplicatio ad ædem Herculis nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria, indicta; et Genio majores hostiæ cæsæ quinque; et C. Atilius Serranus prætor vota suscipere jussus, si in decem annos respublica eodem stetisset statu. Hæc, procurata votaque ex libris Sibyllinis, magnâ ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius,

cui eæ legiones, quæ Placentiæ hibernabant, sorte evenerant, edictum et literas ad consulem misit, ut is exercitus Idibus Martiis Arimini adesset in castris. Huic in provinciâ consulatum inire consilium erat, memori veterum certaminum cum Patribus; quæ tribunus plebis, et quæ postea consul, prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat; invisus etiam Patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum, uno Patrum adjuvante C. Flaminio, tulerat; ne quis senator, quive senatoris pater fuisset, maritimam navem, quæ plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quæstus omnis Patribus indecorus visus. Res, per summam contentionem acta, invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum, peperit. Ob hæc ratus auspiciis ementiendis, Latinarumque feriarum morâ, et consularibus aliis impedimentis retenturos se in Urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res, ubi palam facta est, novam insuper iram infestis jam ante Patribus movit: "Non cum senatu modo, sed jam cum Diis immortalibus, C. Flaminium bellum gerere: consulem ante inauspicato factum, revocantibus ex ipsâ acie Diis atque hominibus non paruisse; et nunc, conscientiâ spretorum, et Capitolium et sollennem votorum nuncupationem fugisse; ne die initi magistratûs Jovis Optimi Maximi templum adiret; ne senatum, invisus ipse, et sibi uni invisum, videret consuleretque; ne Latinas indiceret, Jovique Latiari sollenne sacrum in monte faceret; ne, auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus ad provinciam iret: lixæ modo, sine insignibus, sine lictoribus, profectum clam, furtim, haud aliter quam si exsilii causâ solum vertisset: magis pro majestate videlicet imperii Arimini, quam Romæ, magistratum initurum, et in diversorio hospitali, quam apud penates suos,

prætextam sumturum." Revocandum universi retrahendumque censuerunt; et cogendum omnibus prius præsentem in Deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim mitti placuit) Q. Terentius et M. Antistius profecti, nihilo magis eum moverunt, quam priori consulatu literæ moverant ab senatu missæ. Paucos post dies magistratum iniit, immolantique ei vitulus jam ictus e manibus sacrificantium sese cum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit. Fuga procul etiam major, apud ignaros quid trepidaretur, et concursatio fuit. Id a plerisque in omen magni terroris acceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio prætore acceptis, in Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est cœptus.

EPITOME LIBRI VICESIMI SECUNDI.

Hannibal, per continuas vigilias in paludibus oculo amisso, venit in Etruriam; per quas paludes quatriduo et tribus noctibus sine ullâ requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quæ tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus, ad Trasimenum lacum cum exercitu cæsus est. Sex millia, quæ eruperant, fide ab Maharbale datâ, perfidiâ Hannibalis vincta sunt. Cum ad nuntium cladis Romæ luctus esset, duæ matres, ex insperato receptis filiis, gaudio mortuæ sunt. Ob hanc cladem, ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. Cum deinde Q. Fabius Maximus dictator, adversus Hannibalem missus, nollet acie cum eo confligere, ne, contra ferocem tot victoriis hostem, territum adversis prœliis militem pugnæ committeret, et, opponendo se tantummodo, conatus Hannibalis impediret; M. Minucius, magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem, tamquam segnem et timidum, effecit, ut populi jussu æquaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu, cum iniquo loco conflixisset, et in maximo discrimine legiones ejus essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo, discrimine liberatus est: quo beneficio victus castra cum eo junxit, et *patrem* eum salutavit; idemque facere milites jussit. Hannibal, vastatâ Campaniâ, inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus, sarmentis ad cornua boûm alligatis et incensis, præsidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit: et sic transgressus est saltum. Idemque Q. Fabii Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum, tamquam proditorem, suspectum fa-

ceret. Æmilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus, cum maximâ clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est: cæsaque eo prœlio Romanorum quadraginta quinque millia, cum Paulo consule et senatoribus octoginta, consularibus atque prætoriis aut ædiliciis triginta. Post quam cladem cum a nobilibus adolescentibus, propter desperationem, consilium de relinquendâ Italiâ iniretur, P. Cornelius Scipio, tribunus militum, qui postea Africanus nuncupatus est, stricto super capita deliberantium ferro, juravit, se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non jurâsset; effecitque, ut omnes minime relictum iri a se Italiam jurejurando adstringerentur. Præterea trepidationem Urbis et luctum, et res in Hispaniâ meliore eventu gestas, continet. Opimia et Floronia, Vestales virgines, incesti damnatæ sunt. Propter paucitatem vero militum, servorum octo millia armata sunt. Captivi, cum potestas esset redimendi, redemti non sunt. Varroni obviam itum est, et gratiæ actæ, quod de republicâ non desperâsset.

T. LIVII PATAVINI

LIBER VICESIMUS SECUNDUS.

I. Jam ver appetebat, cum Hannibal ex hibernis movit, et nequidquam ante conatus transcendere Apenninum, intolerandis frigoribus, et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos prædæ populationumque conciverat spes, postquam, pro eo ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse, premique utriusque partis exercituum hibernis viderunt; verterunt retro ad Hannibalem ab Romanis odia: petitusque sæpe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eâdem levitate, quâ consenserant, consensum indicantium, servatus erat; et, mutando nunc vestem, nunc tegimenta capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Cæterum hic quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis. Per idem tempus Cn. Servilius consul Romæ Idibus Martiis magistratum iniit. Ibi cum de republicâ retulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est: "Duos se consules creâsse, unum habere: quod enim illi justum imperium, quod auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre: nec privatum auspicia sequi, nec, sine auspiciis profectum, in externo ea solo nova atque integra concipere posse." Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Siciliâ militibus aliquot spicula, in Sardiniâ autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem

manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudâsse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum: et Præneste ardentes lapides cœlo cecidisse: et Arpis parmas in cœlo visas, pugnantemque cum lunâ solem: et Capenæ duas interdiu lunas ortas: et aquas Cæretes sanguine mixtas fluxisse; fontemque ipsum Herculis cruentis manâsse sparsum maculis: et in Antiati metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse: et Faleriis cœlum findi velut magno hiatu visum; quâque patuerit, ingens lumen effulsisse: sortes suâ sponte attenuatas, unamque excidisse, ita scriptam: "Mavors telum suum concutit:" et per idem tempus Romæ signum Martis Appiâ viâ ad simulacra luporum sudâsse: et Capuæ speciem cœli ardentis fuisse, lunæque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam, sese vertisse. His, sicut erant nuntiata, expositis, auctoribusque in curiam introductis, consul de religione Patres consuluit. Decretum, ut ea prodigia, partim majoribus hostiis, partim lactentibus, procurarentur; et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur. Cætera, cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quemadmodum cordi esse Divi carminibus præfarentur. Decemvirorum monitu decretum est, Jovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret; Junoni Minervæque ex argento dona darentur; et Junoni Reginæ in Aventino, Junonique Sospitæ Lanuvii majoribus hostiis sacrificaretur; matronæque, pecuniâ collatâ, quantum conferre cuique commodum esset, donum Junoni Reginæ in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret; quin et libertinæ ut ipsæ, unde Feroniæ donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. Hæc ubi facta, decemviri Ardeæ in foro majoribus hostiis sacrificârunt. Postremo Decembri jam mense ad ædem Saturni Romæ

immolatum est, lectisterniumque imperatum (et eum lectum senatores straverunt), et convivium publicum; ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamatum; populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum jussus.

II. Dum consul placandis Romæ Diis trahendoque delectû dat operam, Hannibal, profectus ex hibernis, quia jam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, cum aliud longius, cæterum commodius, ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, quâ fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros (id omne veterani erat robur exercitûs), admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire jussit; sequi Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites; Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si tædio laboris longæque viæ (ut est mollis ad talia gens) dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, quâ modo præirent duces per præaltas fluvii ac profundas voragines, hausti pæne limo, immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi, neque assurgere ex voraginibus poterant; aut corpora animis, aut animos spe sustinebant: alii fessa ægre trahentes membra; alii, ubi semel victis tædio animis procubuissent, inter jumenta, et ipsa jacentia passim, morientes: maximeque omnium vigiliæ conficiebant, per quatriduum jam et tres noctes toleratæ. Cum, omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant: jumentorum itinere toto prostratorum passim acervi, tantum, quod exstaret aquâ, quærentibus, ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal, æger oculis ex vernâ primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aquâ exstaret, vectus; vigiliis tandem et nocturno humore palustrique cœlo

gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

III. Multis hominibus jumentisque fœde amissis, cum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat: certumque per præmissos exploratores habuit, exercitum Romanum circa Arretii mœnia esse. Consulis deinde consilia atque animum, et situm regionum, itineraque, et copias ad commeatus expediendos, et cætera, quæ cognôsse in rem erat, summâ omnia cum curâ inquirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiæ fertilis, Etrusci campi, qui Fæsulas inter Arretiumque jacent, frumenti ac pecoris et omnium copiâ rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore, et non modo legum ac Patrum majestatis, sed ne Deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio ejus temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat, nec Deos nec homines consulentem, ferociter omnia ac præpropere acturum: quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Pœnus parat: et, lævâ relicto hoste, Fæsulas petens, medio Etruriæ agro prædatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, cædibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per mediam jam Italiam vagari Pœnum, atque, obsistente nullo, ad ipsa Romana mœnia ire oppugnanda; cæteris omnibus in consilio salutaria magis, quam speciosa, suadentibus, "collegam exspectandum, ut, conjunctis exercitibus, communi animo consilioque rem gererent; interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusâ prædandi licentiâ hostem cohibendum;" iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnæque proposuit. "Quin immo Arretii ante mœnia sedeamus," inquit: "hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam,

vastandoque et urendo omnia ad Romana mœnia perveniat; nec ante nos hinc moverimus, quam, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio Patres acciverint." Hæc simul increpans, cum ocyus signa convelli juberet, et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit, consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus, qui circa erant, velut fœdo omine incipiendæ rei, insuper nuntiatur, signum, omni vi moliente signifero, convelli nequire. Conversus ad nuntium, "Num literas quoque," inquit, "ab senatu affers, quæ me rem gerere vetent? Abi, nuntia, signum effodiant, si ad convellendum manus præ metu obtorpuerint." Incedere inde agmen cœpit; primoribus, super quam quod dissenserant a consilio, territis etiam duplici prodigio; milite in vulgus læto ferociâ ducis, cum spem magis ipsam, quam causam spei, intueretur.

IV. Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Trasimenumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum injurias acuat. Et jam pervenerant ad loca insidiis nata, ubi maxime montes Cortonenses Trasimenus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industriâ relicto spatio: deinde paulo latior patescit campus; inde colles assurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret. Baleares cæteramque levem armaturam post montes circumducit: equites ad ipsas fauces saltûs, tumulis apte tegentibus, locat; ut, ubi intrâssent Romani, objecto equitatu, clausa omnia lacu ac montibus essent. Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato, postero die, vix dum satis certâ luce, angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen cœpit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit: ab tergo et super caput decepêre insidiæ. Pœnus ubi (id quod petierat) clausum lacu ac montibus, et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum om-

nibus dat simul invadendi: qui ubi, quâ cuique proximum fuit, decucurrêre, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo, quam montibus, densior sederat; agminaque hostium ex pluribus collibus, ipsa inter se satis conspecta, eoque magis pariter, decucurrerunt. Romanus, clamore prius undique orto, quam satis cerneret, se circumventum esse sensit; et ante in frontem lateraque pugnari cœptum est, quam satis instrueretur acies, aut expediri arma, stringique gladii possent.

V. Consul, perculsis omnibus, ipse satis, ut in trepidâ re, impavidus, turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur; et, quâcumque adire audirique potest, adhortatur, ac stare et pugnare jubet; "nec enim inde votis aut imploratione Deûm, sed vi ac virtute, evadendum esse. Per medias acies ferro viam fieri: et, quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse." Cæterum, præ strepitu ac tumultu, nec consilium nec imperium accipi poterat: tantumque aberat, ut sua signa atque ordinem et locum nosceret miles, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnæ competeret animus: opprimerenturque quidam, onerati magis his, quam tecti: et erat in tantâ caligine major usus aurium, quam oculorum. Ad gemitus vulnerum, ictusque corporum aut armorum, et mixtos strepentium paventiumque clamores, circumferebant ora oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati hærebant: alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. Deinde, ubi in omnes partes nequidquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque, nullam, nisi in dextrâ ferroque, salutis spem esse; tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam; et nova de integro pugna exorta est; non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies; nec ut in suâ legione miles, aut co-

horte, aut manipulo esset. Fors conglobat, et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat: tantusque fuit ardor armorum, adeo intentus pugnæ animus, ut eum motum terræ, qui multarum urbium Italiæ magnas partes prostravit, avertitque cursu rapido amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

VI. Tres ferme horas pugnatum est, et ubique atrociter: circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quâcumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et hostes summâ vi petebant, et tuebantur cives; donec Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans, "Consul, en," inquit, "hic est," popularibus suis, "qui legiones nostras cecidit, agrosque et urbem est depopulatus. Jam ego hanc victimam Manibus peremtorum fœde civium dabo:" subditisque calcaribus equo, per confertissimam hostium turbam impetum facit; obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam objecerat, consulem lanceâ transfixit: spoliare cupientem triarii objectis scutis arcuêre. Magnæ partis fuga inde primum cœpit: et jam nec lacus nec montes obstabant pavori: per omnia arcta præruptaque velut cæci evadunt; armaque et viri super alium alii præcipitantur. Pars magna, ubi locus fugæ deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque exstare possunt, sese immergunt: fuêre, quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit: quæ ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequidquam fessi vada retro ægerrime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, per adversos hostes eruptione impigre factâ, ignari omnium quæ post se agerentur, ex saltu evasêre: et, cum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum au-

dientes, quæ fortuna pugnæ esset, neque scire, nec perspicere præ caligine poterant. Inclinatâ denique re, cum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquidâ jam luce montes campique perditas res stratamque ostendêre fœde Romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo poterant agmine, sese abripuerunt. Postero die, cum, super cætera extrema, fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt: quæ Punicâ religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes conjecit.

VII. Hæc est nobilis ad Trasimenum pugna, atque inter paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia Romanorum in acie cæsa sunt; decem millia, sparsa fugâ per omnem Etruriam, diversis itineribus Urbem petiêre. Mille quingenti hostium in acie, multi postea [utrimque] ex vulneribus periêre. Multiplex cædes utrimque facta traditur ab aliis. Ego, præterquam quod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium, æqualem temporibus hujusce belli, potissimum auctorem habui. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri jussisset, Flaminii quoque corpus, funeris causâ magnâ cum curâ inquisitum, non invenit. Romæ, ad primum nuntium cladis ejus, cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronæ vagæ per vias, quæ repens clades allata, quæve fortuna exercitûs esset, obvios percontantur: et, cum frequentis concionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret; tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius prætor, "Pugnâ," inquit, "magnâ victi sumus:" et, quamquam nihil certius ex eo audi-

tum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt, "consulem cum magnâ parte copiarum cæsum: superesse paucos, aut fugâ passim per Etruriam sparsos, aut captos ab hoste." Quot casus exercitûs victi fuerant, tot in curas dispertiti eorum animi erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quæ cujusque suorum fortuna esset: nec quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero, ac deinceps aliquot diebus, ad portas major prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem, aut nuntios de his opperiens: circumfundebanturque obviis sciscitantes; neque avelli, utique ab notis, prius quam ordine omnia inquisîssent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique aut læta aut tristia nuntiabantur; gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum præcipue et gaudia insignia erant, et luctus. Unam in ipsâ portâ, sospiti filio repente oblatam, in conspectu ejus exspirâsse ferunt; alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, mœstam sedentem domi, ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum prætores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curiâ retinent, consultantes, quonam duce, aut quibus copiis, resisti victoribus Pœnis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades: quatuor millia equitum, cum C. Centenio proprætore missa ad collegam ab Servilio consule, in Umbriâ, quo post pugnam ad Trasimenum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Ejus rei fama varie homines affecit: pars, occupatis majore ægritudine animis, levem, ex comparatione priorum, ducere recentem equitum jacturam: pars non id, quod acciderat, per se æstimare, sed, ut in affecto corpore quamvis levis causa magis quam valido gravior sentiretur; ita tum ægræ et affectæ civitati quodcumque adversi inciderit, non re-

rum magnitudine, sed viribus extenuatis, quæ nihil, quod aggravaret, pati possent, æstimandum esse. Itaque ad remedium, jam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit: et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur; nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut literas mitti; nec dictatorem populus creare poterat, quod nunquam ante eam diem factum erat; prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum, et magistrum equitum M. Minucium Rufum. Hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque Urbis firmarent, et præsidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: ad penates pro Urbe dimicandum esse, quando Italiam tueri nequîssent.

IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletum venit: inde, cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, cum magnâ cæde suorum repulsus, conjectans ex unius coloniæ haud nimis prospere tentatæ viribus, quanta moles Romanæ urbis esset; in agrum Picenum avertit iter, non copiâ solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum prædâ, quam effuse avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita: refectusque miles, hibernis itineribus ac palustri viâ, prœlioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili, affectus. Ubi satis quieti datum, prædâ ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus, Prætutianum Adrianumque agrum, Marsos inde Marrucinosque et Pelignos devastat, circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliæ regionem. Cn. Servilius consul, levibus prœliis cum Gallis actis, et uno oppido ignobili expugnato, postquam de collegæ exercitûsque cæde audivit, jam mœnibus patriæ metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad Urbem iter intendit. Q. Fabius Maximus, dictator iterum, quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab Diis orsus, cum edocuisset Patres, plus negligentiâ cærimoniarum

auspiciorumque, quam temeritate atque inscitiâ, peccatum a C. Flaminio consule esse; quæque piacula iræ Deûm essent, ipsos Deos consulendos esse; pervicit, ut (quod non ferme decernitur, nisi cum tetra prodigia nuntiata sunt) decemviri libros Sibyllinos adire juberentur: qui, inspectis fatalibus libris, retulerunt Patribus, "quod ejus belli causâ votum Marti foret, id non rite factum, de integro atque amplius faciendum esse: et Jovi ludos magnos, et ædes Veneri Erycinæ ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset, resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset." Senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Æmilium prætorem, ex collegii pontificum sententiâ, omnia ea ut mature fiant, curare jubet.

X. His senatûs-consultis perfectis, L. Cornelius Lentulus, pontifex maximus, consulente collegio prætorum, omnium primum populum consulendum de vere sacro censet: injussu populi voveri non posse. Rogatus in hæc verba populus, "Velitis jubeatis[ne hoc sic fieri?] si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim eam, salva servata erit hisce duellis; datum donum duit populus Romanus Quiritium, (quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est, quæque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes sunt) quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quæque profana erunt, Jovi fieri, ex quâ die senatus populusque jusserit. Qui faciet, quando volet, quâque lege volet, facito: quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto: si quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto: si quis clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum erit: si atro die faxit insciens, probe factum esto: si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto: si anteidea senatus populusque jusserit fieri, ac faxit,

eo populus solutus, liber esto." Ejusdem rei causâ ludi magni voti æris trecentis triginta tribus millibus, trecentis triginta tribus, triente: præterea bubus Jovi trecentis, multis aliis Divis bubus albis, atque cæteris hostiis. Votis rite nuncupatis, supplicatio edicta: supplicatumque iêre cum conjugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliquâ suâ fortunâ publicæ quoque contingebat cura. Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuêre: Jovi ac Junoni unum; alterum Neptuno ac Minervæ; tertium Marti ac Veneri; quartum Apollini ac Dianæ; quintum Vulcano ac Vestæ; sextum Mercurio ac Cereri. Tum ædes votæ. Veneri Erycinæ ædem Q. Fabius Maximus dictator vovit; quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cujus maximum imperium in civitate esset. Menti ædem T. Otacilius prætor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque de publicâ dictator retulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eundum esse Patres censerent. Decretum, ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet: scriberet præterea ex civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur: cætera omnia ageret faceretque, ut e republicâ duceret. Fabius duas se legiones adjecturum ad Servilianum exercitum dixit: his, per magistrum equitum scriptis, Tibur diem ad conveniendum edixit: edictoque proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, uti in loca tuta commigrarent; ex agris quoque demigrarent omnes regionis ejus, quâ iturus Hannibal esset; tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cujus rei copia esset; ipse, viâ Flaminiâ profectus obviam consuli exercituique, cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen, consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui cum dicto paruisset, congressusque eorum ingentem speciem

dictaturæ apud cives sociosque, vetustate jam prope oblitos ejus imperii, fecisset; literæ ab Urbe allatæ sunt, naves onerarias, commeatum ab Ostiâ in Hispaniam ad exercitum portantes, a classe Punicâ circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci jussus, navibusque, quæ ad urbem Romanam aut Ostiæ essent, completis milite ac navalibus sociis, persequi hostium classem, ac litora Italiæ tutari. Magna vis hominum conscripta Romæ erat: libertini etiam, quibus liberi essent, et ætas militaris, in verba juraverant. Ex hoc urbano exercitu, qui minores quinque et triginta annis erant, in naves impositi: alii, ut urbi præsiderent, relicti.

XII. Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato, per agrum Sabinum Tibur, quo die ad conveniendum edixerat novis militibus, venit: inde Præneste, ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus: unde, itineribus summâ cum curâ exploratis, ad hostem ducit; nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunæ se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Pœnus educeret in aciem, copiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes, nec castra ullo tumultu mota videt; increpans quidem, victos tandem [quoque] Martios animos Romanis, debellatumque, et concessum propalam de virtute ac gloriâ esse, in castra rediit: cæterum tacitâ curâ animum incensus, quod cum duce, haudquâquam Flaminio Sempronioque simili, futura sibi res esset; ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quæsîssent: et prudentiam quidem, non vim, dictatoris extemplo timuit: constantiam haud dum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro castra, populandoque in oculis ejus agros sociorum, cœpit: et modo citato agmine e conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viæ, si excipere degressum in æquum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat,

modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum, neque congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessario cogeret, tenebatur miles: pabulum et ligna nec pauci petebant, nec passim. Equitum levisque armaturæ statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia, et infesta effusis hostium populatoribus præbebat: neque universo periculo summa rerum committebatur: et parva momenta levium certaminum ex tuto cœptorum, finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus militem, minus jam tandem aut virtutis aut fortunæ pœnitere suæ. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat, quam magistrum equitum; qui nihil aliud, quam quod impar erat imperio, moræ ad rempublicam præcipitandam habebat, ferox rapidusque in consiliis, ac linguâ immodicus; primo inter paucos, dein propalam in vulgus, pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat: premendorumque superiorum arte (quæ pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit) sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit: Beneventanum depopulatur agrum: Telesiam urbem capit: irritat etiam de industriâ ducem, si forte accensum tot indignitatibus cladibusque sociorum detrahere ad æquum certamen possit. Inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasimenum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis jam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuæ potiundæ copiam fore, cum res major quam auctores esset, dubium Hannibalem, alternisque fidentem ac diffidentem, tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt: monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus affirmarent, jussosque, cum pluribus et aliquibus principum redire ad se, dimisit: ipse imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat:

edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupâsset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. Sed Punicum abhorrens os ab Latinorum nominum prolatione, pro Casino Casilinum dux ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere, per Allifanum, Calatinumque, et Calenum agrum, in campum Stellatem descendit: ubi cum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percontatur, ubi terrarum esset? Cum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe inde aliâ regione esse: virgisque caeso duce, et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit. Usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius, Numidae fecerunt. Nec tamen is terror, cum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit; videlicet quia justo et moderato regebantur imperio; nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero ad Vulturnum flumen castra sunt posita, exurebaturque amoenissimus Italiae ager, villaeque passim incendiis fumabant, per juga Massici montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa: quieverant enim per paucos dies; quia, cum celerius solito ductum agmen fuisset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. Ut vero in extrema juga Massici montis ventum est, hostesque sub oculis erant, Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae, "Spectatumne huc," inquit Minucius, "ut rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia venimus? nec si nullius alterius nos, ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset; quam nunc non vicinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum terminis, nostrâ cunctatione et

socordiâ, jam huc progressus? Tantum (pro!) degeneramus a parentibus nostris, ut, præter quam oram illi Punicas vagari classes, dedecus esse imperii sui duxerint, eam nos nunc plenam hostium, Numidarumque ac Maurorum jam factam, videamus? Qui modo, Saguntum oppugnari indignando, non homines tantum, sed fœdera et Deos, ciebamus, scandentem mœnia Romanæ coloniæ Hannibalem lenti spectamus. Fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, sæpius nos quam Deorum invocantium opem. Nos hic, pecorum modo, per æstivos saltus deviasque calles exercitum ducimus, conditi nubibus silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis Urbem voluisset, quo hic novus Camillus (nobis dictator unicus in rebus affectis quæsitus) Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset; quam vereor, ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac Pœnis toties servaverint majores nostri. Sed vir, ac vere Romanus, quo die, dictatorem eum ex auctoritate Patrum jussuque populi dictum, Veios allatum est, cum esset satis altum Janiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in æquum; atque illo ipso die mediâ in Urbe, quâ nunc busta Gallica sunt, et postero die citra Gabios, cecidit Gallorum legiones. Quid? post multos annos, cum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste sub jugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor juga Samnii perlustrando, an Luceriam premendo obsidendoque, et lacessendo victorem hostem, depulsum ab Romanis cervicibus jugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lutatio quæ alia res, quam celeritas, victoriam dedit? quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit. Stultitia est, sedendo aut votis debellari credere posse: armari copias oportet, deducendas in æquum, ut vir cum viro congrediaris. Audendo atque agendo res Romana

crevit, non his segnibus consiliis, quæ timidi cauta vocant." Hæc velut concionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia volvebantur: ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant, Minucium Fabio duci prælaturos.

XV. Fabius pariter, in suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum præstat. Quamquam probe scit, non in castris modo suis, sed jam etiam Rómæ, infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen eodem consiliorum tenore æstatis reliquum extraxit; ut Hannibal, destitutus ab spe summopere petiti certaminis, jam hibernis locum circumspectaret; quia ea regio præsentis erat copiæ, non perpetuæ, arbusta vineæque, et consita omnia magis amœnis quam necessariis fructibus. Hæc per exploratores relata Fabio. Cum satis sciret, per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis præsidiis; quæ urbs, Vulturno flumine diremta, Falernum ac Campanum agros dividit: ipse jugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino; qui, ex turbâ juvenum audientium sæpe ferociter concionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit; extemplo occupatus certamine est animus, exciderùntque præcepta dictatoris; qui, quantum tuto posset, progressum, prius recipere sese jusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidæ, alii atque alii occursantes refugientesque, ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxêre: inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, cum prius, quam ad conjectum teli veniret, avertisset hostem, quinque millia ferme continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam

nec hostem desistere sequi, nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in prœlium rediit, omni parte virium impar. Itaque ipse, et delecti equitum, circumventi occiduntur: cæteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem, perfugerunt. Eo forte die Minucius se conjunxerat Fabio, missus ad firmandum præsidio saltum, qui super Tarracinam, in arctas coactus fauces, imminet mari, ne immunito Appiæ limite Pœnus pervenire in agrum Romanum posset. Conjunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, quâ Hannibal ducturus erat. Duo inde millia hostes aberant.

XVI. Postero die Pœni, quod viæ inter bina castra erat, agmine complevêre. Cum Romani sub ipso constitissent vallo, haud dubie æquiore loco, successit tamen Pœnus cum expeditis equitibus; atque ad lacessendum hostem carptim et procursando recipiendoque sese pugnavêre. Restitit suo loco Romana acies: lenta pugna, et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidêre. Inclusus inde videri Hannibal, viâ ad Casilinum obsessâ: cum Capua et Samnium, et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret; Pœnus, contra, inter Formiana saxa, ac Literni arenas, stagnaque perhorrida situ, hibernaturus esset. Nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti: itaque, cum per Casilinum evadere non posset, petendique montes et jugum Calliculæ superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggrederetur; ludibrium oculorum, specie terribile, ad frustrandum hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit. Faces undique ex agris collectæ, fascesque virgarum, atque arida sarmenta, præligantur cornibus boûm, quos domitos indomitosque multos inter cæteram agrestem prædam agebat: ad duo millia ferme boûm effecta; Hasdru-

balique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus ad montes ageret; maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto ante signa acti. Ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes: et metus ipse relucentis flammæ ex capite, calorque, jum ad vivum, ad imaque cornuum adveniens, velut stimulatos furore agebat boves: quo repente discursu, haud secus quam silvis montibusque accensis, omnia circum virgulta ardere; capitumque irrita quassatio, excitans flammam, hominum passim discurrentium speciem præbebat. Qui ad transitum saltûs insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexerunt, circumventos se esse rati, præsidio excessêre; quâ minime densæ micabant flammæ, velut tutissimum iter, petentes summa montium juga, tamen in quosdam boves palatos ab suis gregibus inciderunt. Et primo, cum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo attoniti, constiterunt: deinde, ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, dum majore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturæ hostium incurrêre: cæterum nox æquato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. Interea, toto agmine Hannibal transducto per saltem, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: cæterum et insidias esse ratus, et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos munimentis tenuit. Luce primâ sub jugo montis prœlium fuit; quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum præstabant) Romani superâssent, nisi Hispanorum cohors, ad id ipsum remissa ab Hannibale, pervenisset. Ea, assuetior montibus, et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior, cum velocitate corpo-

rum, tum armorum habitu, campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnæ genere facile elusit. Ita haudquâquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani, aliquot suis amissis, in castra contenderunt. Fabius quoque movit castra; transgressusque saltum super Allifas, loco alto ac munito consedit. Tum, per Samnium Romam se petere simulans, Hannibal usque in Pelignos populabundus rediit. Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam jugis ducebat; nec absistens, nec congrediens. Ex Pelignis Pœnus flexit iter, retroque Apuliam repetens, Geronium pervenit; urbem metu, quia collapsa ruinis pars mœnium erat, ab suis desertam. Dictator in Larinate agro castra communiit: inde, sacrorum causâ, Romam revocatus, non imperio modo, sed consilio etiam, ac prope precibus agens cum magistro equitum, "ut plus consilio, quam fortunæ, confidat; et se potius ducem, quam Sempronium Flaminiumque, imitetur: ne nihil actum censeret, extractâ prope æstate per ludificationem hostis: medicos quoque plus interdum quiete, quam movendo atque agendo, proficere. Haud parvam rem esse, ab toties victore hoste vinci desîsse, et ab continuis cladibus respirâsse." Hæc nequidquam præmonito magistro equitum, Romam est profectus.

XIX. Principio æstatis, quâ hæc gerebantur, in Hispaniâ quoque terrâ marique cœptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adjecit: quadraginta navium classem Himilconi tradidit: atque ita Carthagine profectus, navibus prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quâcumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit: deinde, minus terrâ, propter ingentem famam novorum auxiliorum, concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito, quinque et triginta

navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem, decem millia passuum distantem ab ostio Iberi amnis, pervenit: inde duæ Massiliensium speculatoriæ præmissæ retulerunt, classem Punicam stare in ostio fluminis, castraque in ripâ posita. Itaque, ut improvidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur: inde primo, conspectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est; tumultusque prius in terrâ et castris, quam ad mare et ad naves, est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito, aut aperientibus classem promontoriis; cum repente eques, alius super alium ab Hasdrubale missus, vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut prœlium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque arma capere jubet: classem Romanam jam haud procul portu esse. Hæc equites dimissi passim imperabant: mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat; varioque omnia tumultu strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque, fugientium magis e terrâ, quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, cum alii resolutis oris in ancoras evehuntur; alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; raptimque omnia præpropere agendo, militum apparatu nautica ministeria impediuntur; trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibetur. Et jam Romanus non appropinquabat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves: itaque non ab hoste et prœlio magis Pœni, quam suomet ipsi tumultu turbati, tentatâ verius pugnâ, quam initâ, in fugam averterunt classem: et cum adversi amnis os lato agmine ac tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt: atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes, ad instructam

per litus aciem suorum perfugêre. Duæ tamen primo concursu captæ erant Punicæ naves, quatuor suppressæ.

XX. Romani, quamquam terra hostium erat, armatamque aciem toto prætentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem, naves omnes, quæ non aut perfregerant proras litore illisas, aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxêre. Ad quinque et viginti naves ex quadraginta cepêre: Neque id pulcherrimum ejus victoriæ fuit, sed quod unâ levi pugnâ toto ejus oræ mari potiti erant. Itaque ad Honoscam classe provecti, exscensione ab navibus in terram factâ, cum urbem vi cepissent, captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt; atque, omnem agrum circa depopulati, postremo tecta quoque conjuncta muro portisque incenderunt. Inde jam prædâ gravis ad Longunticam pervenit classis; ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis in usum fuit, sublato, cæterum omne incensum est. Nec continentis modo projectas oras prætervecta, sed in Ebusum insulam transmissum: ubi urbe, quæ caput insulæ est, biduum nequidquam summo labore oppugnatâ, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis aliquot incensisque vicis, majore, quam ex continenti, prædâ partâ, cum in naves se recepissent, ex Balearibus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis, reditumque in citeriora provinciæ; quo omnium populorum qui Iberum incolunt, multorum et ultimæ Hispaniæ, legati concurrerunt. Sed, qui vere ditionis imperiique Romani facti sunt, obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens, Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum

æstatis tempus; fuissetque per Pœnum hostem; sed, præterquam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius, Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessêre ad maritimam oram, concitis popularibus, in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis, a Scipione missi, levi certamine, ut tumultuariam manum, fudêre omnes; occisis quibusdam captisque, magna pars armis exuta. Hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Iberum ad socios tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilercaonensium, castra Romana Ad Novam Classem erant, cum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suæ legatos miserant, obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti, arma capiunt, provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt: tria oppida vi expugnant: inde, cum ipso Hasdrubale duobus prœliis egregie pugnantes, quindecim millia hostium occiderunt, quatuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispaniâ, P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus, cum triginta longis navibus, et octo millibus militum, magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa, cum magnâ lætitiâ civium sociorumque, portum Tarraconis ex alto tenuit: ibi milite exposito, profectus Scipio fratri se conjungit; ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello, haud cunctanter Iberum transgrediuntur: nec ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniæ custodiæ traditos ab Hannibale, fama erat, modico in arce custodiri præsidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniæ populorum animos morabatur, ne sanguine liberûm suorum

culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus, sollerti magis quam fideli consilio, exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Pœnis: tum (qualia plerumque sunt barbarorum ingenia) cum fortunâ mutaverat fidem: cæterum, transfugam, sine magnæ rei proditione venientem ad hostes, nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quæ fortuna potestatis ejus poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adjecit; eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniæ amicitiam. Sed cum, injussu Bostaris præfecti, satis sciret, nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ex portu intercluderet Romanis: ibi eum in secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit res: "Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent: nunc cis Iberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res: itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratiâ devinciendos esse." Miranti Bostari, percontantique, quodnam id subitum tantæ rei donum possit esse? "Obsides," inquit, "in civitates remitte: id et privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis, gratum erit. Vult sibi quisque credi; et habita fides ipsam plerumque obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum mihimet deposco ipse; ut operâ quoque impensâ consilium adjuvem meum, et rei suâpte naturâ gratæ, quantam insuper gratiam possim, adjiciam." Homini, non ad cætera Punica ingenia callido, ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis, et ab iis ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit. Fide acceptâ datâque, ac loco et tempore constituto ad obsides tra-

dendos, Saguntum redit; diem insequentem absumsit cum Bostare, mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimissus, cum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti ignarus in præparatas suâ fraude insidias ducit. In castra Romana perducti: cætera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eumdem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. Major aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat: illos enim, graves superbosque in rebus secundis expertos, fortuna et timor mitigâsse videri poterat. Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique initium fecerat: et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutâsse: itaque ingenti consensu defectionem omnes spectare: armaque extemplo mota forent, ni hiems, quæ Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coëgit, intervenisset.

XXIII. Hæc in Hispaniâ quoque secundâ æstate Punici belli gesta, cum in Italiâ paulum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset: quæ ut Hannibalem non mediocri sollicitum curâ habebat, (tandem eum militiæ magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortunâ, gereret) ita contemta erat inter cives, armatos pariter togatosque: utique postquam, absente eo, temeritate magistri equitum, læto verius dixerim quam prospero eventu, pugnatum fuerat. Accesserant duæ res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo æquatis, ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri jussit, ut occulti alicujus pacti ea merces videri posset: altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatûs auctoritas est; ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso, in

permutandis captivis: quod, sicut primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Pœnumque, ut, quæ pars plus reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem præstaret. Ducentos quadraginta septem cum plures Romanus, quam Pœnus, recepisset, argentumque pro eis debitum, sæpe jactatâ in senatu re, quoniam non consuluisset Patres, tardius erogaretur; inviolatum ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit. Hannibal pro Geronii mœnibus, cujus urbis, captæ atque incensæ ab se, in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat: inde frumentatum duas exercitûs partes mittebat; cum tertiâ ipse expeditâ in statione erat, simul castris præsidio, et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat: præerat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum est, ad Urbem dictatore. Cæterum castra, quæ in monte alto ac tuto loco posita fuerant, jam in planum deferuntur: agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos, aut in castra, relicta cum levi præsidio, fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam esse belli rationem, et ferocius quam consultius rem hostes gesturos. Ipse autem, (quod minime quis crederet) cum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in castris retentis, dimisit: dein castra ipsa propius hostem movit, duo ferme a Geronio millia, in tumulum hosti conspectum; ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei, atque ipsis imminens Romanorum castris, tumulus apparuit: ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore viâ præventurus erat, nocte clam missi Numidæ ceperunt: quos tenentes locum, contemtâ paucitate, Romani postero die cum ejecissent, ipsi eo transferunt castra. Tum itaque, ut exiguum spatii

vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Romana acies, simul et per aversa castra a castris Hannibalis equitatus, cum levi armaturâ emissus in frumentatores, late cædem fugamque hostium palatorum fecit: nec acie certare Hannibal ausus; quia tantâ paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Jamque artibus Fabii, (pars exercitûs aberat) jam ferme sedendo et cunctando bellum gerebat; receperatque suos in priora castra, quæ pro Geronii mœnibus erant. Justâ quoque acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt: primo concursu Pœnum usque ad castra fusum, inde eruptione factâ repente versum terrorem in Romanos: Numerii Decimii Samnitis deinde interventu prœlium restitutum: hunc, principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, jussu dictatoris octo millia peditum, et equites quingentos ducentem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique præbuisse novi præsidii cum Q. Fabio ab Româ venientis: Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos: Romanum insecutum, adjuvante Samnite, duo castella eo die expugnâsse: sex millia hostium cæsa, quinque admodum Romanorum: tamen in tam pari prope clade famam egregiæ victoriæ cum vanioribus literis magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De his rebus persæpe et in senatu et in concione actum est. Cum, lætâ civitate, dictator unus nihil nec famæ nec literis crederet; ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa timere diceret: tum M. Metilius, tribunus plebis, "id enim ferendum esse" negat. "Non præsentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendæ, sed absentem etiam gestæ obstare: et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit, solusque et Romæ et in exercitu imperium habeat. Quippe consulum alterum in acie cecidisse; alterum, specie classis Punicæ persequendæ, procul ab Italiâ ablega-

tum. Duos prætores Siciliâ atque Sardiniâ occupatos, quarum neutra hoc tempore provincia prætore egeat. M. Minucium, magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicæ gereret, prope in custodiam habitum. Itaque (Hercule!) non Samnium modo, quo jam, tamquam trans Iberum agro, Pœnis concessum sit, et Campanum, Calenumque, et Falernum agros pervastatos esse, sedente Casilini dictatore, et legionibus populi Romani agrum suum tutante: exercitum cupientem pugnare, et magistrum equitum, clausos prope intra vallum retentos; tamquam hostibus captivis, arma ademta: tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fugâsse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebi Romanæ esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem promulgaturum de æquando magistri equitum et dictatoris jure: nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset." Dictator concionibus se abstinuit, in actione minime popularis. Ne in senatu quidem satis æquis auribus audiebatur, tunc cum hostem verbis extolleret, bienniique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret: "magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnâsset, rationem" diceret "reddendam esse. Si penes se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono imperatori haud magni fortunam momenti esse: mentem rationemque dominari. Se in tempore et sine ignominiâ servâsse exercitum, quam multa millia hostium occidisse, majorem gloriam esse." Hujus generis orationibus frustra habitis, et consule creato M. Atilio Regulo, ne præsens de jure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendæ dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce ortâ, cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant ho-

mines ad suadendum, quod vulgo placebat, prodire: et, favore superante, auctoritas tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno prætor fuerat, loco non humili solum, sed etiam sordido, ortus: patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia ejus artis ministeria usum.

XXVI. Is juvenis, ubi ex eo genere quæstûs pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunæ fecit, togaque et forum placuêre, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum, primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit. Quæsturâ quoque et duabus ædilitatibus, plebeiâ et curuli, postremo et præturâ perfunctus, jam ad consulatûs spem cum attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoriâ invidiâ petiit, scitique plebis unus gratiam tulit. Omnes eam rogationem, quique Romæ, quique in exercitu erant, æqui atque iniqui, præter ipsum dictatorem, in contumeliam ejus latam acceperunt: ipse, quâ gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eâdem et populi in se sævientis injuriam tulit: acceptisque in ipso itinere literis [senatûs-consulti] de æquato imperio, satis fidens, haudquâquam cum imperii jure artem imperandi æquatam, cumque invicto a civibus hostibusque animo, ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero, cum jam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque, non Hannibale magis victo ab se, quam Q. Fabio, gloriari: "Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quæsitum Hannibali, majorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium, jussu populi æquatum in eâdem civitate, in quâ magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint. In tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in

cunctatione ac segnitie, Deorum hominumque judicio damnatâ, perstaret." Itaque, quo die primum congressus est cum Q. Fabio, "statuendum omnium primum," ait, "esse, quemadmodum imperio æquato utantur. Se optimum ducere, aut diebus alternis, aut, si majora intervalla placerent, partitis temporibus, alterius summum jus imperiumque esse; ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendæ habuisset." Q. Fabio haudquâquam id placere: "omnia enim fortunam habituram, quæcumque temeritas collegæ habuisset. Sibi communicatum cum illo, non ademtum, imperium esse. Itaque se nunquam volentem parte, quâ posset, rerum consilio gerendarum cessurum: nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitus, divisurum; suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quæ posset, servaturum." Ita obtinuit, uti legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero, sociûmque et Latini nominis auxilia diviserunt: castris se quoque separari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit: neque enim quidquam eorum, quæ apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis multa indicantibus, et per suos explorantem: nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, et sollertiæ Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii Pœnorumque: eum qui occupâsset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, (quamquam id operæ pretium erat) quam causam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat primâ specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quidquam, sed ne vepribus quidem vestitum habebat: re ipsâ natus tegendis insidiis, eo magis quod in nudâ valle nulla talis

fraus timeri poterat. Et erant in anfractibus cavæ rupes, ut quædam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum apte insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque: necubi tamen aut motus alicujus temere egressi, aut fulgor armorum fraudem in valle tam apertâ detegeret, missis paucis primâ luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum, avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contemta paucitas; ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes. Ad locum capiendum dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat; et vanis animis et minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites: postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Hannibal, laborantibus suis alia atque alia, crescente certamine, mittens auxilia peditum equitumque, jam justam expleverat aciem, ac totis utrimque viribus certabatur. Prima levis armatura Romanorum, præoccupatum inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem, et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat; videbaturque, si justa aut si recta pugna esset, haudquâquam impar futura: tantum animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta. Sed exorti repente insidiatores eum tumultum terroremque, in latera utrimque ab tergoque incursantes, fecerunt, ut neque animus ad pugnam, neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXIX. Tunc Fabius, primo clamore paventium audito, dein conspectâ procul turbatâ acie, "Ita est," inquit: "non celerius, quam timui, deprehendit fortuna temeritatem. Fabio æquatus imperio, Hannibalem et virtute et fortunâ superiorem videt. Sed aliud jurgandi succensendique tempus erit: nunc signa extra vallum proferte. Victoriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus." Jam magnâ

ex parte cæsis aliis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies repente, velut cœlo demissa, ad auxilium ostendit. Itaque, priusquam ad conjectum teli veniret, aut manum consereret, et suos a fugâ effusâ, et ab nimis feroci pugnâ hostes, continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem, volventesque orbem, nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare: ac jam prope una acies facta erat victi atque integri exercitûs, inferebantque signa in hostem; cum Pœnus receptui cecinit, palam ferente Hannibale, ab se Minucium, se a Fabio victum. Ita per variam fortunam diei majore parte exactâ, cum in castra reditum esset, Minucius, convocatis militibus, "Sæpe ego," inquit, "audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit; secundum eum, qui bene monenti obediat: qui nec ipse consulere, nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus; et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio jungamus: ad prætorium ejus signa cum tulerimus, ubi ego eum Parentem appellavero, quod beneficio ejus erga nos ac majestate ejus dignum est; vos, milites, eos, quorum vos modo arma dexteræque texerunt, Patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies hæc dederit."

XXX. Signo dato, conclamatur inde, ut colligantur vasa: profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra, in admirationem et ipsum, et omnes qui circa erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, cum *patrem* Fabium appellâsset, circumfusosque militum ejus totum agmen *patronos* consalutâsset, "Parentibus," inquit, "meis, dictator, (quibus te modo nomine, quo fando possum, æquavi) vitam tantum

debeo; tibi cum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebei-scitum, quo oneratus magis quam honoratus sum, primus antiquo abrogoque:, et, quod tibi mihique, quod exercitibusque his tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo, et signa hæc legionesque restituo. Tu, quæso, placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque, tenere jubeas." Tum dextræ interjunctæ; militesque, concione dimissâ, a notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati; lætusque dies, ex admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili, factus. Romæ, ut est perlata fama rei gestæ, dein literis non magis ipsorum imperatorum, quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad cœlum ferre. Par gloria apud Hannibalem hostesque Pœnos erat: ac tum demum sentire, cum Romanis atque in Italiâ bellum esse: nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eâdem gente bellum esse crederent, cujus terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, "tandem eam nubem, quæ sedere in jugis montium solita sit, cum procellâ imbrem dedisse."

XXXI. Dum hæc geruntur in Italiâ, Cn. Servilius Geminus consul, cum classe centum viginti navium, circumvectus Sardiniæ et Corsicæ oram, et obsidibus utrimque acceptis, in Africam transmisit: et, priusquam in continentem exscensiones faceret, Menige insulâ vastatâ, et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africæ accessit, copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites, navalesque socii juxta effusi, ac si insulis cultorum egentibus prædarentur: itaque in insidias temere illati, cum a frequentibus palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multâ cæde ac fœdâ fugâ retro ad naves compulsi sunt. Ad mille

hominum, cum his Sempronio Blæso quæstore, amissum: classis, a litoribus hostium plenis trepide soluta, in Siciliam cursum tenuit; traditàque Lilybæi T. Otacilio prætori, ut ab legato ejus P. Surâ Romam reduceretur: ipse, per Siciliam pedibus profectus, freto in Italiam trajecit, literis Q. Fabii accitus et ipse, et collega ejus M. Atilius, ut exercitus ab se, exacto jam prope semestri imperio, acciperent. Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt: Cœlius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit. Sed et Cœlium et cæteros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Galliâ provinciâ aberat, jus fuisse dicendi dictatoris: quam moram quia exspectare territa jam clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset: res inde gestas gloriamque insignem ducis, et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore, dictator diceretur, facile obtinuisse.

XXXII. Consules, Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis, (extremum auctumni erat) Fabii artibus cum summâ inter se concordiâ bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen, palatosque excipientes: in casum universæ dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant: adeoque inopiâ est coactus Hannibal, ut, nisi tum fugæ speciem abeundo timuisset, Galliam repetiturus fuerit, nullâ relictâ spe alendi exercitûs in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent. Cum ad Geronium, jam hieme impediente, constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venêre. Ab iis quadraginta pateræ aureæ magni ponderis in curiam illatæ, atque ita verba facta, ut dicerent: “ Scire sese, Romani populi ærarium bello exhauriri: et, cum juxta pro urbibus agrisque sociorum, ac pro capite atque arce Italiæ, urbe Romanâ, atque imperio

geratur, æquum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunæ a majoribus relictum foret, eo juvare populum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum sibi Patres Romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent; dignosque judicaverint, ab quibus donum, animo ac voluntate eorum qui libentes darent, quam re, majus ampliusque, acciperent." Legatis gratiæ actæ pro munificentiâ curâque: patera, quæ ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romæ deprehensus, præcisisque manibus dimissus: et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in Campo Martio conjurâssent. Indici data libertas, et æris gravis viginti millia. Legati et ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui, bello victus, ad eum fugisset: et alii in Ligures ad expostulandum, quod Pœnum opibus auxiliisque suis juvissent; simul ad visendum ex propinquo, quæ in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cujus dies exierat, poscendum; aut si diem proferre vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, ædem Concordiæ, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius prætor in Galliâ vovisset, locatam ad id tempus non esse: itaque duumviri ad eam rem creati a M. Æmilio prætore urbis, Cn. Pupius et Cæso Quintius Flamininus, ædem in arce faciendam locaverunt. Ab eodem prætore ex senatûs-consulto literæ ad consules missæ, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam jussissent, comitia edicturum. Ad hæc a consulibus rescriptum, "Sine detrimento reipublicæ abscedi non

posse ab hoste: itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consulum alter a bello avocaretur." Patribus rectius visum est, dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causâ: dictus L. Veturius Philo, Manium Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. His vitio creatis, jussisque die quartodecimo se magistratu abdicare, ad interregnum res rediit.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium: interreges proditi a Patribus C. Claudius, Ap. filius, Centho, inde P. Cornelius Asina. In ejus interregno comitia habita magno certamine Patrum ac plebis. C. Terentio Varroni (quem, sui generis hominem, plebei insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concussis alienâ invidiâ splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum nitebatur) Patres summâ ope obstabant, ne se insectando sibi æquari assuescerent homines. Q. Bæbius Herennius, tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat. "Ab hominibus nobilibus, per multos annos bellum quærentibus, Hannibalem in Italiam adductum: ab iisdem, cum debellari possit, fraude id bellum trahi: cum quatuor militum legionibus universis pugnari posse apparuisse eo, quod M. Minucius, absente Fabio, prospere pugnâsset; duas legiones hosti ad cædem objectas, deinde ex ipsâ cæde ereptas, ut Pater Patronusque appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos, quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, cum debellare possent, bellum traxisse. Id fœdus inter omnes nobiles ictum; nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum, fecissent: nam plebeios nobiles jam eisdem initiatos esse sacris, et contemnere plebem, ex quo contemni desierint a Patribus, cœpisse. Cui non id apparere, id actum et

quæsitum esse, ut interregnum iniretur, ut in Patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quæsîsse: id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causâ, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos: consulatum unum certe plebis Romanæ esse: populum liberum habiturum, ac daturum ei, qui magis vere vincere, quam diu imperare, malit."

XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus, P. Cornelio Merendâ, L. Manlio Vulsone, M. Æmilio Lepido, duobus nobilibus jam familiarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Ælio Pæto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu ejus essent comitia rogando collegæ. Tum experta nobilitas, parum fuisse virium in competitoribus, L. Æmilium Paulum, (qui cum M. Livio consul fuerat, et damnatione collegæ, et suâ prope, ambustus evaserat) infestum plebei, diu ac multum recusantem, ad petitionem compellit. Is proximo comitiali die, concedentibus omnibus qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum, quam collega, datur consuli. Inde prætoria comitia habita. Creati Manius Pomponius Matho et P. Furius Philus. Romæ juri dicundo urbana sors Pomponio, inter cives Romanos et peregrinos P. Furio Philo, evenit. Additi duo prætores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt; nec cuiquam eorum, præter Terentium consulem, mandatus honos, quem jam non antea gessisset, præteritis aliquot fortibus ac strenuis viris; quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. Quantæ autem peditum equitumque additæ sint copiæ, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quidquam satis certum affirmare ausim.

Decem millia novorum militum alii scripta in supplementum; alii novas quatuor legiones, ut octo legionibus rem gererent: numero quoque peditum equitumque legiones auctas, millibus peditum et centenis equitibus in singulas adjectis; ut quina millia peditum, treceni equites essent; socii duplicem numerum equitum darent, pedites æquarent. Septem et octoginta millia armatorum et ducentos in castris Romanis, cum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. Illud haudquâquam discrepat, majore conatu atque impetu rem actam, quam prioribus annis; quia spem, posse vinci hostem, dictator præbuerat. Cæterum, priusquam signa ab Urbe novæ legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere jussi propter territos vulgo homines novis prodigiis: nam, et Romæ in Aventino et Ariciæ, nuntiatum erat, sub idem tempus lapidibus pluisse; et multo cruore signa in Sabinis [cædis,] aquas e fonte calidas manâsse. Id quidem etiam, quod sæpius acciderat, magis terrebat: et in viâ Fornicatâ, quæ ad Campum erat, aliquot homines de cœlo tacti exanimatique fuerant. Ea prodigia ex libris procurata. Legati a Pæsto pateras aureas Romam attulerunt. Iis, sicut Neapolitanis, gratiæ actæ, aurum non acceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostiam cum magno commeatu accessit. Legati Syracusani in senatum introducti nuntiârunt, "Cædem C. Flaminii consulis exercitûsque allatam adeo ægre tulisse regem Hieronem, ut nullâ suâ propriâ regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quamquam probe sciat, magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus, quam secundis, esse; tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella juvari soleant, misisse: quæ ne accipere abnuant, magno opere se Patres conscriptos orare. Jam omnium primum, ominis causâ, Victoriam auream pondo trecentûm viginti afferre sese: acciperent eam, tenerentque, et haberent propriam et perpetuam. Ad-

vexisse etiam trecenta millia modiûm tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent: et, quantum præterea opus esset, quo jussissent, subvecturos. Milite atque equite scire, nisi Romano Latinique nominis, non uti populum Romanum: levium armatorum auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis: itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baleares ac Mauros, pugnacesque alias missili telo gentes." Ad ea dona consilium quoque addebant, "Ut prætor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam trajiceret; ut et hostes in terrâ suâ bellum haberent, minusque laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali submittenda." Ab senatu ita responsum regi est: "Virum bonum egregiumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse, ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adjuvisse: id, perinde ac deberet, gratum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam allatum, gratiâ rei acceptâ, non accepisse populum Romanum. Victoriam omenque accipere; sedemque ei se Divæ dare, dicare Capitolium, templum Jovis Optimi Maximi: in eâ arce urbis Romanæ sacratam, volentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo Romano." Funditores, sagittariique, et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad navium classem, quæ cum T. Otacilio proprætore in Siciliâ erant, quinque et viginti additæ; permissumque est, ut, si e republicâ censeret esse, in Africam trajiceret.

XXXVIII. Delectu perfecto, consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent. Milites tunc, quod nunquam antea factum erat, jurejurando ab tribunis militum adacti, jussu consulum conventuros, neque injussu abituros: nam, ad eam diem, nihil præter sacramentum fuerat; et, ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, suâ voluntate ipsi inter se equites decuriati, centuriati pedites

conjurabant, sese fugæ atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi aut petendi, aut hostis feriendi, aut civis servandi causâ. Id ex voluntario inter ipsos fœdere a tribunis ad legitimam jurisjurandi adactionem translatum. Conciones, priusquam ab Urbe signa moverentur, consulis Varronis multæ ac feroces fuêre, denuntiantes, bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus reipublicæ, si plures Fabios imperatores haberet; se, quo die hostem vidisset, perfecturum. Collegæ ejus Pauli una, pridie quam ex Urbe proficiscerentur, concio fuit verior, quam gratior populo, quâ nihil inclementer in Varronem dictum, nisi id modo; "Mirari se, quomodo quis dux, priusquam aut suum aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nôsset, jam nunc [locatus in urbe] sciret, quæ sibi agenda armato forent; et diem quoque prædicere posset, quâ cum hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quæ consilia magis res dent hominibus, quam homines rebus, ea ante tempus immatura non præcepturum: optare, ut, quæ caute atque consulte gesta essent, satis prospere evenirent. Temeritatem, præterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse." Id suâ sponte apparebat, tuta celeribus consiliis præpositurum: et, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur:

XXXIX. "Si aut collegam (id quod mallem) tui similem, L. Æmili, haberes, aut tu collegæ tui similis esses, supervacanea esset oratio mea: nam et duo boni consules, etiam me indicente, omnia e republicâ fide vestrâ faceretis: et mali nec mea verba auribus vestris, nec consilia animis acciperetis. Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est; quem video nequidquam et virum bonum et civem fore, si alterâ parte claudicet respublica. Malis consiliis idem ac bonis juris et potestatis erit. Erras enim, L. Paulle, si tibi minus certaminis

cum C. Terentio, quam cum Hannibale, futurum censes. Nescio, an infestior hic adversarius, quam ille hostis, maneat: cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es: et adversus Hannibalem legionesque ejus tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi est; Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus. Ominis etiam tibi causâ absit C. Flaminii memoria: tamen ille consul demum, et in provinciâ, et ad exercitum, cœpit furere: hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu; nunc quoque consul, priusquam castra videat aut hostem, insanit. Et, qui tantas jam nunc procellas, prœlia atque acies jactando, inter togatos ciet, quid inter armatam juventutem censes facturum, et ubi extemplo verba res sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit; aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasimeno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est; ut ego, contemnendo potius, quam appetendo, gloriam, modum excesserim. Sed ita res habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, quâ ego gessi. Nec eventus modo hoc docet, (stultorum iste magister est) sed eadem ratio, quæ fuit, futuraque, donec res eædem manebunt, immutabilis est. In Italiâ bellum gerimus, in sede ac solo nostro. Omnia circa plena civium ac sociorum sunt: armis, viris, equis, commeatibus juvant, juvabuntque: id jam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt. Meliores, prudentiores, constantiores nos tempus diesque facit: Hannibal, contra, in alienâ, in hostili est terrâ, inter omnia inimica infestaque, procul ab domo, procul ab patriâ: neque illi terrâ neque mari est pax: nullæ eum urbes accipiunt, nulla mœnia: nihil usquam sui videt: in diem rapto vivit. Partem vix tertiam exercitûs ejus habet, quem Iberum amnem trajecit: plures fames quam ferrum absumsit: nec his paucis jam victus suppeditat. Dubitas ergo,

quin sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies, non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quamdiu pro Geronii, castelli Apuliæ inopis, tamquam pro Carthaginis mœnibus? Sed ne adversus te quidem ego gloriabor. Cn. Servilius atque Atilius, proximi consules, vide, quemadmodum eum ludificati sint. Hæc una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives sibi magis, quam hostes, facient: idem enim tui, quod hostium milites, volent; idem Varro, consul Romanus, quod Hannibal, Pœnus imperator, cupiet. Duobus ducibus unus resistas, oportet: resistes autem, adversus famam rumoresque hominum si satis firmus steteris: si te neque collegæ vana gloria, neque tua falsa infamia, moverit. Veritatem laborare nimis sæpe, aiunt, exstingui nunquam. Gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro perito belli vocent. Malo, te sapiens hostis metuat, quam stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal; nil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, moneo; sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna: tuæ potestatis semper, tuaque omnia sint: armatus intentusque sis; neque occasioni tuæ desis, neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certaque erunt: festinatio improvida est et cæca."

XL. Adversus ea, oratio consulis haud sane læta fuit, magis fatentis, ea, quæ diceret, vera, quam facilia factu, esse. "Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli, adversus collegam seditiosum ac temerarium, virium atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse: optare, ut omnia prospere evenirent: at, si quid adversi caderet, hostium se telis potius, quam suffragiis iratorum civium, caput objecturum." Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt, prosequentibus primoribus Patrum. Ple-

beium consulem sua plebes prosecuta, turbâ quam dignitate conspectior. Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus major pars et omne robur virium esset; tum consulum anni prioris M. Atilium, ætatem excusantem, Romam miserunt; Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanæ et sociûm peditum equitumque duobus millibus præficiunt. Hannibal, quamquam parte dimidiâ auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere: non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat; sed ne, unde raperet, quidem quidquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto; ut vix decem dierum (quod compertum postea est) frumentum superesset: Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum exspectata foret.

XLI. Cæterum temeritati consulis ac præpropero ingenio materiam etiam Fortuna dedit; quod in prohibendis prædatoribus tumultuario prœlio, ac procursu magis militum, quam ex præparato aut jussu imperatorum, orto, haudquâquam par Pœnis dimicatio fuit. Ad mille et septingenti cæsi, non plus centum Romanorum sociorumque occisis: cæterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul; cujus eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat; Varrone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus; debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud ægerrime pati: quin potius credere, velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse: et omnia ei hostium, haud secus quam sua, nota erant: dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum militum in exercitu esse. Itaque, locum et tempus insidiis aptum se habere ratus, nocte proximâ nihil præter arma ferentes secum milites ducens, castra plena omnis fortunæ pu-

blicæ privatæque relinquit; transque proximos montes lævâ pedites instructos condit, dextrâ equites, impedimenta per convallem, medium agmen, traducit; ut diripiendis velut desertis fugâ dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium fugâ præciperet, falsâ imagine castrorum (sicut Fabium priore anno frustratus esset) tenere in locis consules voluisse.

XLII. Ubi illuxit, subductæ primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. Jam satis compertâ solitudine, in castris concursus fit ad prætoria consulum, nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut, tabernaculis stantibus, castra reliquerint; quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa proferri juberent, ducerentque ad persequendos hostes, ac protinus castra diripienda. Et consul alter velut unus turbæ militaris erat. Paulus etiam atque etiam dicere, providendum præcavendumque esse. Postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium præfectum cum turmâ Lucanâ exploratum mittit; qui, ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta cæteris jussis, ipse cum duobus equitibus vallum intravit; speculatusque omnia cum curâ renuntiat, insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, quæ vergat in hostem, relictos: tabernacula aperta, et omnia cara in promtu relicta: argentum quibusdam locis temere per vias, velut objectum ad prædam, vidisse. Quæ ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt; et, clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquâquam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, cum ei suâ sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, obnuntiari jam efferenti portâ signa collegæ jussit: quod quamquam Varro ægre est passus, Flaminii tamen recens casus, Clau-

diique consulis primo Punico bello memorata navalis clades, religionem animo incussit. Dii prope ipsi eo die magis distulêre, quam prohibuêre, imminentem pestem Romanis: nam forte ita evenit, ut, cum referri signa in castra jubenti consuli milites non parerent; servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui, Servilio atque Atilio consulibus, inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos: qui deducti ad consules nuntiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos pravâ indulgentiâ majestatem solvisset.

XLIII. Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos, quam ad ultimum temere evectos, vidit; nequidquam, detectâ fraude, in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequibat; novaque consilia in dies non apud milites solum, mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ipsum ducem, oriebantur: nam, cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum, querentiumque annonam primo, postremo famem; et mercenarios milites, maxime Hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset; ipse etiam interdum Hannibal de fugâ in Galliam dicitur agitâsse, ita ut, relicto peditatu omni, cum equitibus se proriperet. Cum hæc consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora, atque eo maturiora messibus, Apuliæ loca; simul ut, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter factis, tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed per eumdem Lucanum Statilium, omnibus ultra castra transque montes exploratis, cum relatum esset, visum procul hostium agmen; tum de insequendo eo con-

alia agitari cœpta. Cum utriusque consulis eadem, quæ semper ante, fuisset sententia; cæterum Varroni fere omnes, Paulo nemo, præter Servilium prioris anni consulem, assentiretur; majoris partis sententiâ ad nobilitandas clade Romanâ Cannas, urgente fato, profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id cum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare præcipue futurum erat, cum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in occæcatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Pœnum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Pœnum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut ante, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex suâ cujusque opportunitate haud sine certamine dabat: ex minoribus tamen castris, quæ posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium præsidium. Hannibal spem nactus locis natis ad equestrem pugnam, quâ parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordiâ consulum Romana castra; cum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium objiceret: testareturque Deos hominesque hic, "nullam penes se culpam esse, quod Hannibal jam velut usucepisset Italiam; se constrictum a collegâ teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus:" ille, "si quid projectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpæ exsortem, omnis eventûs participem fore" diceret: "videret, ut, quibus lin-

gua tam promta ac temeraria, æque in pugnâ vigerent manus."

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra cæteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit: quam inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugâssent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio jam etiam castra Romana terreri: ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors ejus diei imperii erat, nihil consulto collegâ, signum pugnæ proposuit; instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo; quia magis non probare, quam non adjuvare, consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adjungunt; atque ita instructâ acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites locant, deinde pedites: lævum cornu extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium juncti legionibus Romanis, tenuerunt: jaculatores cum cæteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt; Terentius lævum, Æmilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce primâ, Balearibus levique aliâ armaturâ præmissâ, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites prope ripam lævo in cornu adversus Romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, mediâ acie peditibus firmatâ; ita, ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam

magnâ ex parte crederes aciem: ita armati erant, armis et ad Trebiam, cæterum magnâ ex parte ad Trasimenum, captis. Gallis Hispanisque scuta ejusdem formæ fere erant; dispares ac dissimiles gladii; Gallis prælongi ac sine mucronibus; Hispano, punctim magis quam cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles, et cum mucronibus. Ante cæteros, habitus gentium harum, tum magnitudine corporum, tum specie, terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis prætextis purpurâ tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus præerant, sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal: mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industriâ ita locatis, seu quod forte ita starent, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Pœnis in septemtrionem versis. Ventus, (Vulturnum incolæ regionis vocant) adversus Romanis coortus, multo pulvere in ipsa ora volvendo, prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato, procursum ab auxiliis, et pugna levibus primum armis commissa: deinde equitum Gallorum Hispanorumque lævum cornu cum dextro Romano concurrit, minime equestris more pugnæ: frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc peditum acies, claudebant in directum utrimque nitentes. Stantibus ac confertis postremo turbâ equis, vir virum amplexus detrahebat equo: pedestre magnâ jam ex parte certamen factum erat: acrius tamen quam diutius pugnatum est; pulsique Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primo et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac sæpe connisi, æquâ fronte acieque densâ impulêre hostium cuneum nimis

tenuem, eoque parum validum, a cæterâ prominentem acie: impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere: ac tenore uno, per præceps pavore fugientium agmen, in mediam primum aciem illati, postremo, nullo resistente, ad subsidia Afrorum pervenerunt; qui utrimque reductis alis constiterant, mediâ, quâ Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie: qui cuneus ut pulsus æquavit frontem primum, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa jam cornua fecerant; irruentibusque incaute in medium Romanis, circumdedêre alas; mox, cornua extendendo, clausêre et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequidquam prœlio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, etiam adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis, pugnabant.

XLVIII. Jam et in sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum prœlium erat, segne primo, et a Punicâ cœptum fraude. Quingenti ferme Numidæ, præter solita arma telaque, gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum, cum ab suis, parmas post terga habentes, adequitâssent, repente ex equis desiliunt; parmisque et jaculis ante pedes hostium projectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considere ab tergo jubentur; ac, dum prœlium ab omni parte conseritur, quieti manserunt: postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum, arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites cædentes, stragem ingentem, ac majorem aliquanto pavorem ac tumultum, fecerunt. Cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in malâ jam spe prœlium esset; Hasdrubal, qui eâ parte præerat, subductos ex mediâ acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad perse-

quendos passim fugientes mittit: Hispanos et Gallos pedites, jam Afris prope fessis cæde magis quam pugnâ, adjungit.

XLIX. Parte alterâ pugnæ Paulus, quamquam primo statim prœlio fundâ graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpe cum confertis Hannibali, et aliquot locis prœlium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis; omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, jussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: "Quam mallem, vinctos mihi traderet!" Equitum pedestre prœlium, quale jam haud dubiâ hostium victoriâ, fuit; cum victi mori in vestigio mallent, quam fugere; victores, morantibus victoriam irati, trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen jam paucos superantes, et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus, tribunus militum, cum, prætervehens equo, sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset; "L. Æmili," inquit, "quem unum insontem culpæ cladis hodiernæ Dii respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest: comes ego te tollere possum ac protegere: ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam sine hoc, lacrymarum satis luctûsque est." Ad ea consul: "Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto! Sed cave, frustra miserando, exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publice Patribus, urbem Romanam muniant, ac prius, quam hostis victor adveniat, præsidiis firment: privatimque Q. Fabio, L. Æmilium præceptorum ejus memorem et vixisse, et adhuc mori. Me in hac strage militum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim, aut accusator collegæ exsistam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam." Hæc exigentes prius turba fugientium civium, deinde hostes, oppressêre: consulem, ignorantes quis esset, obruêre

telis: Lentulum inter tumultum abripuit equus. Tum inde effuse fugiunt. Septem millia hominum in minora castra, decem in majora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul alter, seu forte, seu consilio, nulli fugientium [infestus] agmini, cum septuaginta fere equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta millia peditum, duo millia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque pars, cæsi dicuntur; in his ambo consulum quæstores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus: unus et viginti tribuni militum; consulares quidam prætoriique et ædilicii: inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot ante consul fuerat: octoginta præterea aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum suâ voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo prœlio tria millia peditum et equites trecenti dicuntur.

L. Hæc est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par; cæterum, ut illis, quæ post pugnam accidêre, levior, quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitûs gravior fœdiorque: fuga namque ad Alliam, sicut Urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt: alterius morientis prope totus exercitus fuit. Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in majoribus erant, mittunt; "dum prœlio, deinde ex lætitiâ epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse." Eam sententiam alii totam adspernari: "Cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum æque conjungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent; et aliorum, quam sua, corpora tanto periculo mallent objicere." Aliis non tam sententia displicere, quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus, tribunus militum,

"Capi ergo mavultis," inquit, "ab avarissimo et crudelissimo hoste, æstimarique capita vestra, et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis, an Latinus socius, ut ex tuâ contumeliâ et miseriâ alteri honos quæratur? Non tu: si quidem L. Æmilii consulis, qui se bene mori, quam turpiter vivere, maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati jacent, cives estis. Sed ante, quam opprimit lux, majoraque hostium agmina obsepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audaciâ via fit, quamvis per confertos hostes: cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, transibimus. Itaque ite mecum, qui et vosmetipsos et rempublicam salvam vultis." Hæc ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto, per medios vadit hostes: et, cum in latus dextrum, quod patebat, Numidæ jacularentur, translatis in dextrum scutis, in majora castra ad sexcentos evaserunt; atque inde protinus, alio magno agmine adjuncto, Canusium incolumes perveniunt. Hæc apud victos magis impetu animorum (quem ingenium suum cuique aut fors dabat) quam ex consilio ipsorum, aut imperio cujusquam, agebantur.

LI. Hannibali victori cum cæteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem et ipse sibi sumeret, et fessis daret militibus; Maharbal, præfectus equitum, minime cessandum ratus, "Immo, ut, quid hac pugnâ sit actum, scias, die quinto," inquit, "victor in Capitolio epulaberis. Sequere: cum equite, ut prius venisse quam venturum sciant, præcedam." Hannibali nimis læta res est visa, majorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque, "voluntatem se laudare Maharbalis," ait; "ad consilium pensandum temporis opus esse." Tum Maharbal, "Non omnia, nimirum, eidem Dii dedêre. Vincere scis, Hannibal; victoriâ uti nescis." Mora ejus diei satis creditur saluti fuisse Urbi atque

imperio. Postero die, ubi primum illuxit, ad spolia legenda, fœdamque etiam hostibus spectandam stragem, insistunt. Jacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugnâ junxerat aut fugâ. Assurgentes quidam ex strage mediâ cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et jacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem jugulumque, et reliquum sanguinem jubentes haurire. Inventi sunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superjectâ humo interclusisse spiritum apparebat. Præcipue convertit omnes substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis; cum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem irâ versus, laniando dentibus hostem exspirâsset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda; et omnium primum, brachio objecto, flumine eos excludit. Cæterum ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis, maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea cum ex majoribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eâdem conditione, quâ altera, tradita hosti. Præda ingens parta est: et, præter equos virosque, et si quid argenti (quod plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur), omnis cætera præda diripienda data est. Tum sepeliendi causâ conferri in unum

corpora suorum jussit. Ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque, quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula, nomine Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam juvit; pro quâ ei munificentiâ postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Cæterum, cum ibi tribuni militum quatuor essent, Fabius Maximus de legione primâ, cujus pater priore anno dictator fuerat, et de legione secundâ L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertiâ Ap. Claudius Pulcher, qui proxime ædilis fuerat; omnium consensu ad P. Scipionem, admodum adolescentem, et ad Ap. Claudium, summa imperii delata est: quibus consultantibus inter paucos de summâ rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, "Nequidquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam. Nobiles juvenes quosdam, quorum principem L. Cæcilium Metellum, mare ac naves spectare, ut, desertâ Italiâ, ad regum aliquem transfugiant." Quod malum, præterquam atrox super tot clades, etiam novum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset, et, qui aderant, consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio juvenis, fatalis dux hujusce belli. "Audendum atque agendum, non consultandum," ait, "in tanto malo esse. Irent secum extemplo armati, qui rempublicam salvam vellent: nusquam verius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse." Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Metelli: et, cum concilium ibi juvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, "Ex mei animi sententiâ," inquit, "ut ego rempublicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tum me, Jupiter Optime Maxime, domum, familiam, remque meam pessimo leto afficias! In hæc verba, L.

Cæcili, jures, postulo, cæterique, qui adestis: qui non juraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat." Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, jurant omnes; custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quatuor millia peditum equitumque, qui sparsi fugâ per agros fuerant, pervenêre. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque cum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos, et peditibus denos, et arma, quibus deerant, dederunt: cæteraque publice ac privatim hospitaliter facta; certatumque, ne a muliere Canusinâ populus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat, et jam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantæ secum peditum equitumque copiæ essent: sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum, an manere juberet Canusii? Varro ipse Canusium copias traduxit: et jam aliqua species consularis exercitûs erat; mœnibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Nunquam, salvâ Urbe, tantum pavoris tumultûsque intra mœnia Romana fuit: itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quæ edissertando minora vero fecero. Consule exercituque ad Trasimenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur; nec ulla jam castra Romana, nec ducem, nec militem esse: Hannibalis Apuliam, Samnium, ac jam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens tantâ mole cladis non obruta esset. Comparem cladem ad Ægates insulas Carthaginien-

sium prœlio navali acceptam, quâ fracti Siciliâ ac Sardiniâ cessêre, hinc vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt? aut pugnam adversam in Africâ, cui postea hic ipse Hannibal succubuit? nullâ ex parte comparandæ sunt, nisi quod minore animo latæ sunt.

LV. P. Furius Philus et Manius Pomponius prætores senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodiâ consulerent: neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Cum in malis, sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et, nondum palam facto, vivi mortuique per omnes pæne domos promiscue complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit, "equites expeditos et Appiâ et Latinâ viâ mittendos, qui, obvios percontando aliquos profectos ex fugâ, passim dissipatos, forte referant, quæ fortuna consulum atque exercituum sit; et si quid Dii immortales, miseriti imperii, reliquum Romano nomini fecerint, ubi eæ copiæ sint: quo se Hannibal post prœlium contulerit: quid paret, quid agat, acturusque sit. Hæc exploranda noscendaque per impigros juvenes esse: illud per Patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant, continerique intra suum quamque limen cogant: comploratus familiarum coërceant: silentium per urbem faciant: nuntios rerum omnium ad prætores deducendos curent: suæ quisque fortunæ domi auctorem exspectent: custodesque præterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbem; cogantque homines nullam, nisi urbe ac mœnibus salvis, salutem sperare. Ubi conticuerit tumultus, recte tum in curiam Patres revocandos, consulendumque de urbis custodiâ esse."

LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes îssént, submotâque foro per magistratus turbâ, Patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum de-

mum literæ a Terentio consule allatæ sunt; "L. Æmilium consulem exercitumque cæsum; sese Canusii esse, reliquias tantæ cladis velut ex naufragio colligentem: ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Pœnum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis prædâque aliâ, nec victoris animo, nec magni ducis more, nundinantem." Tum privatæ quoque per domos clades vulgatæ sunt: adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit; quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illâ tempestate matrona expers luctûs fuerat. Itaque, ne ob eamdem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatûs-consulto diebus triginta luctus est finitus. Cæterum, cum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam Patres essent, aliæ insuper ex Siciliâ literæ allatæ sunt ab T. Otacilio proprætore, "Regnum Hieronis classe Punicâ vastari: cui cum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Ægates insulas stare, paratam instructamque; ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Pœni sensissent, Lilybæum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur: itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent."

LVII. Literis consulis proprætorisque lectis, M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti præesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, cum prætori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum reipublicæ fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tantas clades, cum cæteris prodigiis, tum quod duæ Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertæ, et altera sub terrâ, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificis (quos nunc minores pontifices appellant), qui cum Floroniâ stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio cæsus erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas

tum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire jussi sunt. Et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque Deos possent placare, et quænam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca, in Foro Boario sub terrâ vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, jam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, Deis, M. Claudius Marcellus ab Ostiâ mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit; ipse, legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum præmissâ, classe traditâ P. Furio Philo collegæ, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Dictator ex auctoritate Patrum dictus M. Junius, et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edicto, juniores ab annis septemdecim, et quosdam prætextatos, scribunt: quatuor ex his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinumque nomen, ad milites ex formulâ accipiendos, mittunt: arma, tela, alia parari jubent; et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectûs inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia juvenum validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellentne militare, emta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, cum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal, secundum tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis, quam bellum gerentis, intentus curis, cum, captivis productis segregatisque, socios, sicut ante ad Trebiam Trasimenumque lacum, benigne allocutus, sine pretio dimisisset; Romanos quoque vocatos (quod nunquam alias antea) satis miti sermone alloquitur: "Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Ro-

manæ cessisse; et se id anniti, ut suæ invicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere: pretium fore in capita, equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centum." Quamquam aliquantum adjiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; læti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei, quam ut jurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis; qui, si forte ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Cum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, velut aliquid oblitus, jurisjurandi solvendi causâ cum in castra redîsset, ante noctem comites assequitur. Ubi eos Romam venire nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps, M. Junius, "Patres conscripti," inquit, "nemo nostrûm ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos, quam nostræ. Cæterum, nisi nobis plus justo nostra placet causa, non alii unquam minus negligendi vobis, quam nos, in hostium potestatem venerunt: non enim in acie per timorem arma tradidimus; sed, cum prope ad noctem superstantes cumulis cæsorum corporum prœlium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei reliquum ac noctem insequentem, fessi labore ac vulneribus, vallum sumus tutati. Postero die, cum circumsessi ab exercitu victore aquâ arceremur, nec ulla jam per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostrâ trucidatis, aliquem ex Cannensi pugnâ Romanum militem restare; tum demum pacti sumus pretium, quo redemti dimitteremur: arma, in quibus nihil jam auxilii erat, hosti tradidimus. Majores quo-

que acceperamus se a Gallis auro redemisse: et patres vestros, asperrimos illos ad conditionem pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratiâ Tarentum misisse. Atqui, et ad Alliam cum Gallis, et ad Heracleam cum Pyrrho, utraque non tam clade infamis, quam pavore ac fugâ, pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanorum corporum tegunt: nec supersumus pugnæ, nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem refugerunt: sed, præsidio castris relicti, cum castra traderentur, in potestatem hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis fortunæ aut conditioni invideo; nec premendo alium me extulisse velim: ne illi quidem, (nisi pernicitatis pedum et cursûs aliquod præmium est) qui plerique inermes ex acie fugientes, non prius, quam Venusiæ aut Canusii, constiterunt, se nobis merito prætulerint, gloriatique sint, in se plus, quam in nobis, præsidii reipublicæ esse. Sed illis et bonis ac fortibus militibus utemini; et nobis etiam promtioribus pro patriâ, quod beneficio vestro redemti atque in patriam restituti fuerimus. Delectum ex omni ætate et fortunâ habetis: octo millia servorum audio armari: non minor numerus noster est, nec majore pretio redimi possumus, quam hi emuntur: nam si conferam nos cum illis, injuriam nomini Romano faciam. Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, Patres conscripti, (si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis) cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho videlicet, qui [nos] hospitum numero habuit captivos, an barbaro ac Pœno, qui utrum avarior an crudelior sit, vix existimari potest. Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam si ex alterâ parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrymas in vestibulo curiæ stantium cognatorum nostrorum, exspectantiumque responsum vestrum. Cum

ii pro nobis, proque iis qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint; quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Si (me Dius fidius) ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vitâ opus esse censeamus, cum indigni, ut a vobis redimeremur, visi sumus. Rediêre Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti: sed rediêre cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. Redeam ego in patriam, trecentis nummis non æstimatus civis? Suum quisque habet animum, Patres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque meum. Magis me famæ periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus: neque enim vos pretio pepercisse homines credent."

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab eâ turbâ, quæ in comitio erat, clamor flebilis est sublatus; manusque ad curiam tendebant, orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbæ huic virorum immiscuerat. Senatus, submotis arbitris, consuli cœptus. Ibi cum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in præsentia deesset, dandam ex ærario pecuniam mutuam, prædibusque ac prædiis cavendum populo, censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscæ ac nimis duræ, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam, ita locutus fertur: "Si tantummodo postulâssent legati pro iis, qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum, brevi sententiam peregissem. Quid enim aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus, necessario ad rem militarem exemplo, servaretis? Nunc autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, præferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli, æquum

censuerint; nihil vos eorum, Patres conscripti, quæ illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam hæc, quæ apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviæ cujusque et virtutis: aut unus hîc saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate essent! Sed cum, fessis pugnando hostibus, tum victoriâ lætis, et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem armatorum hominum millia perrumpere etiam confertos hostes potuissent; neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte prope totâ P. Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegeret, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes, posse. Sicut avorum memoriâ P. Decius, tribunus militum in Samnio; sicut, nobis adolescentibus, priore Punico bello, Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos capiendum, situm inter medios hostes, duceret, dixit: 'Moriamur, milites, et morte nostrâ eripiamus ex obsidione circumventas legiones.' Si hoc P. Sempronius diceret; nec viros quidem, nec Romanos vos duceret, si nemo tantæ virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam magis, quam ad salutem, ferentem demonstrat; reduces in patriam, ad parentes, ad conjuges ac liberos facit. Ut servemini, deest vobis animus? quid, si moriendum pro patriâ esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque circa vos eo ipso die cæsa jacent: si tot exempla virtutis non movent, nihil unquam movebit: si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam: immo desiderate, dum patria est, dum cives ejus estis: sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati jure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri

estis eo, unde ignaviâ ac nequitiâ abîstis? P. Sempronium, civem vestrum, non audîstis, arma capere ac sequi se jubentem: Hannibalem post paulo audîstis, castra prodi et arma tradi jubentem. Quam ego ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare? Non enim modo sequi recusârunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes submovissent. Prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen, quam per hostium, fuit erumpendum. Hos cives patria desideret? quorum si cæteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet. Ex millibus septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent: neque iis quadraginta millia hostium obstitêre. Quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia armatorum Canusii, fortia, fidelia, Patres conscripti: nunc autem quemadmodum hi boni fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixerint) cives esse possunt? nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsistere conati sunt: aut non invidere eos, cum incolumitati, tum gloriæ illorum per virtutem partæ, cum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosæ causam esse sciant. Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, cum silentio noctis erumpendi occasio esset. 'At enim ad erumpendum e castris defuit animus; ad tutanda fortiter castra animum habuerunt. Dies noctesque aliquot obsessi, vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt: tandem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitæ abessent, affectisque fame viribus, arma jam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis, quam armis, victi sunt.' Orto sole, hostis ad vallum accessit: ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. Hæc vobis ipsorum per biduum militia fuit: cum in acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra

refugerunt: cum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Vos redimam? cum erumpere castris oportet, cunctamini ac manetis: cum manere, castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, Patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt, ac per summam virtutem se patriæ restituerunt."

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam Patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum civitatis minime in captivos jam inde antiquitus indulgentis, pecuniæ quoque summa homines movit: quia nec ærarium exhaurire, magnâ jam summâ erogatâ in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem, maxime hujusce rei (ut fama erat) egentem, locupletari volebant. Cum triste responsum, "non redimi captivos," redditum esset, novusque super veterem luctus tot jacturâ civium adjectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra jurejurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse. Est et alia de captivis fama, decem primos venisse: de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem, necne; ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium, et C. Calpurnium, et L. Manlium: tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum: et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse; quod, per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi, religione sese exsolvissent: de iis dedendis magnâ contentione actum in senatu

esse; victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint: cæterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint; cæteri non foro solum omni deinde vitâ, sed prope luce ac publico, caruerint. Mirari magis, adeo discrepare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas. Quanto autem major ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod, qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare cœperunt, nullâ profecto aliâ de re, quam quod desperaverant de imperio. Defecêre autem ad Pœnos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites præter Pentros, Bruttii omnes, Lucani: præter hos Surrentini, et Græcorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses, Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hæ clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptæ cladis: quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli, ex tantâ clade, cujus ipse causa maxima fuisset, redeunti, et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiæ actæ, quod de republicâ non desperâsset: cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

EPITOME LIBRI VICESIMI TERTII.

CAMPANI ad Hannibalem defecerunt. Nuntius Cannensis victoriæ Mago Carthaginem missus annulos aureos, a digitis occisorum Romanorum detractos, in vestibulo curiæ effudit: quos excessisse modii mensuram traditur. Post quem nuntium Hanno, vir ex Pœnis nobilissimus, suadebat senatui Carthaginiensium, ut pacem a populo Romano peterent: nec tenuit, obstrepente Barcinâ factione. Claudius Marcellus, prætor ad Nolam, eruptione adversus Hannibalem ex oppido factâ, prospere pugnavit. Exercitus Hannibalis per hiberna Capuæ ita luxuriatus est, ut corporum viribus atque animorum enervaretur. Casilinum, a Pœnis obsessum, ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas, item mures, essent; et nucibus, per Vulturnum amnem a Romanis missis, vixerint. Senatus ex equestri ordine hominibus centum nonaginta septem suppletus est. L. Postumius prætor a Gallis cum exercitu cæsus est. Cn. et P. Scipiones in Hispaniâ Hasdrubalem vicerunt, et Hispaniam suam fecerunt. Reliquiæ Cannensis exercitûs in Siciliam relegatæ sunt; ne recederent inde, nisi finito bello. Inter Philippum Macedonum regem et Hannibalem societas juncta est. Sempronius Gracchus, consul, Campanos cecidit. Præterea in Sardiniâ feliciter a T. Manlio prætore adversus Pœnos Sardosque res gestas continet: a quo Hasdrubal Dux, et Mago, et Hanno capti. Claudius Marcellus, prætor, Hannibalis exercitum ad Nolam prœlio fudit et vicit; primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit.

T. LIVII PATAVINI

LIBER VICESIMUS TERTIUS.

I. Hannibal, post Cannensem pugnam, castra capta ac direpta, confestim ex Apuliâ in Samnium moverat, accitus in Hirpinos a Statio, pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiæ per gratiam Romanorum potentis. Post famam Cannensis pugnæ, vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis, cum Mopsiani urbem excessissent; sine certamine tradita urbs Pœno, præsidiumque acceptum est. Ibi prædâ omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis ejus urbes, aut deficientes ab Romanis accipere, aut detrectantes cogere ad defectionem jubet: ipse per agrum Campanum Mare Inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis, (et pleræque cavæ sunt viæ, sinusque occulti) quâcumque apte poterat, disposuit; alios, præ se actam prædam ex agris ostentantes, obequitare portis jussit: in quos, quia nec multi, et incompositi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias, circumventa est: nec evasisset quisquam, ni mare propinquum, et haud procul litore naves piscatoriæ pleræque conspectæ peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo prœlio nobiles juvenes capti cæsique sunt: inter quos et Hegeas præfectus equitum, intemperantius cedentes

secutus, cecidit. Ab urbe oppugnandâ Pœnum absterruêre conspecta mœnia, haudquâquam promta oppugnanti.

II. Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longâ felicitate atque indulgentiâ Fortunæ, maxime tamen, inter corrupta omnia, licentiâ plebis sine modo libertatem exercentis. Senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat; nobilis idem ac popularis homo, cæterum malis artibus nactus opes. Is cum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasimenum est, in summo magistratu esset, jam diu infestam senatui plebem, ratus, per occasionem novandi res, magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet Capuam Pœnis; improbus homo, sed non ad extremum perditus, cum mallet incolumi quam eversâ republicâ dominari; nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, quâ et senatum servaret, et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato senatu, cum, sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo, nisi necessarium fuisset, præfatus esset; "quippe qui liberos ex Ap. Claudii filiâ haberet, filiamque Romam nuptum Livio dedisset; cæterum majorem multo rem magisque timendam instare: non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per cædem senatûs vacuam rempublicam tradere Hannibali ac Pœnis velle. Eo se periculo posse liberare eos, si se permittant sibi, et, certaminum in republicâ obliti, credant." Cum omnes victi metu permitterent; "Claudam in curiâ vos," inquit, "et, tamquam et ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia, quibus nequidquam adversarer, viam saluti vestræ inveniam. In hoc fidem, quam vultis ipsi, accipite." Fide datâ egressus, claudi curiam jubet, præsidiumque in vestibulo reliquit; ne quis adire curiam injussu suo, neve inde egredi possit.

III. Tunc vocato ad concionem populo, "Quod

sæpe," inquit, "optâstis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset; eam nunc, non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas præsidiis clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. Clausos omnes in curiam accipite, solos, inermes: nec quidquam raptim aut forte temere egeritis: de singulorum capite vobis jus sententiæ dicendæ faciam, ut, quas quisque meritus est, pœnas pendat. Sed ante omnia ita vos iræ indulgere oportet, ut potiorem irâ salutem atque utilitatem vestram habeatis. Etenim hos (ut opinor) odistis senatores; non senatum omnino habere non vultis: quippe aut rex, (quod abominandum) aut, quod unum liberæ civitatis consilium est, senatus habendus est. Itaque duæ res simul agendæ sunt vobis, ut et veterem senatum tollatis, et novum cooptetis. Citari singulos senatores jubebo, de quorum capite vos consulam. Quod de quoque censueritis, fiet. Sed prius in ejus locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio supplicium sumatur." Inde consedit, et, nominibus in urnam conjectis, citari, quod primum sorte nomen excidit, ipsumque e curiâ produci jussit. Ubi auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare, et supplicio dignum. Tum Pacuvius, "Video, quæ de hoc sententia sit data. Eligite, pro malo atque improbo, bonum senatorem et justum." Primo silentium erat inopiâ potioris subjiciendi; deinde, cum aliquis, omissâ verecundiâ, quempiam nominâsset, multo major extemplo clamor oriebatur, cum alii negarent nôsse; alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam, et pudendæ artis aut quæstûs genus, objicerent. Hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum: ut ipsius pœnitere homines appareret; quem autem in ejus substituerent locum, deesse; quia nec eosdem nominari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nominatos; et

multo humiliores obscurioresque cæteri erant eis, qui primi memoriæ occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse, jubentesque senatum ex custodiâ dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius cum obnoxium vitæ beneficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis, jam omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissâ dignitatis libertatisque memoriâ, plebem adulari, salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam, litem judices dare, quæ magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Jam vero nihil in senatu actum aliter, quam si plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam, non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copiâ voluptatium, et illecebris omnis amœnitatis maritimæ terrestrisque; tum vero ita obsequio principum et licentiâ plebei lascivire, ut nec libidini nec sumtibus modus esset. Ad contemtum legum, magistratuum, senatûs, accessit tum, post Cannensem cladem, ut, cujus aliqua erat verecundia, Romanum quoque imperium spernerent. Id modo erat in morâ, ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat; et quod, cum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in præsidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique ægre pervicerunt, ut legati ad consulem Romanum mitterentur. Ii, nondum Canusium profectum, sed Venusiæ cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem bonis sociis; superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique contemtum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam, cum legati, ægre ferre senatum populumque Campanum, adversi quidquam evenisse Romanis, nuntiâssent, pollliceren-

turque omnia, quæ ad bellum opus essent; "Morem magis," inquit, "loquendi cum sociis servâstis, Campani, jubentes, quæ opus essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad præsentem fortunæ nostræ statum locuti estis. Quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quasi aliquid habeamus, id, quod deest, expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus, tamquam equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tamquam ea tantum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit fortuna. Legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia, commeatus, aut in acie, aut binis postero die amissis castris, perierunt. Itaque non juvetis nos in bello oportet, Campani, sed pæne bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut trepidos quondam majores vestros intra mœnia compulsos, nec Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem apud Saticulam defenderimus, cœptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante fortunâ eventum, tulerimus. Adjicite ad hæc, quod fœdus æquum deditis, quod leges vestras, quod ad extremum (id quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit) civitatem nostram magnæ parti vestrûm dedimus, communicavimusque vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quæ accepta est, credere, Campani, oportet, commumem patriam tuendam arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut, quod a nobis ablatum sit, in Italiâ tamen imperium maneat. Pœnus hostis, ne Africæ quidem indigenam, ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis juris et conditionis et linguæ prope humanæ, militem trahit. Hunc, naturâ et moribus immitem ferumque, insuper dux ipse efferavit, pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis, et (quod proloqui etiam piget) vesci humanis corporibus docendo. Hos, infandis pastos epulis, quas contingere etiam nefas sit, videre atque habere

dominos, et ex Africâ et a Carthagine jura petere, et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italiâ, detestabile sit? Pulchrum erit, Campani, prolapsum clade Romanum imperium, vestrâ fide, vestris viribus, retentum ac recuperatum esse. Triginta millia peditum, quatuor equitum, arbitror ex Campaniâ scribi posse: jam pecuniæ affatim est frumentique. Si parem fortunæ vestræ fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet, nec Romani victos esse."

VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum legatis, unus ex iis, Vibius Virrius, "Tempus venisse," ait, "quo Campani non agrum solum, ab Romanis quondam per injuriam ademtum, recuperare, sed imperio etiam Italiæ potiri possint. Fœdus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos: neque controversiam fore, quin, cum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat, exercitumque deportet, Italiæ imperium Campanis relinquatur." Hæc Virrio loquenti assensi omnes, ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. Extemplo plebes ad defectionem, ac pars major senatûs, spectare: extracta tamen, auctoritatibus seniorum, per paucos dies est res: postremo vicit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur, certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis, in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adjuvari vellent: indignatione ortâ, submoveri a curiâ jussos esse: missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos, atque eo die manere extra fines Romanos juberet. Quia nimis compar Latinorum quondam postulatio erat, Cœliusque et alii id haud sine causâ prætermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt, pacemque

cum eo conditionibus fecerunt: "Ne quis imperator magistratusve Pœnorum jus ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret, munusve faceret: ut suæ leges, sui magistratus, Capuæ essent: ut trecentos ex Romanis captivis Pœnus daret Campanis, quos ipsi elegissent; cum quibus equitum Campanorum, qui in Siciliâ stipendia facerent, permutatio fieret." Hæc pacta: illa insuper, quam quæ pacta erant, facinora Campani ediderunt: nam præfectos sociûm civesque Romanos alios, partim aliquo militiæ munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes comprehensos, velut custodiæ causâ, balneis includi jussit: ubi, fervore atque æstu animâ interclusâ, fœdum in modum exspirarent. Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Pœnum, summâ ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihil, præter sanam civium mentem, defuit, restiterat: ut vero præsidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem, exempla referens, primo, ne reciperetur præsidium, palam vociferatus est: deinde, ut receptum aut ejiceretur, aut, si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut, interfecto Punico præsidio, restituerent se Romanis. Hæc (neque enim occulte agebantur) cum relata Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in castra: deinde, cum is ferociter negâsset se iturum, (nec enim Hannibali jus esse in civem Campanum) concitatus irâ Pœnus, comprehendi hominem, vinctumque attrahi ad se jussit: veritus deinde, ne quid inter vim tumultûs, atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oriretur, ipse, præmisso nuntio ad Marium Blosium prætorem Campanum, postero die se Capuæ futurum, proficiscitur e castris cum modico præsidio. Marius, concione advocatâ, edicit, ut frequentes cum conjugibus ac liberis obviam irent Hannibali. Ab

universis id non obedienter modo, sed enise, favore etiam vulgi, et studio visendi tot jam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam egressus est, nec, quo timorem aliquem ex conscientiâ significare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit, trepidante totâ civitate ad excipiendum Pœnum visendumque. Hannibal, ingressus urbem, senatum extemplo postulat; precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriæ rei gereret, diemque ut ipse adventu suo festum lætus ac libens celebraret; quamquam præceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visendâ urbe magnam diei partem consumsit.

VIII. Diversatus est apud Ninnios Celeres, Stenium Pacuviumque, inclytos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis ejus, quæ traxerat rem ad Pœnos, filium juvenem adduxit, abstractum abs Decii Magii latere, cum quo ferocissime pro Romanâ societate adversus Punicum fœdus steterat; nec eum aut inclinata in partem alteram civitas, aut patria majestas, sententiâ depulerat. Huic tum pater juveni Hannibalem deprecando magis, quam purgando, placavit; victusque patris precibus lacrymisque etiam ad cœnam eum cum patre vocari jussit: cui convivio neminem Campanum, præterquam hospites, Jubelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Cœperunt epulari de die, et convivium non ex more Punico, aut militari disciplinâ, esse; sed, ut in civitate atque etiam domo luxuriosâ, omnibus voluptatium illecebris instructum. Unus nec dominorum invitatione, nec ipsius interdum Hannibalis, Calavii filius Perolla vinci potuit; ipse valetudinem excusans, patre animi quoque ejus haud mirabilem interturbationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium, ex convivio egressum, secutus filius, ubi in secretum (hortus erat posticis ædium partibus) pervenerunt, "Consilium,"

inquit, "affero, pater, quo non veniam solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo majore dignitate et gratiâ simus Campani, quam unquam fuimus." Cum mirabundus pater, quidnam id esset consilii, quæreret; togâ rejectâ ab humero, latus succinctum gladio nudat: "Jam ego," inquit, "sanguine Hannibalis sanciam Romanum fœdus. Te id prius scire volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles."

IX. Quæ ubi vidit audivitque senex, velut si jam agendis, quæ audiebat, interesset, amens metu, "Per ego te," inquit, "fili, quæcumque jura liberos jungunt parentibus, precor quæsoque, ne ante oculos patris facere et pati omnia infanda velis. Paucæ horæ sunt, intra quas jurantes per quidquid Deorum est, dextræ dextras jungentes, fidem obstrinximus, ut sacratas fide manus, digressi ab colloquio, extemplo in eum armaremus? Ab hospitali mensâ surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas: audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere afferunt. Unus aggressurus es Hannibalem? quid illa turba tot liberorum servorumque? quid in unum intenti omnium oculi? quid tot dextræ? torpescentne in amentiâ illâ? Vultum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? et, alia auxilia desint, me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque est. Deterreri hîc sine te potius, quam illic vinci. Valeant preces apud te meæ, sicut pro te hodie valuerunt." Lacrymantem inde juvenem cernens, medium complectitur; atque, osculo hærens, non ante precibus abstitit, quam pervicit, ut gladium poneret, fidemque daret, nihil facturum tale. Tum

juvenis, "Ego quidem," inquit, "quam patriæ debeo, pietatem exsolvam patri. Tuam doleo vicem, cui ter proditæ patriæ sustinendum est crimen; semel, cum defectionis ab Romanis; iterum, cum pacis cum Hannibale fuisti auctor; tertio hodie, cum restituendæ Romanis Capuæ mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem defendere volebam, hosti minime parcens, quando parens extorquet, recipe." Hæc cum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abjecit; et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus Hannibali: ubi prima ejus oratio perblanda ac benigna fuit, quâ gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanæ societati præposuissent: et inter cætera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiæ omni Capuam fore, juraque inde cum cæteris populis Romanum etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicæ amicitiæ fœderisque secum facti, quem neque esse Campanum, neque dici debere, Magium Decium: eum postulare, ut sibi dedatur, ac se præsente de eo referatur, senatûsque consultum fiat. Omnes in eam sententiam ierunt; quamquam magnæ parti et vir indignus eâ calamitate, et haud parvo initio minui videbatur jus libertatis. Egressus curiâ, in templo magistratus consedit; comprehendique Decium Magium, atque ante pedes destitutum causam dicere jussit. Qui cum, manente ferociâ animi, negaret lege fœderis id cogi posse, tum injectæ catenæ, ducique ante lictorem in castra est jussus. Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit, ad circumfusam undique multitudinem vociferans: "Habetis libertatem, Campani, quam petîstis: foro medio, luce clarâ, videntibus vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior. Quid violentius Capuâ captâ fieret? Ite obviam Hannibali; exornate urbem, diemque adventûs ejus consecrate, ut hunc triumphum de cive vestro spectetis." Hæc vocife-

ranti, cum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ocyusque rapi extra portam jussus. Ita in castra perducitur; extemploque impositus in navim, et Carthaginem missus; ne, motu aliquo Capuæ ex indignitate rei orto, senatum quoque pœniteret dediti principis; et, legatione missâ ad repetendum eum, ne aut negando rem, quam primum peterent, offendendi sibi novi socii; aut tribuendo, habendus Capuæ esset seditionis ac turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quæ tum in ditione regum erant. Ibi cum Magius ad statuam Ptolemæi regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandriam ad Ptolemæum, cum eum docuisset, contra jus fœderis vinctum se ab Hannibale esse, vinculis liberatur; permissumque, ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. Nec Magius Capuam sibi tutam dicere; et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugæ magis, quam hospitis, fore domicilium: nusquam malle, quam in regno ejus, vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

XI. Dum hæc geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit: Divi quoque in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur: tum, "Si ita faxitis, Romani, vestræ res meliores facilioresque erunt: magisque ex sententiâ respublica vestra vobis procedet; victoriaque duelli populi Romani erit. Pythio Apollini, republicâ vestrâ bene gestâ servatâque, lucris meritis donum mittitote; deque prædâ, manubiis, spoliisque honorem habetote; lasciviam a vobis prohibetote." Hæc ubi ex Græco carmine interpretata recitavit, tum dixit, "se oraculo egressum extemplo his omnibus Divis rem divinam thure ac vino fecisse: jussumque ab templi antistite, sicut coronatus laureâ coronâ et oraculum adîsset, et rem divinam fecisset; ita coronatum navim adscendere, nec ante deponere eam, quam Romam pervenisset. Se, quæcumque imperata sint, cum summâ religione ac diligentiâ exsecutum; coronam

Romæ in aram Apollinis deposuisse." Senatus decrevit, ut eæ res divinæ supplicationesque primo quoque tempore cum curâ fierent. Dum hæc Romæ atque in Italiâ geruntur, nuntius victoriæ ad Cannas Carthaginem venerat Mago, Hamilcaris filius; non ex ipsâ acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, quæque deficiebant. Is, cum ei senatus datus esset, res gestas in Italiâ a fratre exponit: "Cum sex imperatoribus eum, quorum quatuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus, acie conflixisse: occidisse supra ducenta millia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex quatuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alterum, alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta hominibus effugisse. Magistrum equitum, quæ consularis potestas sit, fusum fugatumque: dictatorem, quia se in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum, defecisse ad Pœnos. Capuam, quod caput, non Campaniæ modo, sed, post afflictam rem Romanam Cannensi pugnâ, Italiæ sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis, verum esse, grates Deis immortalibus agi haberique."

XII. Ad fidem deinde tam lætarum rerum, effundi in vestibulo curiæ jussit annulos aureos; qui tantus acervus fuit, ut, metientibus dimidium super tres modios explêsse, sint quidam auctores. Fama tenuit, quæ propior vero est, haud plus fuisse modio. Adjecit deinde verbis, quo majoris cladis indicium esset, neminem, nisi equitem, atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, "Quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope juvandum Hannibalem esse: procul enim ab domo militiam esse, in mediâ hostium terrâ: magnam vim frumenti, pecuniæ, absumi: et tot acies, ut hostium exercitus delêsse, ita victoris etiam copias parte aliquâ minuisse. Mittendum igitur supplemen-

tum esse, mittendam in stipendium pecuniam, frumentumque, tam bene meritis de nomine Punico militibus." Secundum hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco, vir factionis Barcinæ, locum Hannonis increpandi esse ratus, "Quid est, Hanno?" inquit: "etiam nunc pœnitet belli suscepti adversus Romanos? Jube dedi Hannibalem: veta in tam prosperis rebus grates Diis immortalibus agi: audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curiâ." Tum Hanno: "Tacuissem hodie, Patres conscripti, ne quid, in communi omnium gaudio, minus lætum quod esset vobis, loquerer: nunc interroganti senatori, pœniteatne me adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar; quorum alterum est hominis alienæ libertatis obliti; alterum suæ. Respondeam igitur Himilconi, non desisse pœnitere me belli, neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem incusare, quam finitum aliquâ tolerabili conditione bellum videro: nec mihi pacis antiquæ desiderium ulla alia res, quam pax nova, finiet. Itaque ista, quæ modo Mago jactavit, Himilconi cæterisque Hannibalis satellitibus jam læta sunt: mihi possunt læta esse, quia res bello bene gestæ, si volumus fortunâ uti, pacem nobis æquiorem dabunt: nam si prætermittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus videri pacem, vereor, ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis, ac vana evadat. Quæ tamen nunc quoque qualis est? 'Occidi exercitus hostium: mittite milites mihi.' Quid aliud rogares, si esses victus? 'Hostium cepi bina castra, prædæ videlicet plena et commeatuum: frumentum et pecuniam date.' Quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et, ne omnia ipse mirer, (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare jus fasque est) velim, seu Himilco, seu Mago respondeat; cum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse; primum ecquis Latini

nominis populus defecerit ad nos? deinde ecquis homo, ex quinque et triginta tribubus, ad Hannibalem transfugerit?" Cum utrumque Mago negâsset: "Hostium quidem ergo," inquit, "adhuc nimis multum superest: sed, multitudo ea quid animorum, quidve spei habeat, scire velim."

XIII. Cum, id nescire, Mago diceret; "Nihil facilius scitu est," inquit. "Ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romæ factam esse, allatum ad vos est?" Cum id quoque negâsset, "Bellum igitur," inquit, "tam integrum habemus, quam habuimus, quâ die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus: nunquam terrâ marique magis prosperæ res nostræ visæ sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt. Lutatio et Postumio consulibus, devicti ad Ægates insulas sumus. Quod si (id quod Dii omen avertant!) nunc quoque fortuna aliquid variaverit; tum pacem speratis, cum vincemur, quam nunc, cum vincimus, dat nemo? Ego, si quis de pace consulet, seu deferendâ hostibus, seu accipiendâ, habeo, quid sententiæ dicam: si de iis, quæ Mago postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto; et frustrantibus nos falsâ atque inani spe multo minus censeo mittenda esse." Haud multos movit Hannonis oratio: nam et simultas cum familiâ Barcinâ leviorem auctorem faciebat, et occupati animi præsenti lætitiâ nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant: debellatumque mox fore, si anniti paululum voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatûsconsultum, ut Hannibali quatuor Numidarum millia in supplementum mitterentur, et quadraginta elephanti, et argenti multa talenta. Dictatorque cum Magone in Hispaniam præmissus est, ad conducenda viginti millia peditum, quatuor equitum, quibus ex-

ercitus, qui in Italiâ, quique in Hispaniâ erant, supplerentur.

XIV. Cæterum hæc, ut in secundis rebus, segniter otioseque gesta. Romanos, præter insitam industriam animis, fortuna etiam cunctari prohibebat: nam nec consul ulli rei, quæ per eum agenda esset, deerat: et dictator M. Junius Pera, rebus divinis perfectis, latoque (ut solet) ad populum, ut equum escendere liceret, præter duas urbanas legiones, quæ principio anni a consulibus conscriptæ fuerant, et servorum delectum, cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas, ad ultimum prope desperatæ reipublicæ auxilium, cum honesta utilibus cedunt, descendit, edixitque: "Qui capitalem fraudem ausi, quique pecuniæ judicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxâ pecuniâque sese exsolvi jussurum." Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quæ triumpho C. Flaminii translata erant, armavit: itaque cum viginti quinque millibus armatorum ab Urbe proficiscitur. Hannibal, Capuâ receptâ, cum iterum Neapolitanorum animos, partim spe, partim metu, nequidquam tentâsset, in agrum Nolanum exercitum traducit; et ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem; ita, si morarentur spem, nihil eorum, quæ pati aut timere possent, prætermissurus. Senatus, ac maxime primores ejus, in societate Romanâ cum fide perstare; plebs novarum (ut solet) rerum, atque Hannibalis tota esse; metumque agrorum populationis, et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo: neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatæ non posse; clam simulando dilationem mali inveniunt: placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant; quibus autem conditionibus in fœdus amicitiamque novam transeant, parum constare. Ita spatio sumto, legatos propere ad prætorem Ro-

manum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit Nolana res; agrum Hannibalis esse et Pœnorum; urbem extemplo futuram, ni subveniatur: concedendo plebei senatum, ubi velint, defecturos se, ne deficere præfestinarent, effecisse. Marcellus, collaudatis Nolanis, eâdem simulatione extrahi rem in suum adventum jussit; interim celari, quæ secum acta essent, spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Casilino Calatiam petit; atque inde, Vulturno amni trajecto, perque agrum Saticulanum Trebulanumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

XV. Sub adventum prætoris Romani, Pœnus agro Nolano excessit, et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africâ esset. Cæterum, postquam Neapolim a præfecto Romano teneri accepit, (M. Junius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus) Neapoli quoque, sicut Nolâ, omissâ, petit Nuceriam. Eam cum aliquamdiu circumsedisset, sæpe vi, sæpe sollicitandis nequidquam nunc plebe nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis. Deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis, præter Romanos, videri vellet, præmia atque honores, qui remanerent, ac militare secum voluissent, proposuit. Nec eâ spe quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniæ urbes, maxime Nolam Neapolimque. Cum ferme triginta senatores, ac forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriæ præda militi data est, urbs direpta atque incensa. Nolam Marcellus non sui magis fiduciâ præsidii, quam voluntate principum, habebat. Plebes timebatur, et ante omnes L. Bantius, quem [consensus] attentatæ defectionis, ac metus a prætore Romano, nunc ad proditionem patriæ, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfu-

giendum stimulabat. Erat juvenis acer, et sociorum eâ tempestate prope nobilissimus eques: seminecem eum ad Cannas in acervo cæsorum corporum inventum, curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob ejus gratiam meriti rem Nolanam in jus ditionemque dare voluerat Pœno: anxiumque eum et sollicitum curâ novandi res prætor cernebat. Cæterum, cum aut pœnâ cohibendus esset, aut beneficio conciliandus, sibi assumsisse, quam hosti ademisse, fortem ac strenuum maluit socium; accitumque ad se benigne appellat: "Multos eum invidos inter populares habere, inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa ejus egregia facinora militaria essent. Sed, qui in Romanis militaverit castris, non posse obscuram ejus virtutem esse: multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quæque et quoties pericula pro salute ac dignitate populi Romani adîsset; utique Cannensi prœlio non prius pugnâ abstiterit, quam prope exsanguis ruinâ superincidentium virorum, equorum, armorumque sit oppressus. Itaque macte virtute esto," inquit: "apud me tibi omnis honos atque omne præmium erit: et, quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento esse:" lætoque juveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quæstorem numerare jubet: lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.

XVI. Hac comitate Marcelli ferocis juvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius juverit. Cum Hannibal ad portas esset, (Nolam enim rursus a Nuceriâ moverat castra) plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit; non castris metuens, sed ne prodendæ urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui deinde utrimque acies cœptæ, Romanorum pro mœnibus Nolæ, Pœnorum ante castra

sua. Prœlia hinc parva inter urbem castraque, et vario eventu, fiebant; quia duces nec prohibere paucos temere provocantes, nec dare signum universæ pugnæ volebant. In hac quotidianâ duorum exercituum statione, principes Nolanorum nuntiant Marcello, "Nocturna colloquia inter plebem ac Pœnos fieri: statutumque esse, ut, cum Romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent; clauderent deinde portas, murosque occuparent, ut, potentes rerum suarum atque urbis, Pœnum inde pro Romano acciperent." Hæc ubi nuntiata sunt Marcello, collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliquis motus intus oriretur, fortunam pugnæ experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripartito exercitum instruxit: impedimenta subsequi jussit: calones lixasque et invalidos milites vallum ferre. Mediâ portâ robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites, levemque armaturam ac sociorum equites, statuit. Nolani muros portasque adire vetiti; subsidiaque destinata impedimentis data, ne, occupatis prœlio legionibus, in ea impetus fieret. Ita instructi intra portas stabant. Hannibali, sub signis (id, quod per aliquot dies fecerat) ad multum diei in acie stanti, primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus portâ egrederetur, nec armatus quisquam in muris esset. Ratus deinde prodita colloquia esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit, jussos propere apparatum omnem oppugnandæ urbis in primam aciem afferre; satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa, succeditque ad muros acies, patefactâ repente portâ, Marcellus signa canere, clamoremque tolli, ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu, in hostem erumpere jubet. Satis terroris tumultûsque in aciem mediam intulerant, cum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium

erupêre. Addidêre clamorem lixæ calonesque, et alia turba custodiæ impedimentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Pœnis ingentis repente exercitûs speciem fecerint. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam auctores sunt, duo millia et octingentos hostium cæsos; non plus quingentos Romanum amisisse. Sive tanta, sive minor victoria fuit, ingens eo die res, ac nescio an maxima illo bello gesta sit: non vinci enim ab Hannibale vincentibus difficilius fuit, quam postea vincere.

XVII. Hannibal, spe potiundæ Nolæ ademtâ, cum Acerras recessisset, Marcellus extemplo, clausis portis custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quæstionem in foro de iis, qui clam in colloquiis hostium fuerant, habuit: supra septuaginta damnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum jussit publica populi Romani esse: et, summâ rerum senatui traditâ, cum exercitu omni profectus, supra Suessulam castris positis consedit. Pœnus, Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus pellicere, postquam obstinatos vidit, obsidere inde atque oppugnare parat. Cæterum Acerranis plus animi quam virium erat: itaque, desperatâ tutelâ urbis, ut circumvallari mœnia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque, quâ quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniæ, quas satis certum erat non mutâsse fidem, perfugerunt. Hannibal, Acerris direptis atque incensis, cum a Casilino dictatorem Romanum legionesque novas acciri nuntiâssent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuam quoque recurrat, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Prænestini habebant, cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. Hi, non confecto Præneste ad diem delectu, serius profecti domo, cum Casilinum ante adversæ pugnæ famam venissent, et aliis aggre-

garent sese Romanis sociisque, profecti a Casilino cum satis magno agmine irent; avertit eos retro Casilinum nuntius Cannensis pugnæ. Ibi cum dies aliquot, suspecti Campanis timentesque, cavendis ac struendis invicem insidiis traduxissent, jamque de Capuæ defectione agi, accipique Hannibalem satis pro certo habuêre, interfectis nocte oppidanis, partem urbis, quæ cis Vulturnum est, (eo enim dividitur amni) occupavêre: idque præsidium Casilini habebant Romani. Additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Prænestini paucos ante dies, Casilinum compulsi: et satis ferme armatorum ad tam exigua mœnia, et flumine alterâ parte cincta, tuenda erat: penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

XVIII. Hannibal cum jam inde haud procul esset, Gætulos cum præfecto, nomine Isalcâ, præmittit: ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiendas præsidiumque accipiendum pellicere jubet: si in pertinaciâ perstent, rem gerere, ac tentare, si quâ parte invadere urbem possit. Ubi ad mœnia accessêre, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus, moliri portas et claustra refringere parat; cum, patefactis repente portis, cohortes duæ, ad id ipsum instructæ intus, ingenti cum tumultu erumpunt, stragemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal, cum majore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa mœnia oppositis, parvam urbem parvumque præsidium summâ vi atque omnibus copiis oppugnare parat: ac, dum instat lacessitque, coronâ undique circumdatis mœnibus, aliquot milites, et promtissimum quemque, e muro turribusque ictos, amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem, satis multis, ut ex tantâ paucitate, interfectis: plures cecidissent, ni nox prœlio intervenisset. Postero die omnium animi ad

oppugnandum accenduntur; utique postquam corona aurea muralis proposita est, atque ipse dux castelli, plano loco positi, segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasimenique et Trebiæ singulos admonens universosque. Inde vineæ quoque cœptæ agi cuniculique: nec ad varios conatus hostium aut vis ulla, aut ars deerat. Socii Romanorum propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam cœptis obviam ire; donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit: castrisque communitis, ac præsidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit. Ibi partem majorem hiemis exercitum in tectis habuit, adversus omnia humana mala sæpe ac diu duratum, bonis inexpertum atque insuetum. Itaque, quos nulla mali vicerat vis, perdidêre nimia bona ac voluptates immodicæ; et eo impensius, quo avidius ex insolentiâ in eas se merserant. Somnus enim, et vinum, et epulæ, et scorta, balineaque, et otium, consuetudine in dies blandius, ita enervaverunt corpora animosque, ut magis deinde præteritæ victoriæ eos, quam præsentes tutarentur vires; majusque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam duxisset: illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri potuit; hic error vires ademisse ad vincendum. Itaque (Hercule!) velut si cum alio exercitu a Capuâ exiret, nihil usquam pristinæ disciplinæ tenuit: nam et redierunt plerique scortis impliciti: et, ubi primum sub pellibus haberi cœpti sunt, viaque et alius militaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant: et deinde per omne æstivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur; neque aliæ latebræ, quam Capua, desertoribus erant.

XIX. Cæterum, mitescente jam hieme, educto ex hibernis milite, Casilinum redit: ubi, quamquam

ab oppugnatione cessatum erat, obsidio tamen continuata oppidanos præsidiumque ad ultimum inopiæ adduxerat. Castris Romanis Ti. Sempronius præerat, dictatore auspiciorum repetendorum causâ profecto Romam. Marcellum, et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis, et Vulturnus amnis inflatus aquis, et preces Nolanorum atque Acerranorum, tenebant, Campanos timentium, si præsidium Romanum abscessisset. Gracchus, assidens tantum Casilino, quia prædictum erat dictatoris, ne quid absente eo rei gereret, nihil movebat: quamquam, quæ facile omnem patientiam vincerent, nuntiabantur a Casilino: nam et, præcipitâsse se quosdam non tolerantes famem, constabat; et stare inermes in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus præbentes. Ea ægre patiens Gracchus, cum neque pugnam conserere dictatoris injussu auderet, (pugnandum autem esse, si palam frumentum importaret, videbat) neque clam importandi spes esset, farre, ex agris circa undique convecto, cum complura dolia complêsset, nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent dolia, quæ amnis deferret. Insequenti nocte, intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam, dolia medio missa amni defluxerunt: æqualiter inter omnes frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum est. Nocte et mittebantur et perveniebant: eo custodias hostium fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis, transverso vortice dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant: ibi hærentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur; nuntiatumque Hannibali est, et deinde intentiore custodiâ cautum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces tamen fusæ ab Romanis castris, cum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id ventum inopiæ est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervidâ mollissent aquâ, mandere conarentur, nec muribus aliove animali abstinerent, et omne herbarum radi-

cumque genus aggeribus infimis muri eruerent: et, cum hostes obarâssent, quidquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen injecerunt, ut Hannibal, "Eone usque, dum ea nascantur, ad Casilinum sessurus sum?" exclamaret: et, qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus de redemtione liberorum capitum. Septunces auri in singulos pretium convenit. Fide acceptâ, sese tradiderunt; donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti: tum remissi Cumas cum fide. Id verius est, quam ab equite in abeuntes immisso interfectos. Prænestini maxima pars fuêre. Ex quingentis septuaginta, qui in præsidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumsit: cæteri incolumes Præneste cum prætore suo Manicio (scriba is antea fuerat) redierunt. Statua ejus indicio fuit, Præneste in foro statuta, loricata, amicta togâ, velato capite; et tria signa cum titulo lamnæ æneæ inscripto, "Manicium pro militibus, qui Casilini in præsidio fuerint, votum vovisse." Idem titulus tribus signis in æde Fortunæ positis fuit subjectus.

XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis præsidio; ne, ubi Pœnus inde abscessisset, Romani oppugnarent. Prænestinis militibus senatus Romanus duplex stipendium et quinquennii militiæ vacationem decrevit: civitate cum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusinorum casûs obscurior fama est; quia nec ipsorum monimento ullo est illustratus, nec decreto Romanorum. Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant in amicitiâ Romanâ, non Carthaginienses modo, qui regionem obtinebant, sed Bruttii quoque cæteri, ob separata ab se consilia, oppugnabant. Quibus cum obsistere malis nequirent Petelini, legatos Romam ad præsidium petendum miserunt: quorum preces lacrymæque (in questus enim flebiles, cum sibimet ipsi consulere jussi sunt, sese in vestibulo curiæ profuderunt) ingentem

misericordiam Patribus ac populo moverunt: consultique iterum a Manio Pomponio prætore Patres, circumspectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil jam longinquis sociis in se præsidii esse; redire domum, fideque ad ultimum expletâ, consulere sibimet ipsos in reliquum præsenti fortunâ jusserunt. Hæc postquam renuntiata legatio Petelinis est, tantus repente mœror pavorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, quâ quisque posset, ac deserendæ urbis, auctores essent; pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adjungendi se cæteris Bruttiis, ac per eos dedendi Hannibali. Vicit tamen ea pars, quæ nihil raptim nec temere agendum, consulendumque de integro censuit. Relatâ postero die per minorem trepidationem re, tenuerunt optimates, ut, convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

XXI. Per idem fere tempus literæ ex Siciliâ Sardiniâque Romam allatæ. Priores ex Siciliâ T. Otacilii proprætoris in senatu recitatæ sunt: "L. Furium prætorem cum classe ex Africâ Lilybæum venisse: ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vitæ esse: militi et navalibus sociis neque stipendium neque frumentum ad diem dari; neque, unde detur, esse. Magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur; sibique, si ita videatur, ex novis prætoribus successorem mittant." Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio Mammulâ proprætore ex Sardiniâ scripta. Responsum utrisque, non esse, unde mitteretur: jussique ipsi classibus atque exercitibus suis consulere. T. Otacilius, ad unicum subsidium populi Romani Hieronem legatos cum misisset, in stipendium, quanti argenti opus fuit, et sex mensium frumentum accepit. Cornelio in Sardiniâ civitates sociæ benigne contulerunt. Et Romæ quoque, propter penuriam argenti, triumviri mensarii, rogatione M. Minucii tribuni plebis, facti, L. Æmilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius

Libo, qui tum tribunus plebis erat. Et duumviri creati, M. et C. Atilii, ædem Concordiæ, quam L. Manlius prætor voverat, dedicaverunt. Et tres pontifices creati, Q. Cæcilius Metellus, et Q. Fabius Maximus, et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui, et L. Æmilii Pauli consulis, et Q. Ælii Pæti, qui ceciderant pugnâ Cannensi.

XXII. Cum cætera, quæ continuis cladibus fortuna minuerat, quantum consiliis humanis assequi poterant, Patres explêssent; tandem se quoque et solitudinem curiæ, paucitatemque convenientium ad publicum consilium respexerunt: neque enim, post L. Æmilium et C. Flaminium censores, senatus lectus fuerat, cum tantum senatorum adversæ pugnæ, ad hoc sui quemque casus, per quinquennium absumsissent. Cum de eâ re Manius Pomponius prætor, dictatore post Casilinum amissum profecto jam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset; tum Sp. Carvilius, cum longâ oratione non solum inopiam, sed paucitatem etiam civium, e quibus in Patres legerentur, conquestus esset, explendi senatûs causâ, et jungendi arctius Latini nominis, pro magnâ re se suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum, binis senatoribus, si Patres Romani censuissent, civitas daretur, atque in demortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam haud æquioribus animis, quam ipsorum quondam postulatum Latinorum, Patres audierunt: et, cum fremitus indignantium totâ curiâ esset, et præcipue Manlius, "esse etiam nunc stirpis ejus virum," diceret, "ex quâ quondam in Capitolio consul minatus esset, quem Latinum in curiâ vidisset, eum suâ manu se interfecturum;" Q. Fabius Maximus, "Nunquam rei ullius alieniore tempore mentionem factam in senatu," dixit, "quam, inter tam suspensos sociorum animos incertamque fidem, id tactum, quod insuper sollicitaret eos: eam unius hominis temerariam vocem silentio omnium extinguendam esse: et, si quid unquam arcani sanc-

tive ad silendum in curiâ fuerit, id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro non dicto habendum esse." Ita ejus rei oppressa mentio est. Dictatorem, qui censor ante fuisset, vetustissimusque ex eis, qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum legeret: accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum jusserunt: qui, cum ex Apuliâ, relicto ibi præsidio, magnis itineribus Romam redîsset, nocte proximâ, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatûs-consulto, sine magistro equitum, dictatorem in sex menses dixit.

XXIII. Is, ubi cum lictoribus in Rostra escendit, " neque duos dictatores tempore uno, quod nunquam antea factum esset, probare se," dixit; " neque dictatorem se sine magistro equitum: nec censoriam vim uni permissam, et eidem iterum: nec dictatori, nisi rei gerendæ causâ creato, in sex menses datum imperium. Quæ immoderata fors, tempus ac necessitas fecerint, iis se modum impositurum: nam neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius, L. Æmilius censores in senatum legissent: transcribi tantum recitarique eos jussurum; ne penes unum hominem judicium arbitriumque de famâ ac moribus senatoris fuerit: et ita in demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo homini, prælatus videretur." Recitato vetere senatu, inde primos in demortuorum locum legit, qui post L. Æmilium et C. Flaminium censores curulem magistratum cepissent, necdum in senatum lecti essent; ut quisque eorum primus creatus erat: tum legit, qui ædiles, tribuni plebei, quæstoresve fuerant: tum ex iis qui magistratus non cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent, aut civicam coronam accepissent. Ita, centum septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, privatusque de Rostris descendit, lictoribus abire jussis: turbæque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne deducendi

sui causâ populum de foro abduceret: neque tamen elangiiit cura hominum eâ morâ; frequentesque eum domum deduxerunt. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit, non facto certiore senatu, ne comitiorum causâ in urbe retineretur.

XXIV. Postero die consultus a Man. Pomponio prætore senatus decrevit, dictatori scribendum, uti, si e republicâ censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et prætore M. Marcello, ut ex iis præsentibus noscere Patres possent, quo statu respublica esset, consiliaque ex rebus caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis, qui legionibus præessent. Dictator, de se pauca ac modice locutus, in magistrum equitum, Ti. Sempronium Gracchum, magnam partem gloriæ vertit; comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium, absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum et ædilis curulis erat, consules crearentur. Prætores inde creati, M. Valerius Lævinus, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scævola. Dictator, creatis magistratibus, Teanum in hiberna ad exercitum rediit, relicto magistro equitum Romæ; qui, cum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum Patres consuleret. Cum eæ res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulante in eum annum fortunâ; L. Postumium, consulem designatum, in Galliâ, ipsum atque exercitum deletos. Silva erat vasta, (Litanam Galli vocabant) quâ exercitum traducturus erat: ejus silvæ dextrâ lævâque circa viam Galli arbores ita inciderant, ut immotæ starent, momento levi impulsæ occiderent. Legiones duas Romanas habebat Postumius, sociûmque ab Supero Mari tantum conscripserat, ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremæ silvæ cum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum im-

pellunt; quæ, alia in aliam, instabilem per se ac male hærentem, incidentes, ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent. Nam cum exanimati plerique essent arborum truncis fragmentisque ramorum, cæteram quoque multitudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem armati circumsedentes, interfecerunt; paucis e tanto numero captis, qui, fluminis pontem petentes, obsesso ante ab hostibus ponte, interclusi sint. Ibi Postumius, omni vi, ne caperetur, dimicans, occubuit: spolia corporis caputque ducis præcisum Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulêre: purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro cælavêre: idque sacrum vas iis erat, quo sollennibus libarent: poculumque idem sacerdoti esse, ac templi antistibus. Præda quoque haud minor Gallis, quam victoria, fuit: nam etsi magna pars animalium strage silvæ oppressa erat, tamen cæteræ res, quia nihil dissipatum fugâ est, stratæ per omnem jacentis agminis ordinem inventæ sunt.

XXV. Hac nuntiatâ clade, cum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut, tabernis clausis, velut nocturnâ solitudine per urbem actâ, senatus ædilibus negotium daret, ut urbem circumirent, aperirique tabernas, et mœstitiæ publicæ speciem urbi demi juberent: tum Ti. Sempronius senatum habuit, consolatusque Patres est, et adhortatus, " ne, qui Cannensi ruinæ non succubuissent, ad minores calamitates animos submitterent. Quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque [attinet,] prospera modo essent, sicut speraret futura, Gallicum bellum et omitti tuto et differri posse: ultionemque eam fraudis in Deorum ac populi Romani potestate fore. De hoste Pœno, exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultandum atque agitandum." Ipse primum, quid peditum equitumque, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disseruit. Tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit. Quid in Apuliâ cum C. Terentio

consule esset, a peritis quæsitum est: nec, unde consulares exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio: itaque Galliam, quamquam stimulabat justa ira, omitti eo anno placuit. Exercitus dictatoris consuli decretus est. De exercitu Marcelli, qui eorum ex fugâ Cannensi essent, in Siciliam eos traduci, atque ibi militare, donec in Italiâ bellum esset, placuit. Eodem ex dictatoris legionibus rejici militem minimi quemque roboris, nullo præstituto militiæ tempore, nisi qui stipendiorum legitimorum esset. Duæ legiones urbanæ alteri consuli, qui in locum L. Postumii suffectus esset, decretæ sunt: eumque, cum primum salvis auspiciis posset, creari placuit. Legiones præterea duas primo quoque tempore ex Siciliâ acciri; atque inde consul, cui legiones urbanæ evenissent, militum sumeret quantum opus esset. C. Terentio consuli propagari in annum imperium: neque de eo exercitu, quem ad præsidium Apuliæ haberet, quidquam minui.

XXVI. Dum hæc in Italiâ geruntur apparanturque, nihilo segnius in Hispaniâ bellum erat; sed ad eam diem magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut Cnæus terrâ, Publius navibus rem gereret; Hasdrubal, Pœnorum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste, intervallo ac locis tutus, tenebat se; quoad multum ac diu obtestanti quatuor millia peditum, et quingenti equites in supplementum missi ex Africâ sunt. Tum, refectâ tandem spe, castra propius hostem movit: classemque et ipse instrui pararique jubet, ad insulas maritimamque oram tutandam. In ipso impetu movendarum de integro rerum, perculit eum præfectorum navium transitio; qui, post classem ad Iberum per pavorem desertam graviter increpiti, nunquam deinde satis fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant hi transfugæ motum in Carpesiorum gente, desciverantque iis auctoribus urbes aliquot: una etiam ab ipsis vi capta fuerat.

In eam gentem versum ab Romanis bellum est; infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium, pro captæ ante dies paucos urbis mœnibus, Galbum, nobilem Carpesiorum ducem, cum valido exercitu castris sese tenentem, aggredi statuit. Præmissâ igitur levi armaturâ, quæ eliceret hostes ad certamen, peditum partem ad depopulandum per agros passim dimisit, ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus erat, et per agros fugaque et cædes; deinde undique diversis itineribus cum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad lacessendum hostem prœlio. Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo; repentinaque eorum audacia terrorem hosti, paulo ante ultro lacessenti, incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis arduum, tutum flumine etiam objecto, tum copias subducit, et præmissam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit: nec aut colli aut flumini satis fidens, vallo castra permunit. In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta: nec Numida Hispano eques par fuit; nec jaculator Maurus cetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum præstanti.

XXVII. Postquam neque elicere Pœnum ad certamen obversati castris poterant, neque castrorum oppugnatio facilis erat; urbem Ascuam, quo, fines hostium ingrediens, Hasdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt, omnique circa agro potiuntur: nec jam, aut in agmine aut in castris, ullo imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re (ut fit) bene gestâ oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine signis hostes aggrederentur, degressus colle, pergit ire acie instructâ ad castra: quem ut adesse tumultuose nuntiavêre fugientes ex speculis stationibusque, ad arma conclamatum est. Ut quisque arma ceperat, sine imperio, sine signo,

incompositi, inordinati in prœlium ruunt. Jam primi conseruerant manus, cum alii catervatim currerent, alii nondum e castris exissent: tamen primo ipsâ audaciâ terruêre hostem; deinde, rari in confertos illati, cum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios, et undique pulsi coire in orbem; et dum corporibus applicantur, armaque armis jungunt, in arctum compulsi, cum vix movendis armis satis spatii esset, coronâ hostium cincti, ad multum diei cæduntur. Exigua pars, eruptione factâ, silvas ac montes petit: parique terrore et castra sunt deserta, et universa gens postero die in deditionem venit. Nec diu in pacato mansit: nam subinde ab Carthagine allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret: quæ vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal extemplo literas Carthaginem mittit, indicans, quanto fama profectionis suæ damno fuisset. "Si vero inde pergeret, priusquam Iberum transiret, Romanorum Hispaniam fore. Nam, præterquam quod nec præsidium, nec ducem haberet, quem relinqueret pro se; eos imperatores esse Romanos, quibus vix æquis viribus resisti possit. Itaque si ulla Hispaniæ cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent: cui, ut omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore."

XXVIII. Hæ literæ quamquam primo admodum moverunt senatum; tamen, quia Italiæ cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale, neque de copiis ejus mutatum est. Himilco, cum exercitu justo et auctâ classe, ad retinendam terrâ marique ac tuendam Hispaniam, est missus; qui, ut pedestres navalesque copias trajecit, castris communitis, navibusque subductis et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos juxta intentus ad Hasdrubalem pervenit. Cum decreta senatûs mandataque exposuisset, atque edidicisset ipse invicem, quemadmodum

tractandum bellum in Hispaniâ foret, retro in sua castra rediit; nullâ re, quam celeritate, tutior, quod undique abierat, antequam consentirent. Hasdrubal, priusquam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus suæ ditionis, satis gnarus, Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum; nec auxilia Gallica aliter, quam conducta, habuisse; inopem, tantum iter ingressum, vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur raptim exactis, ad Iberum descendit. Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces, junctis copiis, ire obviam cœptis atque obsistere parant; rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiæ hosti, Hasdrubal dux atque Hispaniensis exercitus esset junctus, illum Romani finem imperii fore. His anxii curis ad Iberum contrahunt copias; et, transito amne, cum diu consultâssent, utrum castra castris conferrent, an satis haberent, sociis Carthaginiensium oppugnandis, morari ab itinere proposito hostem, urbem, a propinquo flumine Iberam appellatam, opulentissimam eâ tempestate regionis ejus, oppugnare parant: quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferendâ sociis, pergit ipse ire ad urbem, deditam nuper in fidem Romanorum, oppugnandam: ita jam cœpta obsidio omissa ab Romanis est, et in ipsum Hasdrubalem versum bellum.

XXIX. Quinque millium intervallo castra distantia habuêre paucos dies; nec sine levibus prœliis, nec ut in aciem exirent. Tandem uno eodemque die, velut ex composito, utrimque signum pugnæ propositum est, atque omnibus copiis in campum descensum. Triplex stetit Romana acies: velitum pars inter antesignanos locata; pars post signa accepta; equites cornua cinxêre. Hasdrubal mediam aciem Hispanis firmat: in cornibus, dextro Pœnos locat, lævo Afros mercenariorumque auxilia: equitum Numidas Pœnorum peditibus, cæteros Afris pro cornibus, apponit. Nec omnes Numidæ in dextro locati cornu, sed qui-

bus, desultorum in modum, binos trahentibus equos inter acerrimam sæpe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transsultare mos erat: tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus est. Cum hoc modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dispares spes erant: nam ne multum quidem, aut numero aut genere militum, hi aut illi præstabant. Militibus longe dispar animus erat. Romanis enim, quamquam procul a patriâ pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italiâ atque urbe Romanâ eos pugnare: itaque, velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnæ verteretur, obstinaverant animis, vincere aut mori. Minus pertinaces viros habebat altera acies: nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispaniâ, quam victores in Italiam trahi, malebant. Primo igitur concursu, cum vix pila conjecta essent, retulit pedem media acies, inferentibusque sese magno impetu Romanis, terga vertit. Nihilo segnius in cornibus prœlium fuit: hinc Pœnus, hinc Afer urget; et, velut in circumventos prœlio ancipiti, pugnant. Sed, cum in medium tota jam coisset Romana acies, satis virium ad dimovenda hostium cornua habuit: itaque duo diversa prœlia erant: utroque Romani, ut qui, pulsis tandem mediis, et numero et robore virorum præstarent, haud dubie superârunt. Magna vis hominum ibi occisa: et, nisi Hispani vixdum conserto prœlio tam effuse fugissent, perpauci ex totâ superfuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit: quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidæque viderunt, extemplo fugâ effusâ nuda cornua, elephantis quoque præ se actis, deseruêre. Et Hasdrubal, usque ad ultimum eventum pugnæ moratus, e mediâ cæde cum paucis effugit. Castra Romani cepêre, atque diripuêre. Ea pugna, si qua dubia in Hispaniâ erant, Romanis adjunxit: Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi exercitûs, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispaniâ, spem reliquit. Quæ postquam literis Sci-

pionum Romæ vulgata sunt, non tam victoriâ, quam prohibito Hasdrubalis in Italiam transitu, lætabantur.

XXX. Dum hæc in Hispaniâ geruntur, Petelia in Bruttiis, aliquot post mensibus quam cœpta oppugnari erat, ab Himilcone, præfecto Hannibalis, expugnata est. Multo sanguine ac vulneribus ea Pœnis victoria stetit: nec ulla magis vis obsessos, quam fames, expugnavit: absumtis enim frugum alimentis, carnisque omnis generis quadrupedum; sutrinæ postremo coriis, herbisque et radicibus, et corticibus teneris, strictisque rubis vixêre; nec, antequam vires ad standum in muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Receptâ Peteliâ, Pœnus ad Consentiam copias traducit; quam, minus pertinaciter defensam, intra paucos dies in deditionem accepit. Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, Græcam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum jam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis ætatis minus viginti millia civium superessent: itaque urbe a defensoribus vastâ facile potiti sunt hostes. Arx tantum retenta, in quam inter tumultum captæ urbis e mediâ cæde quidam effugêre. Et Locrenses descivêre ad Bruttios Pœnosque, proditâ multitudine a principibus. Rhegini tantummodo regionis ejus, et in fide erga Romanos, et potestatis suæ, ad ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit: et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit: namque Gelo, maximus stirpis, contemtâ simul senectute patris, simul post Cannensem cladem Romanâ societate, ad Pœnos defecit: movissetque in Siciliâ res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione adspergeret, armantem eum multitudinem, sollicitantemque socios, absumsisset. Hæc eo anno in Italiâ, in Africâ, in Siciliâ, in Hispaniâ, vario eventu acta. Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut ædem Veneris Erycinæ, quam dictator vovisset, dedicare liceret. Se-

natus decrevit, ut Ti. Sempronius, consul designatus, cum primum honorem inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium duumvirum esse juberent ædis dedicandæ causâ. Et M. Æmilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres, Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum, et gladiatorum paria duo et viginti [per triduum], in foro dederunt. Ædiles curules C. Lætorius, et Ti. Sempronius Gracchus, consul designatus, qui in ædilitate magister equitum fuerat, ludos Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii ludi ædilium M. Aurelii Cottæ et M. Claudii Marcelli ter instaurati. Circumacto tertio anno Punici belli, Ti. Sempronius consul Idibus Martiis magistratum iniit. Prætores, Q. Fulvius Flaccus (qui antea consul censorque fuerat) urbanam, M. Valerius Lævinus peregrinam, sortem in jurisdictione habuit. Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scævola Sardiniam, sortiti sunt. M. Marcello pro consule imperium esse populus jussit, quod post Cannensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italiâ prospere rem gessisset.

XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio consultus, decrevit, ut, eo anno duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium præsens omnibus militibus daretur, præterquam qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem ediceret; inde sex legiones in castra Claudiana supra Suessulam deducerentur: quæ ibi legiones essent, (erant autem Cannensis maxime exercitûs) eas Ap. Claudius Pulcher prætor in Siciliam trajiceret; quæque in Siciliâ essent, Romam deportarentur. Ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus missus: isque jussus in castra Claudiana deducere urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum deducendumque inde in Siciliam, T. Metilius Croto legatus ab Ap. Claudio

est missus. Taciti primo exspectaverant homines, uti consul comitia collegæ creando haberet: deinde, ubi ablegatum, velut de industriâ, M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum annum ob egregie in præturâ res gestas creari volebant, fremitus in curiâ est ortus. Quod ubi sensit consul, "Utrumque," inquit, "e republicâ fuit, Patres conscripti, et M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam proficisci, et comitia non prius edici, quam is inde, confecto, quod mandatum est, negotio, revertisset; ut vos consulem, quem tempus reipublicæ postularet, quem maxime vultis, haberetis." Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus, ædibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erycinæ. Utraque in Capitolio est, canali uno discretæ. Et de trecentis equitibus Campanis, qui, in Siciliâ cum fide stipendiis emeritis, Romam venerant, dein latum ad populum, ut cives Romani essent; item, uti municipes Cumani essent, pridie quam populus Campanus a populo Romano defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent, scire se ipsi negabant; vetere patriâ relictâ, in eam, in quam redierant, nondum adsciti. Postquam Marcellus ab exercitu rediit, comitia uni consuli rogando in locum L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet: cui ineunti consulatum cum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronuntiaverunt; vulgoque Patres ita famâ ferebant, quod tum primum duo plebeii consules facti essent, id Deis cordi non esse. In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Fabius Maximus tertium. Mare arsit eo anno: ad Sinuessam bos equuleum peperit: signa Lanuvii ad Junonis Sospitæ cruore manavêre, lapidibusque circa id templum pluit: ob quem imbrem, novemdiale, ut assolet, sacrum fuit: cæteraque prodigia cum curâ expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus, cui M. Junius dictator præfuerat, evenit; Sempronio volonum quod fuerat, et sociorum viginti quinque millia; M. Valerio prætori legiones, quæ ex Siciliâ redissent, decretæ: M. Claudius proconsul ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolæ præsideret, missus. Prætores in Siciliam ac Sardiniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vocâssent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam liceret, ad portam Capenam convenirent. Prætores, quorum jurisdictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt: eo vadimonia fieri jusserunt; ibique eo anno jus dictum est. Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis duodecim millia peditum, et mille quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat, cum præsidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in Hispaniâ rem male gestam, omnesque ferme ejus provinciæ populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum classe eâ copiisque, omissâ Italiâ, in Hispaniam averterent; cum Sardiniæ recipiendæ repentina spes affulsit. "Parvum ibi exercitum Romanum esse: veterem prætorem inde, A. Cornelium, provinciæ peritum, decedere; novum exspectari. Ad hoc, fessos jam animos Sardorum esse diuturnitate imperii: et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum. Gravi tributo et collatione iniquâ frumenti pressos. Nihil deesse aliud, quam auctorem, ad quem deficerent." Hæc clandestina legatio per principes missa erat; maxime eam rem moliente Hampsicorâ, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. His nuntiis prope uno tempore turbati, erectique, Magonem cum classe suâ copiisque in Hispaniam mittunt: in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem; et tantum ferme copiarum, quantum Magoni, decernunt. Et Romæ consules, transactis rebus, quæ in urbe agendæ erant, movebant jam sese ad bellum. Ti. Sempronius mi-

litibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit; et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris, ante Calendas Junias primas, in urbes munitas conveherent: qui non invexisset, ejus se agrum populaturum, servos sub hastâ venditurum, villas incensurum. Ne prætoribus quidem, qui ad jus dicendum creati erant, vacatio ab belli administratione data est. Valerium prætorem in Apuliam ire placuit, ad exercitum a Terentio accipiendum; cum ex Siciliâ legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis ejus præsidium; Terentianum mitti cum aliquo legatorum. Et viginti quinque naves M. Valerio datæ sunt, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Tarentum tutari posset. Par navium numerus Q. Fulvio, prætori urbano, decretus, ad suburbana litora tutanda. C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro conquisitionem militum haberet, locisque iis præsidio esset. Et T. Otacilius Crassus, postquam ædem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi præesset, missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant: inter quos Philippus, Macedonum rex, eo magis, quod propior Italiæ, ac mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum famâ accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter Romanos Pœnumque orto lætatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus, fluctuatus animo fuerat. Postquam tertia jam pugna, tertia victoria cum Pœnis erat, ad fortunam inclinavit, legatosque ad Hannibalem misit; qui, vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custodiis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniæ Junonis templum in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes Capuam, media in præsidia Romana illati sunt; deductique ad M. Valerium Lævinum prætorem, circa Nuceriam castra habentem. Ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps,

a Philippo rege se missum, ait, ad amicitiam societatemque jungendam cum populo Romano; mandata habere ad consules ac senatum populumque Romanum. Inter defectiones veterum sociorum, Valerius, novâ societate tam clari regis lætus admodum, hostes pro hospitibus comiter accepit; dat, qui prosequantur, itinera cum curâ demonstrent, quæ loca, quosque saltus, aut Romanus aut hostes teneant. Xenophanes per præsidia Romana in Campaniam, inde, quâ proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit, fœdusque cum eo atque amicitiam junxit legibus his: ut Philippus rex quam maximâ classe (ducentas autem naves videbatur effecturus) in Italiam trajiceret, et vastaret maritimam oram: bellum pro parte suâ terrâ marique gereret: ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsâ urbe Româ Carthaginiensium atque Hannibalis esset, prædaque omnis Hannibali cederet. Perdomitâ Italiâ, navigarent in Græciam, bellumque, cum quibus regibus placeret, gererent: quæ civitates continentis, quæ insulæ ad Macedoniam vergunt, eæ Philippi regnique ejus essent.

XXXIV. In has ferme leges inter Pœnum ducem legatosque Macedonum ictum fœdus; missique cum iis ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo, et Bostar, et Mago, eodem ad Junonis Laciniæ, ubi navis occultâ in statione erat, perveniunt: inde profecti, cum jam altum tenerent, conspecti a classe Romanâ sunt, quæ præsidio erat Calabriæ litoribus. P. Valerius Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem cum misisset, primo fugere regii conati: deinde, ubi celeritate vinci senserunt, tradunt se Romanis, et ad præfectum classis adducti: cum quæreret, qui, et unde, et quo tenderent cursum? Xenophanes primo, satis jam semel felix, mendacium struere, "a Philippo se ad Romanos missum, ad M. Valerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse. Campaniam superare nequîsse, septam hostium præsidiis." Deinde, ut Punicus cultus ha-

bitusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo prodidit; tum, comitibus eorum seductis, ac metu territis, literæ quoque ab Hannibale ad Philippum inventæ, et pacta inter regem Macedonum Pœnumque ducem. Quibus satis cognitis, optimum visum est, captivos comitesque eorum Romam ad senatum, aut ad consules, ubicumque essent, quam primum deportare. Ad id celerrimæ quinque naves delectæ, ac L. Valerius Antias, qui præesset, missus: eique mandatum, ut in omnes naves legatos separatim custodiendos divideret, daretque operam, ne quod iis colloquium inter se, neve quæ communicatio consilii esset. Per idem tempus Romæ cum A. Cornelius Mammula, ex Sardiniâ provinciâ decedens, retulisset, qui status rerum in insulâ esset, bellum ac defectionem omnes spectare; Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate cœli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum quam longum morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore; exercitumque ibi ut satis firmum pacatæ provinciæ præsidio esse, ita parum bello, quod motum iri videretur; decreverunt Patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia peditum, quadringentos equites scriberet, eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam trajiciendam curaret, mitteretque cum imperio, quem ipsi videretur, qui rem gereret, quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul censorque fuerat, subegeratque in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam classis missa, duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, fœdâ tempestate vexata, ad Baleares insulas dejicitur: ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei navium quassati erant) subductæ naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italiâ cum post Cannensem pugnam, fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis,

segnius bellum esset; Campani per se adorti sunt rem Cumanam suæ ditionis facere; primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent: ubi id parum processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus statum sacrificium ad Hamas: eo senatum Campanum venturum certiores Cumanos fecerunt: petieruntque, ut et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet: præsidium ibi armatum sese habituros, ne quid ab Romano Pœnove periculi esset. Cumani (quamquam suspecta fraus erat) nihil abnuere; ita tegi fallax consilium posse rati. Interim Ti. Sempronius, consul Romanus, Sinuessæ, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum flumen, circa Literaum castra posuit. Ibi, quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima pars volonum erat) assuescerent signa sequi, et in acie agnoscere ordines suos: inter quæ maxima inerat cura duci, itaque legatis tribunisque præceperat, "ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunæ discordiam inter ordines sereret: vetus miles tironi, liber voloni, sese exæquari sineret: omnes satis honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque populus Romanus commisisset: quæ fortuna coëgisset ita fieri, eamdem cogere tueri factum." Ea non majore curâ præcepta ab ducibus sunt, quam a militibus observata; brevique tantâ concordiâ coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, quâ ex conditione quisque esset miles factus. Hæc agenti Graccho legati Cumani nuntiârunt, quæ a Campanis legatio paucos ante dies venisset, et quid iis ipsi respondissent. Triduum post eum diem festum esse: non senatum solum omnem ibi futurum, sed castra etiam et exercitum Campanum. Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere, manere intra muros, ipse, pridie quam statum sacrum Campanis esset, Cumas movet castra. Ha-

mæ inde tria millia passuum absunt. Jam Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius, medixtuticus, (summus magistratus erat Campanis) cum quatuordecim millibus armatorum habebat castra; sacrificio apparando, et inter id instruendæ fraudi aliquanto intentior, quam muniendis castris, aut ulli militari operi. Triduum sacrificatum ad Hamas. Nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noctem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset cœpta, et ab decimâ diei horâ coactis militibus corpora curare, somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigiliâ ferme primâ tolli jussit signa; silentique profectus agmine, cum ad Hamas mediâ nocte pervenisset, castra Campana, ut in pervigilio, neglecta, simul omnibus portis invadit: alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes, obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno cæsa plus duo millia, cum ipso duce Mario Alfio: capta sunt signa militaria quatuor et triginta.

XXXVI. Gracchus, minus centum militum jacturâ castris hostium potitus, Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal, ab re bene gestâ insolenter lætum exercitum tironum, magnâ ex parte, servorumque, spoliantem victos, prædasque agentem, ad Hamas se inventurum; citatum agmen præter Capuam rapit, obviosque ex fugâ Campanorum dato præsidio Capuam duci, saucios vehiculis portari jubet: ipse Hamis vacua ab hostibus castra, nec quidquam præter recentis vestigia cædis, strataque passim corpora sociorum, invenit. Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret, urbemque oppugnaret. Id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem, mariti

mam urbem, haberet; tamen, quia præter arma nihil secum miles, raptim acto agmine, extulerat, retro in castra supra Tifata se recepit. Inde, fatigatus Campanorum precibus, sequenti die cum omni apparatu oppugnandæ urbis Cumas redit; perpopulatoque agro Cumano, mille passus ab urbe castra locat; cum Gracchus magis verecundiâ in tali necessitate deserendi socios, implorantes fidem suam populique Romani, substitisset, quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen transducere audebat exercitum; occupatus primo auspiciis repetendis, dein prodigiis, quæ alia super alia nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari aruspices respondebant.

XXXVII. Hæ causæ cum Fabium tenerent, Sempronius in obsidione erat; et jam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam ingentem admotam urbi, aliam turrem ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altiorem; quia muro, satis per se alto, subjectis validis sublicis, pro solo usus erat. Inde primum saxis, sudibusque, et cæteris missilibus propugnatores mœnia atque urbem tuebantur: postremo, ubi promovendo adjunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem conjecerunt: quo incendio trepida armatorum multitudo cum de turre sese præcipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis stationes hostium fudit, fugavitque in castra; ut eo die obsesso, quam obsidenti, similior esset Pœnus. Ad mille trecenti Carthaginiensium cæsi, et undesexaginta vivi capti; qui, circa muros et in stationibus solute ac negligenter agentes, cum nihil minus quam eruptionem timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit, ac suos intra muros recepit. Postero die Hannibal, lætum secundâ re consulem justo prœlio ratus certaturum, aciem inter castra atque urbem instruxit: cæterum postquam neminem moveri ab solitâ custodiâ

urbis vidit, nec committi quidquam temerariæ spei, ad Tifata redit infectâ re. Quibus diebus Cumæ liberatæ sunt obsidione, iisdem diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Pœno prospere pugnat. Supra duo millia hostium occidit, et ducentos octoginta milites amisit: signa militaria ad quadraginta unum cepit. Pulsus finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex Hirpinis oppida tria, quæ a populo Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium prætorem. Vercellius, Siciliusque, auctores defectionis, securi percussi: supra mille captivorum sub hastâ venierunt: prædâ aliâ militi concessâ, exercitus Luceriam reductus.

XXXVIII. Dum hæc in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque naves, quæ Macedonum atque Pœnorum captos legatos Romam portabant, ab Supero Mari ad Inferum circumvectæ prope omnem Italiæ oram, cum præter Cumas velis ferrentur, neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Gracchus obviam ex classe suâ naves misit. Cum percontando invicem cognitum esset, consulem Cumis esse; naves Cumas appulsæ, captivique ad consulem deducti, et literæ datæ. Consul, literis Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit: navibus devehi legatos jussit. Cum eodem fere die literæ legatique Romam venissent, et, percontatione factâ, dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura Patres incessit, cernentes, quanta vix tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret: cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quemadmodum ultro inferendo bello averterent ab Italiâ hostem. Captivis in vincula condi jussis, comitibusque eorum sub hastâ venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus præfectus præerat, viginti paratas alias decernunt. His comparatis deductisque, et additis quinque navibus, quæ advexerant captivos

legatos, triginta naves ab Ostiâ Tarentum profectæ: jussusque P. Valerius, militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti præerat, in naves impositis, quinquaginta navium classe non tueri modo Italiæ oram, sed explorare de Macedonico bello: si congruentia literis legatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium prætorem literis certiorem faceret; isque, L. Apustio legato exercitui præposito, Tarentum ad classem profectus, primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret: daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est, quæ Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi: ea per L. Apustium legatum Tarentum est devecta: simul ab Hierone missa ducenta millia modiûm tritici, et hordei centum.

XXXIX. Dum hæc Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis, una ex iis, quæ Romam missæ erant, ex cursu refugit: inde scitum, legatos cum literis captos. Itaque ignarus de iis, quæ cum Hannibale legatis suis convenissent, quæque legati ejus ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi, Heraclitus, cui Scotino cognomen erat, et Crito Berœæus, et Sositheus Magnes. Hi prospere tulerunt ac retulerunt mandata: sed prius se æstas circumegit, quam movere ac moliri quidquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit, ad dilationem imminentis Romanis belli. Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Compulteriam, et Trebulam, et Saticulam, urbes, quæ ad Pœnum defecerant, Fabius vi cepit; præsidiaque in iis Hannibalis, Campanique permulti capti. Et Nolæ, sicut priore anno, senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat: consiliaque occulta de cæde principum et proditione urbis inibantur. Quibus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Hannibalis, quæ in

Tifatis erant, transducto exercitu, Fabius super Vesuvium in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum proconsulem, cum iis copiis quas habebat, Nolam in præsidium misit.

XL. Et in Sardiniâ res per T. Manlium prætorem administrari cœptæ, quæ omissæ erant, postquam Q. Mucius prætor gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Carales subductis, navalibusque sociis armatis, ut terrâ rem gereret, et a prætore exercitu accepto, duo et viginti millia peditum, mille et ducentos equites confecit. Cum his equitum peditumque copiis profectus in agrum hostium, haud procul ab Hampsicoræ castris castra posuit. Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos Sardos, ad juventutem armandam, quâ copias augeret. Filius ejus, nomine Hiostus, castris præerat: is, adolescentiâ ferox, temere prœlio inito, fusus fugatusque. Ad tria millia Sardorum eo prœlio cæsa, octingenti ferme vivi capti. Alius exercitus primo per agros silvasque fugâ palatus; dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum, caput ejus regionis, confugit: debellatumque eo prœlio in Sardiniâ esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale, quæ tempestate dejecta ad Baleares erat, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius, post famam appulsæ Punicæ classis, Carales se recepit: ea occasio Hampsicoræ data Pœno se jungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis, et classe remissâ Carthaginem, duce Hampsicorâ ad sociorum populi Romani agrum populandum profectus, Carales perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusâ eum populatione continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt objecta; deinde procursationes leviaque certamina vario eventu inita: postremo descensum in aciem, signisque collatis, justo prœlio per quatuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem Pœni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt: postremo et ipsi, cum omnia circa strage ac fugâ Sardorum repleta essent, fusi: cæterum terga dantes,

circumducto cornu, quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus. Cædes inde magis, quam pugna, fuit. Duodecim millia hostium cæsa Sardorum simul Pœnorumque; ferme tria millia et septingenti capti, et signa militaria septem et viginti.

XLI. Ante omnia, claram et memorabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator captus, et Hanno et Mago, nobiles Carthaginienses; Mago ex gente Barcinâ, propinquâ cognatione Hannibali junctus; Hanno auctor rebellionis Sardis, bellique ejus haud dubie concitor. Nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt: nam et filius Hampsicoræ Hiostus in acie cecidit: et Hampsicora, cum paucis equitibus fugiens, ut super afflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cujus interventus cœpta impediret, mortem sibi conscivit. Cæteris urbs Cornus eadem, quæ ante, fugæ receptaculum fuit: quam Manlius, victore exercitu aggressus, intra paucos dies recepit. Deinde aliæ quoque civitates, quæ ad Hampsicoram Pœnosque defecerant, obsidibus datis, dediderunt sese: quibus stipendio frumentoque imperato, pro cujusque aut viribus aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi navibus longis deductis, impositoque, quem secum advexerat, milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat Patribus: et stipendium quæstoribus, frumentum ædilibus, captivosque Fulvio prætori tradidit. Per idem tempus T. Otacilius prætor, quinquaginta navium ab Lilybæo classe in Africam transvectus, depopulatusque agrum Carthaginiensem, cum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem a Balearibus nuper trajecisse, classi Africam repetenti occurrit, levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum sociis navalibus cepit: cæteras metus haud secus, quam tempestas, passim disjecit. Per eosdem forte dies et Bomilcar, cum militibus ad supplementum Carthagine missis, elephantisque, et commeatu, Locros accessit: quem ut incautum opprimeret Ap. Claudius, per simula-

tionem provinciæ circumeundæ Messanam raptim exercitu ducto, æstu secundo Locros trajecit. Jam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locrenses portas Romanis clauserunt. Appius, magno conatu nullâ re gestâ, Messanam repetit. Eâdem æstate Marcellus ab Nolâ, quam præsidio obtinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnites Caudinos fecit; adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret.

XLII. Itaque extemplo legati, ad Hannibalem missi simul ex utrâque gente, ita Pœnum allocuti sunt: "Hostes populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma, nostræ vires, nos tutari poterant. Postquam iis parum fidebamus, Pyrrho regi nos adjunximus; a quo relicti pacem necessariam accepimus, fuimusque in eâ per annos prope quinquaginta, ad id tempus, quo in Italiam venisti. Tua nos non magis virtus fortunaque, quam unica comitas ac benignitas erga cives nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut, te salvo atque incolumi amico, non modo populum Romanum, sed ne Deos quidem iratos (si dici fas est) timeremus. At (Hercule!) non solum incolumi et victore, sed præsente te, (cum ploratum prope conjugum ac liberorum nostrorum exaudire, et flagrantia tecta posses conspicere) ita sumus aliquoties hac æstate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal, vicisse ad Cannas videatur; glorienturque Romani, te, ad unum modo ictum vigentem, velut aculeo emisso, torpere. Per centum prope annos cum populo Romano bellum gessimus, nullo externo adjuti nec duce nec exercitu; nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis milite suas auxit vires, quam suis viribus nos defendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos consules, ac duos consulares exercitus a nobis sub jugum missos, et si qua alia aut læta aut gloriosa nobis evenerunt: quæ aspera adversaque tunc acciderunt, minore

indignatione referre possumus, quam quæ hodie eveniunt. Magni dictatores cum magistris equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus, ingrediebantur fines nostros; ante explorato, et subsidiis positis, et sub signis ad populandum ducebant: nunc proprii unius et parvi ad tuendam Nolam præsidii præda sumus. Jam ne manipulatim quidem, sed latronum modo, percursant totis finibus nostris negligentius, quam si in Romano vagarentur agro. Causa autem hæc est, quod neque tu defendis, et nostra juventus, quæ, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis militat tuis. Nec te, nec exercitum tuum nôrim, nisi, a quo tot Romanas acies fusas stratasque esse sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros vagos, sine signis, palatos, quo quemque trahit, quamvis vana, prædæ spes. Numidarum paucorum illi quidem præda erunt, præsidiumque missum nobis [et Nolæ ademeris], si modo, quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud indignos judicas, quos in fidem receptos tuearis."

XLIII. Ad ea Hannibal respondit: "Omnia simul facere Hirpinos Samnitesque; et indicare clades suas, et petere præsidium, et queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem fuisse primum, dein petendum præsidium: postremo, ni impetraretur, tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum sese non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adducturum: iis populandis et militem suum repleturum se, et metu procul ab iis submoturum hostes. Quod ad bellum Romanum attineret, si Trasimeni quam Trebiæ, si Cannarum quam Trasimeni, pugna nobilior esset; Cannarum se quoque memoriam obscuram majore et clariore victoriâ facturum." Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit: ipse, præsidio modico relicto in Tifatis, profectus cætero exercitu ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis, cum supplemento Carthagine ad-

vecto atque elephantis, venit. Castris haud procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt, quam quæ a legatis sociorum audierat: nihil enim Marcellus ita gerebat, ut aut fortunæ, aut temere hosti commissum dici posset. Explorato, cum firmisque præsidiis, tuto receptu, prædatum ierat: omniaque, velut adversus præsentem Hannibalem, cauta provisaque fuerunt. Tum, ubi sensit hostem adventare, copias intra mœnia tenuit: per muros inambulare senatores Nolanos jussit, et omnia circa explorare, quæ apud hostes fierent. Ex iis Hanno, cum ad murum successisset, Herennium Bassum et Herium Petrium, ad colloquium evocatos, permissuque Marcelli egressos, per interpretem alloquitur. Hannibalis virtutem fortunamque extollit: populi Romani obterit senescentem cum viribus majestatem. "Quæ si paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos omnes Italici nominis fuisset, Punicam Romanæ societatem atque amicitiam præoptandam esse. Si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent; nedum prætor unus, cum paucis et novis militibus, Nolam tutari possit. Ipsorum, quam Hannibalis, interesse, captâ an traditâ Nolâ potiretur: potiturum enim, ut Capuâ Nuceriâque potitus esset: sed, quid inter Capuæ Nuceriæque fortunam interesset, ipsos, prope in medio sitos, Nolanos scire. Nolle ominari, quæ captæ urbi cessura forent: sed potius spondere, si Marcellum cum præsidio ac Nolam tradidissent, neminem alium, quam ipsos, legem, quâ in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum."

XLIV. Ad ea Herennius Bassus respondit: "Multos annos jam inter Romanum Nolanumque populum amicitiam esse, cujus neutros ad eam diem pœnitere; et sibi si cum fortunâ mutanda fides fuerat, sero jam

esse mutare eam: dedituris se Hannibali non fuisse arcessendum Romanum præsidium: cum iis, qui ad se tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata, et ad ultimum fore." Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem recipiendæ Nolæ: itaque oppidum coronâ circumdedit, ut simul ab omni parte mœnia aggrederetur. Quem ut successisse muris Marcellus vidit, instructâ intra portam acie, cum magno tumultu erupit. Aliquot primo impetu perculsi cæsique sunt; dein, concursu ad pugnantes facto, æquatisque viribus, atrox cœpit esse pugna: memorabilisque inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die commisso modico certamine, atque irritatis animis, in urbem Romani, Pœni in castra, sese receperunt: tamen Pœnorum, primâ eruptione perculsi, ceciderunt haud plus quam triginta, Romanorum nullus. Imber continens per noctem totam usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit: itaque, quamquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. Tertio die Hannibal partem copiarum prædatum in agrum Nolanum misit: quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias educit: neque Hannibal detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque: eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt. Clamor, ex parte utrâque sublatus, proximos ex cohortibus iis, quæ in agros prædatum exierant, ad prœlium jam commissum revocavit. Et Nolani aciem Romanam auxerunt: quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare, et saucios ex acie efferre jussit; pugnâ abstinere, ni ab se signum accepissent.

XLV. Prœlium erat anceps: summâ vi et duces hortabantur, et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nolâ ab eodem se duce, milite alio, instare jubet. "Non omnes esse in acie:

prædantes vagari in agro: sed, qui pugnent, marcere Campanâ luxuriâ, vino et scortis, omnibusque lustris per totam hiemem confectos. Abîsse illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenæi Alpiumque superata sint juga: reliquias illorum virorum, vix arma membraque sustinentes, pugnare. Capuam Hannibali Cannas fuisse: ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi præteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam." Cum hæc exprobrando hosti Marcellus suorum militum animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat: "Arma signaque eadem se noscere, quæ ad Trebiam Trasimenumque, postremo ad Cannas viderit habueritque: militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse. Legatumne Romanum et legionis unius atque alæ magno certamine vix toleratis pugnam, quos binæ acies consulares nunquam sustinuerunt? Marcellus, tirone milite ac Nolanis subsidiis, inultus nos jam iterum lacessit? Ubi ille meus miles est, qui erepto ex equo C. Flaminio consuli caput abstulit? ubi, qui L. Paulum ad Cannas occidit? Ferrum nunc hebet? an dextræ torpent? an quid prodigii est aliud? Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures vix restatis. Romam vos expugnaturos, si quis duceret, fortes linguâ, jactabatis. En nunc minor est res: hîc experiri vim virtutemque volo. Expugnate Nolam, campestrem urbem, non flumine, non mari septam: hinc vos ex tam opulentâ urbe prædâ spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, vel sequar."

XLVI. Nec bene nec male dicta profuerunt ad confirmandos animos. Cum omni parte pellerentur, Romanisque crescerent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accendentibus ardorem pugnæ, terga Pœni dederunt, atque in castra compulsi sunt: quæ op-

pugnare cupientes milites Romanos Marcellus Nolam reduxit, cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quæ ante inclinatior ad Pœnos fuerat. Hostium plus quinque millia cæsa eo die: vivi capti sexcenti, et signa militaria undeviginti, et duo elephanti: quatuor in acie occisi. Romanorum minus mille interfecti: posterum diem induciis tacitis, sepeliendo utrimque cæsos in acie, consumserunt. Spolia hostium Marcellus, Vulcano votum, cremavit. Tertio post die (ob iram, credo, aliquam, aut spem liberalioris militiæ) mille ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidæ Hispanique, ad Marcellum transfugerunt: eorum forti fidelique operâ in eo bello usi sunt sæpe Romani. Ager Hispanis in Hispaniâ, Numidis in Africâ, post bellum, virtutis causâ, [latus] datus est. Hannibal, ab Nolâ remisso in Bruttios Hannone, cum quibus venerat copiis, ipse Apuliæ hiberna petit, circaque Arpos consedit. Q. Fabius, ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nolâ Neapolique in ea castra convecto, quæ super Suessulam erant, munimentisque firmatis, et præsidio, quod per hiberna ad tutandum locum satis esset, relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus; donec coacti sunt Campani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis, et castra ante urbem in aperto communire. Sex millia armatorum habebant, peditem imbellem: equitatu plus poterant: itaque equestribus prœliis lacessebant hostem. Inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Jubellius erat, cognomine Taurea: civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques; adeo ut, cum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus gloriâ equestri æquaret. Hunc Taurea cum diu perlustrans oculis obequitâsset hostium turmis, tandem facto silentio, ubi esset Claudius Asellus? quæsivit: et, “ quoniam verbis secum de virtute

ambigere solitus esset, cur non ferro decerneret; daretque opima spolia victus, aut victor caperet?"

XLVII. Hæc ubi Asello nuntiata sunt in castra, id modo moratus, ut consulem percontaretur, liceretne extra ordinem in provocantem hostem pugnare? permissu ejus arma extemplo cepit; provectusque ante stationes equo, Tauream nomine compellavit, congredique, ubi vellet, jussit. Jam Romani ad spectaculum pugnæ ejus frequentes exierant; et Campani, non vallum modo castrorum, sed mœnia etiam urbis, prospectantes repleverant. Cum jam ante ferocibus dictis rem nobilitâssent, infestis hastis concitârunt equos: dein libero spatio inter se ludificantes, sine vulnere pugnam extrahebant. Tum Campanus Romano, "Equorum," inquit, "hoc, non equitum, erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam demittimus equos: ibi, nullo ad evagandum spatio, comminus conserentur manus." Dicto prope citius equum in viam Claudius dejecit. Taurea, verbis ferocior quam re, "Minime sis," inquit, "cantherium in fossâ:" quæ vox in rusticum inde proverbium prodita. Claudius, cum ex viâ longe perequitâsset, nullo obvio hoste, in campum rursum evectus, increpans ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in castra redit. Huic pugnæ equestri rem (quam satis certam, communis existimatio est), mirabilem certe, adjiciunt quidam annales: cum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur, patenti hostium portæ invectum, per alteram, stupentibus miraculo hostibus, intactum evasisse.

XLVIII. Quieta inde stativa fuêre, ac retro etiam consul movit castra, ut sementem Campani facerent: nec ante violavit agrum Campanum, quam jam altæ in segetibus herbæ pabulum præbere poterant. Id convexit in Claudiana castra super Suessulam; ibique hiberna ædificavit: M. Claudio pro-

consuli imperavit, ut, retento Nolæ necessario ad tuendam urbem præsidio, cæteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis, et sumtui reipublicæ essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legiones cum duxisset, M. Valerium inde prætorem Brundisium, cum eo, quem Luceriæ habuerat, exercitu misit, tuerique oram agri Sallentini, et providere, quod ad Philippum bellumque Macedonicum attineret, jussit. Exitu æstatis ejus, quâ hæc gesta perscripsimus, literæ a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas, quamque prosperas in Hispaniâ res gessissent: sed pecuniam in stipendium, vestimentaque, et frumentum exercitui, et sociis navalibus omnia, deesse. Quod ad stipendium attineat, si ærarium inops esset, se aliquam rationem inituros, quo modo ab Hispanis sumant: cætera utique ab Româ mittenda esse; nec aliter aut exercitum aut provinciam retineri posse. Literis recitatis, nemo omnium erat, quin et vera scribi, et postulari æqua, fateretur: sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Macedonicum moveretur. Siciliam ac Sardiniam, quæ ante bellum vectigales fuissent, vix præsides provinciarum exercitus alere: tributo sumtus suppeditari: cum ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum stragibus, et ad Trasimenum lacum et ad Cannas, imminutum; tum, qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, aliâ perituros peste: itaque, nisi fide staret respublica, opibus non staturam. Prodeundum in concionem Fulvio prætori esse, indicandas populo publicas necessitates, cohortandosque, qui redemturis auxissent patrimonia, ut reipublicæ, ex quâ crevissent, ad tempus commodarent; conducerentque eâ lege præbenda, quæ ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in ærario esset, iis primis solveretur. Hæc

prætor in concione edixit, quâ die vestimenta, frumentum, Hispaniensi exercitui præbenda, quæque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.

XLIX. Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuêre: unum, ut militiâ vacarent, dum in eo publico essent: alterum, ut, quæ in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent. Utroque impetrato, conduxerunt; privatâque pecuniâ respublica administrata est. Hi mores, eaque caritas patriæ per omnes ordines, velut tenore uno, pertinebat. Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summâ fide præbita, nec secus quam si ex opulento ærario, ut quondam, alerentur. Cum hi commeatus venerunt, Illiturgi oppidum ab Hasdrubale ac Magone, et Hamilcare Bomilcaris filio, ob defectionem ad Romanos, oppugnabatur. Inter hæc trina castra hostium Scipiones, cum in urbem sociorum, magno certamine ac strage obsistentium, pervenissent, frumentum, cujus inopia erat, advexerunt: cohortatique oppidanos, ut eodem animo mœnia tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal præerat, ducunt. Eodem et duo duces, et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt: itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta hostium millia eo die in pugnâ fuerunt, sexdecim circiter Romanis: tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint: ceperint amplius tria millia hominum, paulo minus mille equorum, undesexaginta militaria signa, elephantis quinque in prœlio occisis: trinisque castris eo die potiti sunt. Illiturgi obsidione liberato, ad Intibili oppugnandum Punici exercitus transducti, suppletis copiis ex provinciâ, ut quæ maxime omnium belli avidâ, modo

præda aut merces esset, et tum juventute abundante. Iterum signis collatis, eâdem fortunâ utriusque partis pugnatum: supra tredecim millia hostium cæsa, supra duo capta, cum signis duobus et quadraginta, et novem elephantis. Tum vero omnes prope Hispaniæ populi ad Romanos defecerunt; multoque majores eâ æstate in Hispaniâ, quam in Italiâ, res gestæ.

TOMI SECUNDI FINIS.

Excudit S. Hamilton, Londini.

Erratum.

Pro millia trecenta, *pag.* 223, *versu* 26, *tu*, *benevole Lector*, mille trecenta *rescribas.*